MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CLI

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CLI

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ
ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

У ЛЬВОВІ, 1931
НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CLI

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CLI

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ

ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

У ЛЬВОВІ, 1931
НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

ЗМІСТ CLI ТОМУ.

INHALT DES CLI BANDES.

Нововідкриті римські пам'ятки з Галичини і Волині.

Написав *Др. Ярослав Пастернак.*

I. „Terra sigillata" із Звенигорода.

(„Terra sigillata" aus Zvenyhorod, Bez. Bibrka — Galizien)

Підчас одної із своїх екскурсій в терен 1927 р. дістав тодішній кустос Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові проф. Ю. Полянський від одного із селян у Звенигороді біля Бібрки два досить великі червоні черепки терракотової посудини з плястичним орнаментом. Ближче означити місце знайдення селянин не зумів, бо знайшов їх ще колись давніше і тому годі було перешукати терен додатково за дальшими черепками та супроводжаючими їх іншими предметами. Все таки нахідка дуже інтересна і після детального розглянення позваляє на деякі зовсім конкретні висновки відносно перших історичних початків сеї мабуть найдавнішої княжої столиці наших західніх земель[1]).

Посудина, з якої походять оба наші черепки, була у цілому свойому виді півкулистою мискою, мабуть на ніжці, а її зовнішня поверхня ділилася на три полоси: горішню зовсім гладку, середню рельєфно орнаментовану та долішню також гладку. Один з черепків є з горішньої части тої миски. Є се частина вінця з округлавим, навні згрубілим краєм, під яким є 27 мм. широка зовсім гладка полоса з двома рівнобіжними мілкими рівчиками низом. Посеред неї є скосом горілиць витиснена печатка з латинським прізвищем CINTVSM... Її ширина 3 мм., довжина 24 мм., кінець обломаний.

Під сею горішньою гладкою полосою є захована частина плястичного орнаменту, а саме низка так зв. „волових очок", себто подвійних звисаючих пів-овалів з подібним язичком по се-

[1]) Полянський Ю.: Нові археологічні знахідки з Галичини (Зап. НТШ. т. 149, 1928, 20), — Пастернак Я.: Der Stand der ukrainischen archäologischen Forschung in Ost-Galizien während der letzten 10 Jahre (Slavische Rundschau, Прага 1929, I, ч. 7, стор. 543).

редині, розділених між собою прямовісними палочками. Пружок сього орнаменту, 13 мм. широкий, є з низу відмежований низкою дрібних кораликів-кульочок від властивої фігуральної прикраси, яка була розміщена в ряді плястичних луків. З цілої сеї рельєфної орнаментики заховалася лиш частина такої аркади у виді куска грубого плетеного вінця.

Внутрішня поверхня черепка є гладка, тільки на її горішній части видно кілька рівнобіжних рисів, що походять від точення посудини на гончарському колі. Величина черепка 50/67 мм., вид неправильного п'ятикутника, грубінь стінки 7 мм., згрубілого краю 9 мм.

Другий, досить випуклий черепок є з долішньої части тої миски, а його майже поземий спід притикав вже певно до ніжки, що мала вид плястичного перстеня. В його горішній части зберігся незначний останок низу тої фігуральної прикраси в луках, якої гора заховалася на першому черепкові. Безпосередньо під нею йшла друга полоса фігурального орнаменту, що був метопово уложений в ряді чотирокутних піль, з яких кожне друге ділилося поземою лінією на дві над собою положені половини. З нього заховалися дві цілі фігури та части трьох інших. Починаючи від ліва зберігся правий долішній ріг одного з великих чотирокутників, а в ньому видно долішню половину ноги від коліна якоїсь особи одягненої в довгий плащ, що йшла вліво, бо плащ напнувся на коліні та пофалдований скосо вгору. За нею — на нашому черепку направо — є чотирокутник, зложений з двох половин над собою. В долішній є крилатий хлопчик-амор, що йде вправо з простягненими вперед рученятами та легко наклоненим тілом. Ніжки у нього непомірно грубі, а на гладкій голові ні волосся ні очей. В горішній половині заховалася більша частина якоїсь прикраси чи предмету, приблизно у виді грубої скобки, зверненої загненими кінцями вниз. Третє з захованих піль є знов велике і в ньому стоїть нагий мущина з висуненою вперед лівою ногою, звернений вправо. Через рамена у нього перекинена мабуть звіряча скіра, а простягнені вперед руки тримають якийсь невеликий округлавий предмет. Останнє поле є поділене знов на дві половини, але змісту їх годі вгадати. Горішня є розділена грубим мабуть подвійним валком знов на дві надрядні половини та заліплена грудкою розмазаної ще перед випалюванням глини, а в лівому горішньому розі долішньої видно знов якусь надщерблену кульочку, що може бути зовсім добре задом головки другого амора.

Рис. I.
Фрагменти „terra sigillata“ із Звенигорода (Музей НТШ. у Львові).
Terra sigillata-Scherben aus Zvenyhorod, Bez. Bibrka (Museum der ukr. Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften).

Усі лінії, що розмежовують поодинокі поля, є зложені з низки дрібних кульочок, а кожне місце зіткнення двох є зазначене великою кулькою. Під описаним рядом метоп зачинається знов гладке поле, що переходить вже у дно. Внутрішня сторона черепка зовсім гладка. Його величина 82/55 мм., вид неправильний, грубінь стінки 6 мм.

Тип миски, з якої походять оба описані черепки, та спосіб виконання плястичного орнаменту на них є питомою ознакою клясичної римської кераміки типу „terra sigillata". Її назва походить від способу її виробу, що відбувався при помочі неґативної форми. В ній витискано ще до її випалення орнамент „волових очок" відповідно широким колісцем, на якому той орнамент був рельєфно різаний, а полосу повторюючогося фіґурального орнаменту печатано раз-попри-раз штампом з рельєфним зображенням відповідної сцени чи групи. Після випалення форми втискано до неї на гончарському колі добре відмулену глинку, а до виточеної в той спосіб орнаментованої части позитиву дороблювано відтак ще гладку горішню частину вінця та ніжку у виді звичайно гладкого, часом зрізуваного (фасетованого) перстеня. Цілу посудину натирано відтак охрою з покостом та вкладано до гончарської печі, звідки добувано готовий вже червоний, лискучий і дуже добре випалений посуд, що дуже добре сповняв репрезентаційну ролю нинішньої своєї наслідниці — порцеляни, а краскою, якістю та способом випалення матеріялу вповні нагадував нашу українську, на півтора тисячі літ старшу мальовану кераміку трипільського типу.

Початки виробу римської кераміки з плястичним орнаментом сягають ще IV ст. до Хр., коли то в Етрурії стали фабрикувати той тип посуду, але чорної краски (bucchero nero), як наслідування бляшаних бронзових начинь. В II ст. до Хр. повстало велике середовище виробу terrae sigillatae в Arretium (нинішнє Arezzo в північно-східній Італії), яке через цілі два віки заспокоювало потреби римлян в краю та по колоніях. За часів цісаря Августа досягнула італійська terra sigillata свого найбільшого розквіту і тоді зачався вивіз фабрикатів з Arretium до ґаллійських провінцій над Райн, а навіть до Британії. Змагаючийся попит спонукав остаточно італійських фабрикантів закладати свої експозитури і по провінціях і за часів Тиберія (14—37) появляються в полудневій Ґаллії перші місцеві фабриканти сеї кераміки, при чому вивіз до колоній над Райн очевидно посилюється. За Каліґулі (37—41) та Клявдія (41—54) стрічаємо вже перші фабрики

terrae sigillatae і в середущій Ґаллії, а на часи Доміціяна (81—96) припадає початок місцевого східньо-ґаллійського промислу над Райном.

Виріб terrae sigillatae підлягав з бігом часу різним змінам через зміну фабричної техніки та артистичного смаку її витворців. До того різні фабрики уживали різних орнаментів, а гончарі витискали часто свої імена на власних фабрикатах, так що розсліджуючи одно й друге можна нині означити вже з великою правдоподібністю місце походження поодиноких знахідок terrae sigillatae в Европі та усталити досить певно їхню хронологію. Підшукуючи в тій ціли до наших черепків аналогій в останній синтетичній праці по сей рід старинної кераміки [1]), не знаходимо точно аналогічних там зразків. Тільки приблизно подібну форму і поділ орнаментованого поля виказує півкулиста миска на табл. XII, ч. 4 з печаткою Cinnami, що мав свою гончарню в Lezoux в середущій Ґаллії. За се далеко точнішою вказівкою часу і походження є ім'я гончаря Cintusm(us), витиснене на першому з наших черепків. У списі відомих досі ґаллійських гончарів, що занимались виробом terrae sigillatae, знаходимо аж трьох майстрів того самого імени. Один з них був діяльний у згаданій вже місцевости Lezoux (старинне Ledosus) в першій половині II ст. по Хр.[2]), другий працював у східній Ґаллії в Ittenweiler в часі панування Гадріяна (117—138) і Антоніна Пія (138—161)[3]), а третій їх ровесник є знаний також із східньої Ґаллії, з недалекого Rheinzabern[4]). Можливо одначе, що оба останні гончарі є одною і тою самою особою, бо експанзивна фабрика у Rheinzabern дістала своїх перших майстрів через міґрацію якраз із Ittenweiler і недалекого Heiligenberg около 120 р. по Хр. Кінець діяльности обох фабрик приходить під кінець II ст. по Хр., а природною причиною того занепаду був дуже лихий товар, на який не було вже попиту [5]).

Підчас пошукування по львівських музеях за евентуальними іншими слідами імпорту terrae sigillatae в добі римського цісарства до нас, пощастило мені знайти у збірках Народнього Дому ще

[1]) Felix Oswald and T. Davies Pryce: An introduction to the study of terra sigillata, London 1920, 286 стор. + 85 табл. Інші підручникові праці: Dragendorff: Terra Sigillata (Bonner Jahrbücher 1895, 18—155, з 5 табл.); Déchelette: Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine, 1904, I—II; Behn: Römische Keramik, 1910.

[2]) Oswald-Pryce, 20. [3]) Oswald-Pryce, 33, 35, 110.

[4]) Oswald Pryce, 214. [5]) Oswald-Pryce. 23.

кільканадцять черепків того роду, рівнож із Звенигороду, що належать до двох відмінних типів посуду, з яких один був ре-

Рис. II.
Фрагменти „terra sigillata“ із Звенигорода (Музей Народного Дому у Львові).
Terra sigillata-Scherben aus Zvenyhorod, Bez. Bibrka (Muzeum des Narodnyj Dim in Lemberg).

льєфно орнаментований, а другий зовсім гладкий [1]). Перші з них є подані на рис. II. Є се:

1) Частина криси півкулистої миски із згрубілим зовні, заокругленим краєм, 9 мм. високим і 8 мм. грубим, під яким є 5 мм.

[1]) За дозвіл публікувати їх складаю на сьому місці щиру подяку кустосові музею і бібліотеки Народного Дому, п. Антонові Генсьорському.

широкий вглублений пружок з рівчиком низом. У віддалі 36 мм. під краєм зачинається плястика, а саме фриз із „волових очок", з якого заховалась лиш горішня часть. Грубінь стінки 7 мм., величина 43/45 мм.

2) Частина вичеревку подібної миски, на якій заховалась 10 мм. широка частина горішнього гладкого поля, під нею „волові очка" 10 мм. ширини з імітацією шнурочка низом, а під ними кусок плястики, а саме верхня часть жіночої голови, звереної вправо. Грубінь 5 мм., величина 32/41 мм.

3) Частина вичеревку подібної миски з захованою долішньою частиною „волових очок", ограничених низом рівчиком. Під ними заховалася часть плястичного кола, серед якого видно верхню часть неправильної кульки, мабуть людської голови. Ціла внутрішня сторона черепка відщерблена, так що грубінь виносить лиш 2—4 мм.; величина 34/37 мм.

4) Частина вичеревку з плястикою, з якої заховалася лиш часть рельєфного волюту, може вінчика. Черепок обмелений, його грубінь 6 мм., величина 27/31 мм.

5) Частина вичеревку від дна з 3 рівнобіжними рівчиками, над якими є кусок вглубленого кола. Грубінь 5 мм., величина 25/40 мм.

6) Частина вичеревку від дна з частю подвійного плястичного кола та краєм плястичної прикраси чи сцени. Грубінь 5—8 мм., величина 33/35 мм.

7) Середня частина дна з середини 74 мм. широкого, на якому зовні витиснена печать майстра SVARAD (5×31 мм.) в колі о промірі 42 мм. Грубінь 7 мм., величина 35/85 мм.

Підшукати точні аналогії для них годі ізза надто малих їх розмірів та лиш невеличких кусків захованої плястики, але коли ходить лиш о форму, то всі вони походять певно з кількох півкулистих мисок, подібно як і оба вище описані черепки. За те доброю хронологічно-топографічною вказівкою є ім'я гончаря Svarad, витиснене на останньому черепкові. Із спису ґаллійських гончарів виходить, що одинокий знаний досі майстер того імени працював в полудневій Ґаллії в місцевости Banassac, на полудне від Lezoux, за часів панування роду Флявіїв у Римі (69—96 по Хр.)[1]).

Черепки другого типу посуду з зовсім гладкою поверхнею зображені на рис. ч. III. Є се знов:

1) Частина мисочки на профільованій зовні, 10 мм. високій

[1]) Osvald-Pryce, 180.

а низом 8 мм. грубій ніжці. На зломі вичеревку є зовні плястичний пружок, над яким стінка вгору тоншає, так що вінець, обведений зовні двома ритими лініями, є лиш 4 мм. грубий. Висота 54 мм.

2) Частина мисочки на 13 мм. високій ніжці. Вінець майже стоячий, непомітно до середини розширений, оба боки посудини

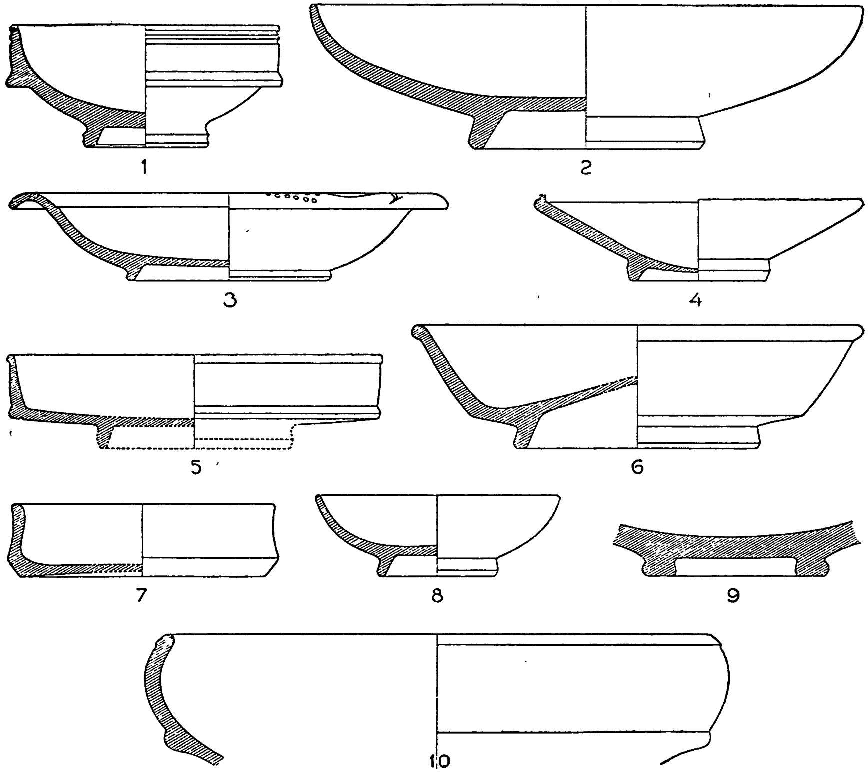

Рис. III.

Гладкі черепки „terra sigillata“ із Звенигорода (у збірках Нар. Дому у Львові).
Glatte Scherben von „terra sigillata“ aus Zvenyhorod, Bez. Bibrka.

без острих заломів. Висота 60 мм., грубінь стінки коло дна 10 мм., вінця і дна 6 мм., перстеня 9 мм.

3) Частина мисочки на 3 мм. високій ніжці. Вінець опущений півколом вниз, а на ньому зверху мало плястична, стилізована, 60 мм. довга галузка винограду з хвостиком закінченим стрілкою. На дні два доосередочні риті кола у віддалі 6 мм. від себе, під вінцем одна рита лінія, зовні зовсім гладко. Висота 36 мм., грубінь стінки 5 мм., дна 4 мм.

4) Частина посудини на 7 мм. високім, знизу звуженім перстени. Дно всього 2 мм. грубе, верх відбитий. Висота 38 мм., грубінь стінки 6 мм.

5) Горішня частина остро профільованої мисочки з зовсім незахованим дном, заломана майже під прямим кутом. Вінець тонший, зовні зазначений ритою лінією. На зломі зовні плястичний пружок, відзначений здолу ритою лінією. Висота 28 мм., грубінь вінця 3 мм., стінки над зломом 6 мм., під ним 5 мм.

6) Майже половина мисочки (2 черепки) на легко низом розширенім, 9 мм. високім а 7 мм. грубім перстені з заломаною долішньою частю. Вінець навні о 2 мм. грубший і обведений ритою лінією. Висота 50 мм., грубінь стінки 6 мм.

7) Верхня частина мищинки подібно профільованої як ч. 5, тільки горішня часть непомітно звужена, з легко розхиленим вінцем. З дна не заховалося нічого. Висота 31 мм., грубінь стінки 5 мм.

8) Частина малої мисочки з обох боків зовсім гладкої, на непомітно низом розширеній, 4 мм. грубій і 7 мм. високій ніжці. Дно посередині о півтора мм. вгору грубше ніж боками, криса майже стояча. Висота 35 мм., грубінь стінки 3 мм.

9) Частина дна великої грубостінної посудини на 14 мм. грубій а лиш 6 мм. високій ніжці, яка зовні горою відграничена рівчиком. Висота 20 мм., грубінь стінки 10 мм.

10) Верхня частина широкої миски з легко звуженим вінцем, який зовні відзначений мілким широким жолобком. На вичеревку плястичний округлавий пружок; грубінь стінки над ним 7 мм., під ним 5 мм. Висота захованої части 62 мм.

З посудин ч. 1—3, 6 і 8 зберігся цілий профіль, а з прочих тільки части його, що одначе не утруднює надто підшукання аналогій до них в підручнику, який перед нами. Половина з них є вповні чи приблизно подібна до наведених там виробів фабрики у Rheinzabern з часів Антоніна Пія. І так: наше ч. 1 є подібне до ч. 4 на табл. LXV, — ч. 4 подібне до ч. 12 на табл. LXIII, — ч. 6 аналогічне до ч. 14 на табл. XLVI, — ч. 8 аналогічне до ч. 15 на табл. XLVIII, — а ч. 10 є знов подібне до ч. 2 на табл. LXI. З інших п'яти фраґментів є ч. 2 майже тотожне з мисочкою ч. 9 на табл. LXIII, яка була знайдена у Silchester в полудневій Британії, — ч. 3 має повну аналогію у ч. 12 на табл. LIII, знайденому у Trèves, що на північний захід від Rheinzabern (часи Траяна—Гадріяна), — ч. 5 має знов свою аналогію у ч. 9 на табл. XLII, що походить з Aislingen (на схід від Ittenweiter, — часи

Тиберія), — ч. 7 є подібне до типу ч. 17 по Драґендорфови (невідомого походження), а вкінці ч. 9 було може подібне до ч. 18 на табл. LXXI, знайденого також у Silchester.

Нинішні знахідки terrae sigillatae поза межами колишньої римської імперії є незбитим доказом торговельних зносин дотичних народів з матернім римським та провінціяльно-римським купецьким світом у раннє-історичну добу і є тому дуже ціненою хронологічною вказівкою при досліджуванню часто лиш гіпотетичної дороги культурно-історичного розвитку даних земель в перші століття по Христі. На усіх наших західних землях (за виїмком може Буковини, звідки тяжко дістати інформацій) є Звенигород досі одиноким місцем, де знайшлася terra sigillata, і то аж 20 черепків з кільканадцяти різних посудин. Ся обставина спонукала нас подати дещо подрібніший опис рідкої знахідки, тим більше, що детальне розслідження форми, орнаменту та печаток гончарських майстрів дало вповні позитивний вислід, важний так для археолога як й історика. А саме виявилося, що пізніша княжа столиця, Звенигород біля Львова оставав в торговельних зносинах з римською провінцією Ґаллією, а зокрема з містом Rheinzabern в її східній части. Горішньою границею для означення часу тих зносин є заховане ім'я майстра Svarad, якого діяльність припадає на останню третину І ст. по Хр., а долішньою є знов часи панування в Римі Антоніна Пія (138—161), на які припадає кінець творчости Cintusmus-а, другого майстра, що його ім'я щасливо нам заховалось. Тому що й половина описаних останків гладкого посуду походить з часів Антоніна Пія, буде найвідповіднішим класти час торговлі Звенигорода з римськими провінціями до цілої першої, а може й початку другої половини II ст. по Христі. Сьому сприяли очевидно мирні відносини між західніми Ґерманами та спорідненими з ними Вандалами, які займали тоді більшу частину Галичини[1]). Є се перші абсолютні дати з історії Звенигорода.

Якого рода торговля се була, годі точніше сказати, але мабуть правдоподібнішими були посередні зносини, від castrum до castrum, а там дальше від племени до племени, аж до наших земель. Тяжко ще нині визначити подрібно дорогу, якою сі торговельні зносини відбувалися. Замало ще маємо до того знайденого матеріялу, але можна вже з великою правдоподібністю твердити,

[1]) Antoniewicz: „Terra sigillata“ znaleziona w Sadłowie, w pow. rypińskim. (Księga Pamiątkowa Demetrykiewicza, 1930, 316).

що сей торговий шлях йшов через полудневу Німеччину до Дунаю, а відтак через чесько-моравську браму по Одрі на Шлеськ[1]), звідки відбочував здовж Підкарпаття на схід. Вабив тодішніх купців на останок сеї дороги мабуть тільки наш Звенигород, бо почавши від шлеських границь не знайшлася у нас ще досі нігде більше terra sigillata, а він — княжий Звенигород — був прастарою великою оселею, якої початки сягали ще пізно-палеолітичної поледової доби.

INHALT.

Im Dorfe Zvenyhorod, Bez. Bibrka (südlich von Lemberg) wurden vor einigen Jahren bei den Feldarbeiten zwei Scherben von der „terra sigillata" als Einzelfunde gehoben. Beide besitzen plastischen Schmuck und eine von ihnen ist ausserdem mit einem Stempel des CINTVSM(VS) versehen, welcher Töpfermeister in Rheinzabern (Ost-Gallien) zur Zeit des Hadrianus (117—138) und Antoninus Pius (138—161) tätig war. Die Scherben befinden sich im Museum der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg.

Ausserdem fanden sich in den Sammlungen des Narodnyj Dim in Lemberg 7 plastisch ornamentierte Scherben der Terra sigillata, darunter eine mit einem Stempel des SVARAD, welcher wiederum aus Banassac in Süd-Gallien bekannt ist, wo er zur Zeit der Flavierherrschaft sich als Terra sigillata-Fabrikant betätigte. Daselbst befinden sich auch 11 Scherben aus 10 verschiedenen glatten Gefässen, wovon die Hälfte ihre Analogien in den aus Rheinzabern stammenden Fabrikaten hat. Alle wurden vor etwa 20 Jahren auch in Zvenyhorod gefunden, welcher heutzutage der einzige Terra sigillata-Fundort in ganz Galizien ist. Auf Grund archäologischer Funde weist diese Ortschaft eine fast ununterbrochene Besiedlung noch vom Paläolitikum und war daher im Stande im Laufe des II. Jahrh. nach Chr. die Karawanen vorgeschichtlicher Kaufleute an sich zu locken, welcher Handel von Gallien über Süd-Deutschland und Schlesien ging, als kein direckter aber zu denken ist.

II. Скарб римської доби в Борочицях на Волині.

(Römischer Depôt-Fund aus Boročyci in Wolhynien).

Скарби монет з часів римського цісарства, що у нас нерідко знаходяться, є попри імпортовані предмети щоденного вжитку та військового ремесла другим певним доказом торговельних зносин наших західніх земель з римськими задунайськими провінціями у перші століття нашої ери. Замітне в цих скарбах є одначе перш усего це, що монети в них є переважно сильно стерті, що

[1]) Antoniewicz: Przegląd Archeologiczny, Poznań 1922, II, 88—89.

свідчить про довгий час їх обігу, а відтак і це, що разом з пізнішими монетами подибується все богато монет на 100—150 літ молодших, які тим самим мусіли бути в обігу рівночасно з попередними. Вкінці замітне і це, що всі вони є майже виключно срібні і лиш дуже рідко стрічаються всуміш із золотими. Вияснення усіх цих інтересних фактів знаходимо случайно у одного із клясичних авторів, а саме у Тацита, що жив приблизно в рр. 55—117. А саме в описі старинної Ґерманії каже він, що її племена волять у торговельних зносинах старі, добре знані гроші та приймають радше срібло як золото [1]). Виходить, що аналогічні уподобання були тоді й в нас, а між деякими племенами теперішньої Африки залишилися вони й до нинішних часів [2]).

В археологічній та нумізматичній літературі є занотовані досі слідуючі скарби римських монет:

1. ПЛОСКА, на Буковині: з початком біжучого століття знайдено скарб денарів з другої пол. II. ст. з монетами Траяна (98—117) і Антоніна Пія (138—161) [3]);

2. КОЛОДРІБКА, пов. Заліщики: у 1912 р. знайдено у глиняному горщику скарб монет з II—III. ст. [4]);

3. КАСПЕРІВЦІ, пов. Заліщики: у 1908 р. знайдено коло 1.000 сестерціїв з першої пол. III. ст. з монетами від Гадріяна (117—138) до Александра Севера (222—235). Збереглося лиш 18 штук, проче закупили жиди [5]);

4. КРАСІЇВ, пов. Бучач: в половині XIX. ст. знайдено скарб 2.281 монет римських імператорів від Доміціяна (91—96) до Коммода (190—193) [6]);

5. ЧЕРНІЇВ, пов. Станиславів: в 1878 р. знайдено у много старшій могилі більшу кількість римських монет I. ст. в товаристві монет палестинських, арабських та візантійських [7]);

---

[1]) Tacitus, Germania, 5. cap.: Germaniae populi... pecuniam probant veterem et diu notam, serratos bigatosque. Argentum quoque magis quam aurum sequuntur...

[2]) Абессинія та східний Судан є прямо наводнені срібними талярами Марії Тереси, що були ad hoc биті ще протягом цілої другої половини мин. століття.

[3]) Pasternak J.: Ruské Karpaty v archeologii, Praha 1928, 147, ч. 52 (там старша література).

[4]) l. c. 145, ч. 29. [5]) l. c. 145, ч. 28.

[6]) Seidl-Kenner: Beiträge zu einer Chronik archeol. Funde, Wien 1849; Janusz: Zabytki, 93, ч. 115.

[7]) l. c. 145, ч. 37.

6. ДУБОВИЦЯ, пов. Калуш: у 1890 р. знайдено у глиняному горщику скарб монет із III. ст.[1]);

7. СВИСТІЛЬНИКИ, пов. Рогатин: у 1869 р. знайдено у глиняному горщику скарб римських монет, які закупив зараз жид[2])-

8. СЕРНКИ ГОРІШНІ, пов. Рогатин: з кінцем мин. століття знайдено у глиняному горщику скарб срібних монет із II. ст. з монетами від Гадріяна (117—138) до Коммода (180—192). Часть знахідки зберіг місцевий дідич[3]);

9. БОРИНИЧІ, пов. Бібрка: у збірці дідича Князьолуцького є невідомі ближче римські монети із скарбу (?), знайденого 1906 р.[4]);

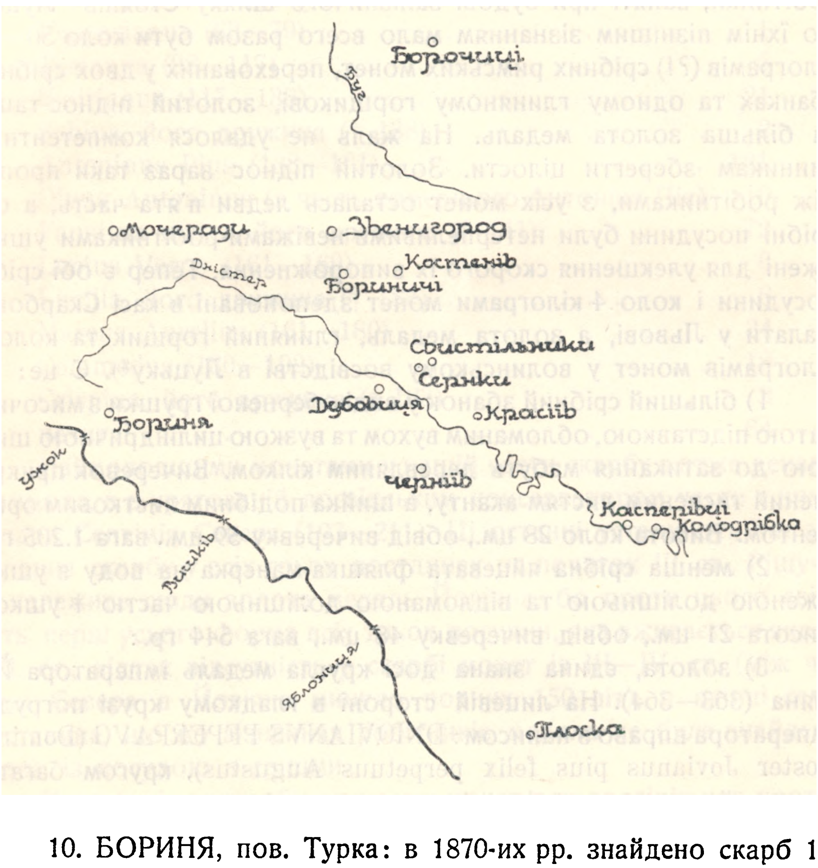

10. БОРИНЯ, пов. Турка: в 1870-их рр. знайдено скарб 100 денарів з кінця II. ст. з монетами від Траяна (98—117) до Коммода (180—192). Судьба знахідки невідома[5]);

---

[1]) l. c. 146, ч. 40. [2]) l. c. 148, ч. 66. [3]) l. c. 148, ч. 65.
[4]) l. c. 148, ч. 68. [5]) l. c. 146, ч. 41.

11. МОЧЕРАДИ, пов. Мостиська: на початку століття знайдено у глиняному горщику скарб римських монет; їх вік та доля знахідки невідомі [1]);

12. КОСТЕНІВ, пов. Перемишляни: перед світовою війною мали там знайти скарб римських срібних монет, якого доля і вік невідомі.

До цих знахідок, що не переступили досі у північному напрямі лінії Бібрка—Рогатин, прилучився в місяці червні 1928 р. найінтересніший та найбагатший з них всіх волинський скарб. Його добули із землі на полях с. Борочиць, горохівського повіту, робітники, заняті при будові залізничого шляху Стоянів—Луцьк. По їхнім пізнішим зізнанням мало всего разом бути коло 50—60 кілограмів (?!) срібних римських монет, перехованих у двох срібних збанках та одному глиняному горщикові, золотий піднос-тацка та більша золота медаль. На жаль не удалося компетентним чинникам зберегти цілости. Золотий піднос зараз таки пропав між робітниками, з усіх монет осталась ледви п'ята часть, а обі срібні посудини були нетерпеливими невіжами-робітниками ушкоджені для улекшення скорого їх випорожнення. Тепер є обі срібні посудини і коло 4 кілограми монет здепоновані в касі Скарбової Палати у Львові, а золота медаль, глиняний горщик та коло 5 кілограмів монет у волинському воєвідстві в Луцьку [2]). Є це:

1) більший срібний збанок у виді оберненої грушки з мисочковатою підставкою, обломаним вухом та вузкою циліндричною шийкою до затикання мабуть дерев'яним кілком. Вичеревок прикрашений тисненим листям аканту, а шийка подібним листковим орнаментом. Висота коло 28 цм., обвід вичеревку 59 цм., вага 1.205 гр.;

2) менша срібна яйцевата фляшка-манєрка на воду з ушкодженою долішньою та відломаною долішньою частю і ушком. Висота 21 цм., обвід вичеревку 48 цм., вага 544 гр.:

3) золота, єдина знана досі кругла медаль імператора Йовіяна (363—364). На лицевій стороні в гладкому крузі погруддя імператора вправо з написом: DNIOVIANVS PFPERPAVG (Dominus noster Jovianus pius felix perpetuus Augustus), кругом багатий тиснений орнамент: півкулі та загострені з одного кінця овалі у ґранульованих обвідках та на такому-ж полі. На гладкому обороті сидить у меншому колі на троні імператор, звернений вліво, у його ніг клячить жіноча постать з вінцем в руках, а на задньому пляні піднімається богиня побіди лицем до глядача;

---

[1]) l. c. 149, ч. 72. [2]) Piotrowski J.: Skarb boroczycki, Львів 1929.

кругом напис: GAUDIVM ROMANORVM CONSP(ectus). В горі вушко у виді поперек жолобкованої рурки. Промір 90 мм., вага коло 300 гр.

4) коло 4 кілограмів срібних, сильно стертих римських монет від Тита (79—81) до Люція Септімія Севера (193—211);

5) глиняна двоуха амфорка з гострим заломанням вичеревку та широким отвором без шиї; техніка виробу, матеріял та виміри Пйотровським не подані.

Музей Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові набув свого часу із цего скарбу 362 срібні монети, предложені йому до закупна (ч. інв. 20.058). Є в цьому:

Vespasianus (69—79)	1
Traianus (98—117)	5
Hadrianus (117—138)	21
Sabina, його дружина († 138)	2
Antoninus Pius (138—161)	121
Divus Antoninus (в честь помершого Антоніна Пія)	10
Faustina mater, його дружина († 141)	72
Lucius Verus (161—169)	6
Lucilla, його дружина († 183)	6
Marcus Aurelius (161—180)	34
Commodus (180—192)	18
Crispina, його дружина († 183)	2
нечиткі	64

Наймолодшими монетами у нашій части скарбу є отже денари Коммода, а в урятованій воєвідським консерватором части є ними денари Септімія Севера (193—211). Ці останні усталюють час закопання скарбу у всіх трьох посудинах на початок III. ст., Рішучо не належить сюди золота медаль Йовіяна, бо проти цього свідчить перш усього форма всіх трьох посудин, яка вживається якраз у II. ст., відтак відсутність у скарбі монет із III—IV. ст. (між часами Севера а Йовіяна минуло повних 150 літ), а вкінці сама обставина, що по зізнаннях робітників медаль не була знайдена разом із посудою з грішми.

Про значіння скарбів римських монет для дослідів над протоісторією наших земель, а зокрема над тодішньою торговлею, було сказано вже на вступі[1]). Їх розміщення в терені вказує бодай згрубша напрям доріг, якими йшли купецькі каравани, що міняли головно бронзові свої вироби за невільників, мід та шкіри. На-

[1]) Пор. також Pasternak: l. c. 72—73.

сувається тепер питання, яку приблизно дорогу вказував би описаний нами борочицький скарб. Коли розглянути на мапі досі знані наші скарби, виходить, що всі вони вказують на торговельний шлях з-над долішнього Дунаю та Чорного Моря вздовж Дністра до нинішньої східної Галичини, з малими відхилами вже

Рис. IV.
Зразки римських денарів із скарбу в Борочицях на Волині.
Münzen-Typen aus dem römischen Depôt in Boročyci (Wolhynien).
1. Vespasianus (69—79); 2. Traianus (98—117); 3. Hadrianus (117—138); 4. Sabina († 138); 5. Antoninus Pius (138—161); 6. Divus Antoninus (посмертна); 7. Faustina mater († 141); 8 Lucius Verus (161—169); 9. Lucilla († 183); 10. Marcus Aurelius (161—180); 11. Commodus (180—192); 12. Crispina († 183).

на самому місці призначення. На вступі у полудново-східні сторони галицького Поділля є цей шлях зазначений двома скарбами у Колодрібці та Касперівцях (Заліщиччина) над самим Дністром. Другим його слідом є скарб у Красієві (Бучаччина), а дещо дальше дорога звертала на північ вздовж р. Нараївки (скарби у Свистільниках і Сернках). З відтам прямувала вона на півн. захід

через Псари (селище) й Бороничі (скарб) або Костенів певно до Звенигорода, де попри імпортовану із заходу провінціяльно-римську терракоту знайдено одинцем також багато римських монет I—II. ст. та бронзові фібули, і найправдоподібніше звідси дістався борочицький скарб через Камінеччину (пізноримське селище у Неслухові) і почасти вздовж Бугу на своє місце призначення в полудневій Волині. Іншої дороги по нинішньому станови знахідок годі припустити, хиба що в околиці Коропця—Нижнева дорога на якийсь час можливо роздвоювалась та вела також північним Покуттям через Чорніїв—Дубовицю до Боринич.

INHALT.

Als ein weiterer Beweis Galiziens Handelsbeziehungen zu transdanubischen römischen Provinzen sind die öfters vorkommenden Münzendepôts zu betrachten, von welchen bis nun folgende notiert wurden:

1) Ploska in Bukowina (Traianus—Antoninus Pius); 2) Kolodribka, Bez. Zališčyky (II—III. Jahrh.); 3) Kasperivci, Bez. Zališčyky (Hadrianus—Alexander Severus); 4) Krasijiv, Bez. Bučač (Domitianus—Commodus); 5) Černijiv, Bez. Stanyslaviv (I. Jahrh.); 6) Dubovycia, Bez. Kaluš (III. Jahrh.); 7) Svystilnyky, Bez Rohatyn (unbekannt); 8) Sernky horišni, Bez. Rohatyn (Hadrianus—Commodus); 9) Borynyči, Bez. Bibrka (unbekannt); 10) Borynia, Bez. Turka (Traianus—Commodus); 11) Močerady, Bez. Mostyska (unbekannt); 12) Kosteniv, Bez. Peremyšlany (unbekannt).

Dazu tritt nun ein weiterer, bis nun der reichste Depôt, welcher in J. 1928 bei Boročyci, Bez. Horochiv in Wolhynien gefunden und in kurz gefasster offizieller Broschüre vom Konservator Piotrowski publiziert wurde. Es gehören dazu:

1) ein silberner Krug mit getriebenem Akantus- und Schuppenornament (Höhe 28 cm., Umfang 48 cm., Gewicht 1.205 gr.);

2) silberne Feldflasche mit abgebrochenem Henckel (Höhe 21 cm., Umfang 48 cm., Gewicht 544 gr.);

3) goldenene Medaille von Jovianus (363—364), gegen 300 gr. schwer (Durchmesser 90 mm.);

4) kleine irdene, halslose Amphora mit breiter Öffnung;

5) gegen 9 kg. silberner, sehr abgenützter Münzen I—III. Jahrh; davon erwarb das Museum der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg 362 Stück von Vespasianus (69—79) bis Commodus (180—192). Unter den von den politischen Behörden geretteten Exemplaren sind die von L. Septimius Severus (193—211) die jüngsten.

Was den Weg anbetrifft, welchen die von der unteren Donau und vom Schwarzen Meer herziehenden kaufmännischen Karawanen einschlugen, so ist er aus mappierten Münzendepôts ziemlich genau ersichtlich und führte derselbe längst des Dnister-Flusses in nord-westlicher Richtung bis Zvenyhorod (südöstlich von Lemberg), wo er nach Norden abbiegte und so nach Wolhynien gelang.

Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длуґоша.

Написав ***Др. Евген Перфецький.***

II.

Текст про вбивство Аскольда і Дира.

В попередніх статтях дав я загальний погляд на характер і зміст руського літописного джерела, яке положив в основу своєї хроніки Ян Длуґош, — також заналізував деякі місця в тексті старішої части хроніки Длуґоша, які рішуче ріжняться від тексту Початкового зводу і Повісти временних літ, — в цій статті діткнусь ще одного питання, а саме тексту Длуґоша про вбивство Аскольда і Дира Ігорем, який також дуже відріжняється від тексту обох цих зводів.

Розглянути це місце є важко, тим більше, що руський текст Длуґоша після цеї статті, (власне починаючи зі статті про похід Ігоря на Деревлян і вбивство його Деревлянами), все більше і більше зачинає сходитися з відповідним текстом Початкового зводу і Повісти вр. літ, — переходячи часто в дальшім тексті в цілковиту, дослівну схожість.

Оповідання про вбивство Аскольда і Дира Ігорем представляється в тих найстарших літописних джерелах — так. В тексті Длуґоша після зазначення, що Рюрик відказав по собі усі володіння синові Ігореві, говориться, що Ігор дійшовши до зрілих літ вирушив проти Аскольда і Дира, князів київських, котрі нічого злого не сподівались від нього, та хитрим способом забив їх, оволодивши їх князівством: „Iior... adolescentiam pertingens, Oszkaldum et Dyr Kyovienses Principes nihil hostilitatis ab eo suspicatos in dolo occidit, et Principatus ac terras eorum occupavit“. Про Олега не згадується тут нічого (про Олега хроніка Длуґоша взагалі нічого не знає). В Повісти временних літ

не говориться тут про зрілі літа Ігоря та самостійне його виступлення. Цілу цю експедицію з Новгорода в Київ та плян оволодіння Київом проводить іменем малолітнього Ігоря Олег, котрому Рюрик „предасть къняжения“, — приводиться декілька промов його, — говориться подрібніше про забиття Олегом підступним способом Аскольда і Дира, — про оволодіння Київом та про місце похоронення Аскольда і Дира. Це оповідання в Повісти врем. літ є розбите: занесене під 6370 та 6390 роками. В Початковім зводі після слів про народження Рюрикові сина Ігоря — говориться: „Възрастъшю же Игорю, бысть храбръ и мудръ. И начаста воевати вьсюду“ (Новг. I). Після цього безпосередньо стоїть текст оповідання про похід Ігоря на Київ, — про підступне вбивство Ігорем Аскольда і Дира, викликаних з города, та про оволодіння Ігоря Київом; притім вказується місце похоронення Аскольда і Дира.

Відношення цього оповідання Початкового зводу до цього же оповідання Повісти вр. літ яскраво виявляється з тексту Софійського I і Новгородського IV літописів, протоґраф яких (звід 1448 року) сполучив був в собі оба тексти, чи обі версії цього оповідання. Бачимо тут: під 6370 роком буквально повторюється той текст, котрий читається в Початковім зводі: після слів про народження Рюрикові Ігоря говориться: „Възрастъшю же Игорови, и бысть храборъ и мудръ; и бысть у него воевода, именемъ Олегъ, мужъ мудръ и храборъ“ (Соф. I, Новг. IV); — під 6390 роком буквально читається це оповідання так, як і в иньших редакціях Повісти врем. літ під тим же роком: про похід Олега, про самостійний виступ Олега в імени малолітнього Ігоря при вбивстві Аскольда і Дира та оволодінні Київа і т. д. Під цим 6370 р. говориться: „възрастъшю Игореви, и бысть храборъ і мудръ“, а під 6390 р. та і під 6387 р. (тобто біля 20 років пізніше) в цих же самих літописах говориться, що „Игорь дѣтескъ“, причім навіть — „вельми дѣтеск“, так що носили „на руцѣ Игоря малаго“ (Соф. I, Лавр., Іпат.). Протоґраф Софійського I і Новгородського IV літописів не замітив цих протиріч між цими двома версіями та сполучив в своїм тексті першу половину цього оповідання в редакції Повісти вр. літ (6390 р.), чим спричинив це протиріччa.

Порівнюючи тексти цього оповідання в цих трех джерелах, завдаємо собі питання: як це оповідання п е р в і с н о читалось? — чи говорилось первісно про одного тільки Ігоря, — чи

також і про Олега, — чи говорилось тоді про Аскольда і Дира як самостійних князів?

В кінці тексту цеї статті в Повісти вр. літ читаємо: „И сѣде Ольгъ, къняжа, въ Кыевѣ" (Лавр. Іпат.). В Початковім зводі є буквально той же текст, — тільки замісць Олега стоїть імя Ігоря: „И сѣде Игорь, къняжа, Кыевѣ" (Новг. І). Далі в Повісти вр. літ. тут читається: „Сь же Ольгъ нача городы ставити и устави дани" (Лавр.). Це місце буквально так читається і в Початковім зводі, тільки і тут замісць імени Олега стоїть імя Ігоря: „Сии же Игорь нача грады ставити, и дани устави" (Новг. І). Вище перед цим в Повісти вр. літ говориться: „И рече Ольгъ Аскольду и Дирови: вы нѣста къняззя"... (Лавр.; Іпат.). В Початковім зводі цю промову держить не Олег але Ігор: „И рече Игорь къ Аскольду: вы нѣста къняззя"... (Новг. І) і т. д.

В цім оповіданні Початкового зводу імя Олега згадується тільки двічи: перший раз, коли Олега названо воєводою, а другий раз — після імени Ігоря в фразі: „Игорь же и Ольгъ творящася мимоидуща". В Повісти вр. літ в одній тільки другій половині цього оповідання, що стоїть там під 6390 р. (першої половини цього оповідання в Повісти вр. літ нема), — імя Олега приводиться сім разів. Притім в Повісти вр. літ імя Ігоря усюди тут, де первісно воно стояло, — викинено.

Не можна допустити, що постійне уживання в Початковім зводі імени Ігоря (а не Олега) могло би мати якийсь випадковий характер. Систематичне уживання цього імени Ігор в Початковім зводі показує, що воно читалось так і в однім з двох головних перводжерел Початкового зводу, в Київськім зводі 1070 років (в основі якого лежить текст Старовинного Київського літопису). Навпаки, майже одиноке приведення в Початковому зводі імени Олега скорше свідчить про якесь непевне ужиття цього імени, свідчить, що в його перводжерелі, київськім зводі 1070 рр. це імя Олега в кожнім разі в цих і подібних випадках не читалось. Тим більше, що імя Олега в цім разі в Початковім зводі не має і здалека того значіння, яке має воно в оповіданні Повісти вр. літ. Бо в Повісти врем. літ Олег все виставляється активною особою, притім князем, — а тут, в Початковім зводі, — є людиною підрядною, цілком пасивною.

Яка ж була причина ужиття в зазначених випадках імени Олега в Початковім зводі? Вставки імени Олега в це оповідання явились під впливом внесення в Початковий звід оповідання про

похід Олега на Царгород і смерть його в Ладозі (під 6430 р.), узятого складачем його з Новгородського зводу XI стол. Вже була висловлена свого часу гадка, що це оповідання є вставкою[1]). В попередній статті зазначено було, що складачеві Новгородського зводу XI стол. взагалі знані були місцеві новгородські народні перекази; напр. переказ про Рюрика, діяльність якого звязано було з самим Новгородом, — переказ про Синеуса, імя якого звязувалось з Білоозером і т. д. На основі подібних і иньших місцевих традицій цей складач головно і будував свої оповідання про стародавні місцеві новгородські події. Очевидно особлива місцева традиція істнувала в новгородській землі і про Олега, яка звязувала Ладогу з іменем Олега, — власне, що він там помер. В цім оповіданні про смерть Олега читається: „И иде Ольгъ Новугороду и отътуду въ Ладогу. Друзии же сказують, яко идущю ему за море, уклю и змия въ ногу, и съ того умьре; есть же могыла его въ Ладозѣ". — Звязок імени Олега не тільки з Ладогою, але і з Новгородом показує, що ця традиція утворившись в Ладозі, де вона звязувалась з могилою Олега, яку там показувано, — взагалі розширена була в новгородський землі. Слова: „Друзии же сказують, яко идущю ему за море" і д. вказують, що таких оповідань про Олега в новгородській землі було і не одно, але декілька, — одно говорило про смерть Олега в Ладозі, а друге про смерть його за морем. В Київі вкінці XI-го століття також показували могилу Олега[1]), але, не дивлячись на те, про самий дійсний факт його смерти і його діяльности у Київі, нічого вже не говорилось, — наслідком чого складач Початкового зводу, хоч і міг знати про це народнє вказування могили Олега в Київі, не зазначив в своїм зводі про це, але вніс звістку Новгородського зводу про могилу Олега в Ладозі, яка здалась йому правдоподібнішою, бо з нею органічно звязувались в Новгородськім зводі ширші звістки про Олега.

Що це оповідання є новгородського походження про те свідчить епізод про вітрила в оповіданню про похід Олега на Царгород 6430 р. По побіді над греками новгородське військо (Словене) дістало кропивяні вітрила, а київське (Русини) шов-

[1]) Порівн. Бестужев-Рюмин, К. Н., op. cit., стор. 46.

[2]) „Могила Олега" в Київі вказувалась на Щековиці. Про це вже замічає Повість в р. літ. під 6420 р., вилучуючи притім зі свого тексту цю звістку новгородську. Про неї згадувалось у Київі і в XII ст. Порівн. Іпатський літ., під 6654 роком.

кові, — вітер подер ці шовкові вітрила. Тоді Новгородці сказали собі: „имѣмъся своихъ тълстинныхъ; не даны суть Словѣномъ пърѣ крапинныя“. Можна тут відчути шуткування з Русинів, Киян, що бажали вивищитися над Новгородцями, але це їм не повелося, — доказ, що це оповідання було складене на півночи.

Що уся перша половина цеї статті (6430 р.) про облогу Олегом Царгорода і данину, наложену ним на Греків є також новгородського походження, — свідчать також слова, якими закінчується вона: „и възложи дань, юже дають и доселѣ къняземъ Русьскьимъ“. Ці слова виглядають тут як чистий анахронізм. Що ці слова виглядали, представлялись вже такими в старші часи, — також і складачеві Повісти вр. літ, коли перебирав в свій літопис цей текст Початкового зводу, видно з того, що він ці слова пропустив. Київський літописець XI ст. не міг ужити цих слів, бо взагалі не вмів нічого сказати навіть про могилу Олега, чи його діяльність в Києві.

Що також решта тексту про облогу Олегом Царгорода належить до Новгородського зводу XI стол., — це ясно. Епізод про облогу Олегом Царгорода, — коли Олег „повоева около града... повелѣ воемъ своимъ колеса издѣлати и въставити корабля на колеса“, — є органічно злученим з останнім текстом цеї статті, — представляє одну цілість з ним. Бачимо тут передовсім органічний звязок епізоду з текстом про данину наложену на Греків[1]), — що побіда Олега над Греками викликала наложення Олегом данини. Такий сам внутрішній звязок є із низче стоячим тут епізодом про кропивяні і шовкові вітрила.

Вставлення в склад Початкового зводу новгородської статті про похід Олега на Царгород і смерть його в Ладозі повело до того, що складач Початкового зводу мусів ще десь в своїм тексті

[1]) Що звістка про данину Олега наложену на Греків є суто новгородського походження, і первісно внесена була в Новгородський звід XI стол., може посвідчити також присутність її в Хроноґрафі (— „и повинушася Грецы и много время даяху дань Рускимъ княземъ“), який — як знано є — в основі своїй восходить до найстаршого новгородського літописного тексту. Цей Хроноґраф 1512 р. — по думці А. А. Шахматова — походить від зводу 1423 року (порівн. Твер., Львов. і ін.), який закладається на Новгородськім зводі 1169 р., в основі старшої частини котрого лежить не якийсь інший текст, як текст Новгородського зводу XI століття. — А. А. Шахматов („Повѣсть в. лѣт.“ І., 1916 р., стор. 372) через те цей епізод також рахує новгородського походження.

згадати про цього Олега, бо його київське перво-джерело, як вище завважили ми, нічого про Олега не говорило. Робити Олега самостійним князем не можна було. Текст, яким складач Початкового зводу користався, тобто Київський звід 1070 років, знав тільки про племенних князів від Кия починаючи, ряд яких перейшов на Аскольда і Дира і кінчався ними; після чого говорилось про самого Ігоря, Ольгу і т. д. Відносити Олега до доби племінних руських князів династії старовинного Кия, або злучувати Олега з Аскольдом і Диром, яких Початковий звід не рахує за князів, складач Початкового зводу не міг. Злучити особу Олега найбільше годилось тільки з особою Ігоря, — найзручніше було і віднести Олега до доби Ігоря, такої ще неясної в своїх датах історичних. Але Ігор був міцний князь, — не могло бути у Київі двох князів одночасно, та ще й до того таких, що оба робили кожний зокрема походи на Византію.

От через те споюючи з Ігорем Олега, складач Початкового зводу підряджує Олега Ігорові, — робить його воєводою Ігоря, вставляючи в текст фразу: „и бысть у него воевода именьмь Ольгъ, мужь мудръ и храбръ". Однак, щоби ця фраза не виглядала зовсім не звязаною з текстом посеред якого її вставлено, — щоби не виглядало це імя Олега так одиноким в цілій цій його статті про вбивство Аскольда і Дира, складач Початкового зводу ще раз старається ужити це імя, приставляючи його до імени Ігоря в вище цитованім реченню. Але вставляючи в цих двох випадках в текст цеї статті своєї про похід Ігоря на Київ імя „Олег", — складач робить це в кожнім разі досить обережно: Олег не грає тут жадної видатної ролі, — виглядає особою зовсім пасивною.

Таким чином тільки вставкою в основний текст Початкового зводу новгородського оповідання про Олега, його похід на Царгород і смерть в Ладозі (6430 р.) пояснюється ужиття імени Олега в статті про похід на Київ і забиття Аскольда і Дира — в двох зазначених випадках.

Для ще тіснішого звязку новгородської статті про Олега, похід його на Царгород і смерть — з текстом Початкового зводу, посеред якого була ця стаття вставлена, — складач цього зводу, з иньшого боку рахував потрібним зробити у цім вставленім тексті ще якусь вставку про Ігоря, про якого ця новгородська стаття нічого не говорить. Фраза: „И приде Ольгъ Кыеву и къ Игорю, несы злато и паволокы и вино и овощь

и всяко узорочие" — і є тою вставкою. Ця ставка з текстом цеї статті зовсім незвязана, — звучить в цім новгородськім оповіданню диссонансом, — бо про Ігоря ціла ця новгородська стаття зовсім нічого не знає, — не згадує навіть імени Ігоря.

Притім замітимо тут ще одно. Вставка статті про похід Ігоря на Царгород 6428 р., узятої з хроніки Амартола старшої церковно-словянської редакції, ввела ще більші незрівняности в текст Початкового зводу: під 6428 роком Ігор йде походом на Царгород а під 6430 роком на Царгород йде тут походом Олег. Треба було складачеві цього зводу якось погодити ці дві вставки, узяті ним з ріжних джерел. Він робить це так, що в кінці вставки з Арматола додає слова: „томьже лѣтѣ перепочиша и другое, на третиее идоша", — після чого вставляє в свій звід перехідне, злучуюче дві ці вставки речення: „Игорь и Ольгъ пристроиста воя мъного Варягы и Поляны и Словѣны и Кривичѣ и корабля мъногы бещислены", — яке він самовільно вніс під самостійний 6429-ий рік, щоби таким чином припасувати текст вставки з Арматола про похід Ігоря на Царгород (6428 р.) до слідуючої тут, новгородської вставки про похід Олега на Царгород. Таким чином ще й в словах цеї літописної, текстової злучки (6429 р.) зайвий раз ужито було після імени Ігоря імя Олега.

З вищесказаного бачимо таким чином, що київське перводжерело Початкового зводу, — київський літописний звід 1070 років, в основі якого лежить текст Київського Старовиного літопису, — зовсім нічого не знає про Олега. Усі ці звістки про Олега, як бачимо в Початковім зводі, внесені були в нього самим складачем цього зводу через вставку новгородського оповідання про похід Олега на Царгород і смерть його в Ладозі. Звідси той факт, що в тексті Длуґоша ми не бачимо ніяких звісток про Олега. Не можна цього пояснити ані тим, щоби Длуґош сам старався пропустити усі звістки про Олега, — ані якоюсь іншою випадковістю. Цю відсутність звісток про Олега можна пояснити тільки тим, що цих звісток не мало і перводжерело старшої частини основного тексту Длуґоша, яке назване було нами Перемишльським літописним зводом. Це ясно. Бо в основі цього руського перводжерела Длуґоша, — Перемишльського зводу, лежить як раз текст того самого Київського зводу, котрий лежить і в основі Початкового зводу, — тобто текст Київського літописного зводу 1070 років, який — як бачимо — взагалі

жадних звісток про Олега не мав, — та навіть імени його не згадував.

Чим же пояснюється присутність деяких звісток про Олега в складі Повісти временних літ, — притім почасти таких, яких і в Початковім зводі нема? — Є то звістки пізнішого походження, котрих старше літописання не знало! — Повість временних літ, користуючись початковим зводом, як джерелом своїм, не тільки вносить звідти в свій текст оповідання про похід Олега на Царгород і смерть його, — але ще оден дуже важний текст про Олега, якого Початковий звід не знає, — власне: договір Олега з Греками 911 = 6420 року, який являється єдиним достовірним документом що до історичности особи Олега. Наслідком цього Повість врем. літ вже не може Олега назвати простим воєводою Ігоря. Факт обширного договору Олега з Греками свідчить, що Олег був могутнім володарем і князем. Тому Повість вр. літ викидаючи зі свого тексту згадану фразу свого джерела (Початкового зв.), в якій говориться про Олега, як про воєводу („и бысть у него воевода именьмъ Ольгъ" і д.), — робить Олега князем. Відносно того, де має стояти текст договору Олега з Греками у складача Повісти вр. літ не було вагання, бо сам текст договору цього був датований, — а власне — 6420 роком: „Мѣсяца сентября въ 2 дьнь, индикта 15, въ лѣто съзьдания миру 6420". Це вповні дефініювало час, до котрого складач Повісти вр. літ мав Олега віднести. Наслідком цього складач Повісти вр. літ мусів був і текст новгородської статті про похід Олега на Царгород, яку перебрав з Початкового зводу, перенести в своїм тексті з 6430 року, під яким вона там стояла, — та поставити під більш ранній рік. Але, маючи в своїй диспозіції крім тексту договору Олега з Греками, ще звістку про замирення Руси з Греками („И яшася Грьци по се, и почаша Грьци мира просити..." етц.), складач Повісти вр. літ злучивши цю звістку з новгородською статтею про похід Олега на Царгород, — текст цеї послідньої поставив не під той самий рік, під яким стояв чи мав стояти текст договору Олега з Греками, тобто під 6420 рік, але під троха раньший рік, — під 6415 рік, який відділений був від тексту цього договору рядом пустих років (наслідком чого вийшло тут, що Олег два рази замирувався з Греками). Текст же про вбивство Аскольда і Дира і заволодіння Київа новгородським князем, який в Початковім зводі не є датований, стоїть

там раньше статті про похід Олега на Царгород, складач Повісти вр. літ мусів був віднести ще на більш ранній час: поставив його в своїм зводі під 6390 рік, — чим відніс до так раннього часу і істнування Ігоря, котрий (сам чи спільно з Олегом) підприйняв цей похід на Київ і вбив Аскольда і Дира. Це сполучення двох визначних діб славних подіями: доби князя Ігоря з добою князя Олега — мало свої компліковані наслідки для тексту Повісти вр. літ. Бо коли в Початковім зводі князь Ігор з воєводою його Олегом могли одночасно та спільно жити, то виглядало зовсім інакше, коли складач Повісти вр. літ зробив Олега по при Ігореві князем. Тому складач Повісти вр. літ впадає на дотепну думку: робить Ігоря „вельми дѣтьскымъ“, — на стільки малим, що треба було „на руцѣ Игоря“ носити (Лавр., Іпат. 6387 р.; ibid. 6390 р.: „и вынесома Игоря“). Олега же з руки князя Рюрика робить опікуном його сина, Ігоря. Видумано і зроблено. Отже тепер в текст Повісти вр. літ і усе те, що відносилось в первісному тексті до Ігоря, в значній мірі мусіло бути віднесено до Олега, — риси Ігоря треба було перенести на особу Олега, — імя Ігоря замінити іменем Олега і т. д. Так виникла в Повісти вр. літ ціла історія, — точнійше: теорія про Олега, могутнього київського князя, опікуна Ігоря. Притім опікунство Олега над Ігорем тріває довго, — так довго, доки складач Повісти вр. літ не дає Олегові виконати усіх діл, які був визначив йому сповнити замість Ігоря, — аж до дати договору Олега з Греками (6420 р.), — після чого Олег у нього зараз же умирає, а Ігор вступає в свої стольно-київські княжі права.

Але притім усе це у складача Повісти вр. літ виходить досить дивно. — Договір Олега з Греками, задля якого він так перероблює тут весь цей літописний текст, — зовсім не знає Ігоря. — В оповіданні про вбивство Аскольда і Дира (6390 р.) складач Повісти вр. літ устами Олега зазначує, що Олег на тій підставі в праві був оволодіти Київом, що робив це в імени дійсного князя, Ігоря, яко кревняк Ігоря („нъ азъ есмь роду къняжа..., а сь есть сынъ Рюриковъ — Початковий звід цього вислову не має). В тексті договору Олега з Греками, який був внесений в склад Повісти вр. літ, — говориться не тільки про Олега, але і про усіх тих князів, „иже суть подъ рукою его“ та про усіх „его великыхъ бояръ“, — говориться, що цей договір написаний був „похотѣниемь“ цих князів, тобто князів племен-

них, які Олегові підлягали — приводяться в нім імена тих, „иже посълании отъ Ольга“ утворити цей договір, — про Ігоря ж, котрий по праву мав би бути тут володарем Руси, — ані слова не говориться тут. — Це й найбільше підкреслює як хитка ця комбінація перебудови складачем Повісти вр. літ основного свого тексту шляхом внесення імени Олега в текст про Ігоря та споєня Олега з „малолітнім“ Ігорем, — як вона тут білими нитками по чорному тлі зшивана.

Роблячи таким чином в своїм тексті місце для Олега, — відсуваючи через це початок фактичного панування Ігоря до доби після походу Олега на Греків, договору його з ними (і смерти його) (6420 р.) складач Повісти вр. літ усі ті звістки про Ігоря, що в Початковім зводі (джерелі його) стояли перед текстом про цей похід Олега на Царгород і смерть його, — переносить в своїм тексті також на цей пізніший час. — Передовсім складачеві Повісти вр. літ — при перебранні ним тут тексту з Початкового зводу — стояла на дорозі стаття про похід Ігоря на Царгород, котру він — як завважено було — узяв з хроніки Амартола (з продовженням) старшої редакції. Цю статтю, як знаємо, складач Початкового зводу поставив був в своїм тексті перед новгородською статтею про похід Олега на Царгород і смерть його. Складач Повісти вр. літ не міг цеї статті про похід Ігоря на Царгород залишити на старім місці, — бо Ігор — по схемі Повісти вр. літ — перед походом Олега на Греків, утворенням договору його з ними (і смертю його), будучи „дѣтьскымъ“ (під опікунством Олега) не міг грати жадної активної ролі. Не міг залишити цеї статті і через те, бо у нього в тексті під 6453 роком стає дуже достовірна звістка: договір Ігоря з Греками, — з яким ця звістка про похід Ігоря на Царгород мала фактичний, природний звязок, бо цей похід Ігоря de facto причинився до появи цього договору його з Греками. Стаття про похід Ігоря на Царгород, коли б залищити її під 6428 р., не тільки була б відділена, але й дуже віддалена від договору Ігоря з Греками (6453 р.), який фактично був викликаний цим походом Ігоря на Греків. Складач Повісти вр. літ вилучивши (при перебранні тексту Початкового зводу) з під 6428 року статтю про похід Ігоря на Царгород, запевне переніс би її нижче в свій текст і поставив би перед текстом договору Ігоря з Греками, який віднесено до 6453 року, — тобто зробив би так, як зробив він зі статтею свого перводжерела про похід Олега на Царгород, перенісши її в тексті

своїм вище (під 6415 р.) і поставивши перед договором Олега з Греками (6420 р.). Але цього перенесення туди статті про похід Ігоря на Царгород складач Повісти вр. літ не зробив, — а то через те, що користаючись при зложені Повісти вр. літ і чужим джерелом, яке називаємо хронікою Амартола пізнішої церковно-славянської редакції, — знайшов в цім своїм джерелі звістку про той сам похід Ігоря, яка дуже точно, місцями дослівно відповідала звістці Почат. зводу — при тім вона стояла під конкретним роком, — 6449-им. Складач Повісти вр. літ покористувався цею звісткою Амартола і вложив її у свій текст під 6449 рік замість статті руського джерела, — Початкового зводу. Через те в тексті його прийшли деякі зміни. Текст статті хроніки Амартола пізнішої редакції при всій схожости з текстом Поч. зводу, є в дечому відмінний від нього: в ньому був використаний текст Житія Василія Нового про похід Ігоря, а цеї вставки Поч. звід не має (він опирається на старшій церк.-слов. редакції хроніки Амартола) [1]).

Так попала в Повісти вр. літ під 6449 рік комбінована статтяпро похід Ігоря на Царгород, — зложена з текстів — хроніки

---

[1]) Вилинскій, С. Г. в своїй книзі — Видѣніе Василія Нового о походѣ русс. на Византію въ 941 г. (Одесса 1913) — порівнявши ряд грецьких і славянських списків цього „Житія“ прийшов до висновку, що безпосереднім джерелом цього літописного оповідання про похід Ігоря (6449 р.) був (на рівні з іншими джерелами) переклад цього Житія, яке находиться в Макар'євських Четьи-Минеях. — Истрин, В. М. в декількох своїх працях, між іншим в статті „Лѣтоп. повѣсть о походахъ русс. князей на Цареград“ (Извѣстія отд. рус. и слов. А. Н. 1916, II), в замітці — „Гдѣ было переведено Житіе Василія Н-го“ (Извѣстія, 1917) рахував, що джерелом звістки про цей похід 6449 р. був пропонований ним „Хронограф. по велик. изложенію“, в якім ця звістка вже так читалась, як читається вона тепер в Повісти вр. літ. — Я думаю, що джерелом цеї звістки 6449 р. як і інших звісток Повісти вр. літ., які походять з візантійського джерела, — є джерело, зложене на славянськім грунті, в основі котрого лежить текст хроніки Амартола, сполучений з іншим матеріялом, напр. витягами з Житія Василія Нового, хроніки Малали і т. д. Текст візантійського джерела славянської редакції, яким користувався Початковий звід — є хроніка Амартола старшої славянської редакції — без тих вставок з інших джерел, переклад якої на церковно-славянську мову точно відповідає грецькому текстові, наприклад в статті про перший похід Руси на Царгород не згадується імя Аскольда і Дира, як і в грецькім первооригіналі і ін. — Гарний короткий перегляд важнійших поглядів на питання про вплив хроніки Амартола на руське літописання подав М. Вайнґарт, op. cit., ч. II, відд. 1, стор. 112—142.

Амартола і Житія Василія Нового. Занесення в Повісти вр. літ цеї статті під конкретний рік вказувало само собою, де має стати в ній текст договору Ігоря з Греками, який не був датований. Ясно, що він мусів був стати тут після тексту про похід Ігоря на Греків. Одначе зараз же безпосередньо після цеї статті 6449 року складач Повісти временних літ не уважав можливим приводити текст договору князя Ігоря з Греками, фактично вигідного та досить користного для Руси. Він хотів між ними мати ще якесь посереднє звено, яке говорило би про цілковиту побіду Ігоря над Греками, бо звістка про цей похід Ігоря під 6449 роком, зложена на основі візантійських джерел, говорила про поразку Ігоря від Греків. Через це складач вносить від себе між цими двома текстами (6449 і 6453 рр.) звістку про ще оден, притім успішний похід Ігоря на Греків і побіду над ними, котру поставив під 6452 рік. Коли текст статті 6449 р. про цей похід Ігоря опирається тут на текст певних (чужих, византійських) джерел, — коли договір Ігоря з Греками сам собою є достовірним документом, — то текст звістки 6452 року не має під собою тих певних даних: се в значній мірі витвір складача Повісти вр. літ, зроблений почасти під впливом звістки хроніки Амартола про напад Угрів, віднесений тут складачем Повісти вр. літ до Руси.

Таким чином з вищеприведеного дослідження представляється нам ясним — чому в Повісти вр. літ до 6420 року включно в тексті її узятім з основного її перводжерела Початкового зводу, — усюди, де в самім Початковім зводі стояло імя Ігоря, — в Повісти вр. літ це імя Ігоря замінено іменем Олега. Де складач Повісти вр. літ не міг тут зробити заміни імени Ігоря на імя Олега (наслідком, як побачимо своєї власної тут концепції, цілком іншої, ніж яку мав Початковий звід) там просто викидав він такий текст зі свого основного тексту (— як текст про те, що „Игорю възрастшю...“ і ін.). Коли ж складач Повісти вр. літ і згадує тут, — в тексті своїм до 6420 року, — імя Ігоря, то тільки в тексті ним самим тут внесенім, — з цілю показати, що Ігор був тоді ще „вельми дѣтьскымъ“.

Притім треба сказати, що ряд звісток, які в Початковім зводі відносяться до Ігоря і стоять там після новгородської статті про похід Олега на Царгород і договір його з Греками, — Повість вр. літ переносить в своїм тексті вище, і ставить перед текстом про похід Олега на Царгород і договір його з Греками (— перед 6420 роком) і відносить їх до Олега, з а м і н ю ю ч и

в них імя Ігоря іменем Олега. Так Повість вр. літ бере текст звістки про наложення Ігорем на Деревлян данини „по чьрнѣ кунѣ“, яка в Початковім зводі стоїть в самім кінці тексту під 6430 роком, — і переносить в своїм тексті під рік 6391, повторюючи її там майже дослівно, але замінюючи притім імя Ігоря в цій звістці іменем Олега. — Так само робить Повість вр. літ і зі звісткою про рать Ігоря з Уличами й Деревлянами, яка стоїть в Початковім зводі там же, під 6430 роком, — переносячи її в своїм тексті під 6393 рік, — замінюючи й тут імя Ігоря іменем Олега, — та замість назви Деревлян вставляючи назву Тиверців. Заміна тут між іншим Деревлян на Тиверців сталася на основі аналоґії, — а власне: що й вище в тексті Повісти вр. літ (і первіснім тексті) в оповідані про південні племена імя Тиверців стояло нерозлучно споєне з іменем Уличів.

Так в пізнійші часи постепенево твориться в літописані цим особливим способом історія Олега князя, котрої старше літописання — Київський літописний звід 1070 років (— на якім оснований був Початковий звід і руське джерело Длуґоша, Перемишльський звід) — зовсім не знав.

Йдучи дальше в дослідженні тексту статті Длуґоша про вбивство Аскольда і Дира задамо тепер питання: чи вже і первісно, як рівнож і в руськім джерелі Длуґоша Аскольд і Дир називались князями, чи назвав їх так щойно Длуґош? — бо Початковий звід і Повість вр. літ Аскольда і Дира так не називають.

В тексті Длуґоша Аскольд і Дир представлені князями, — більше того: говориться там, що на Аскольда і Дира безпосередньо перейшла і княжа власть від полянської династії Кия. — Цей текст Длуґоша прямо тут говорить, що Аскольд і Дир володіли Київом, княжачи в нім („... quibus apud Kyoviam principantibus...“ etc.), що князювання Аскольда і Дира спикрили собі новгородські племена („... eorum Principatum pertaesse...“), — що Ігор „Oszkaldum et Dyr Kyovienses Principes... occidit“ та „Principatus ac terras eorum occupavit“. Потім низче: „Sed neque Duci Oszkaldi et Dyr Ducum Kyoviensium diu impunita fuit occisio“. Про утвердження ж Аскольда і Дира на князівстві у Київі в тексті Длуґоша говориться в словах, якими зачинається ця звістка про Аскольда і Дира: „Absumptis deinde Kyg, Szczyek et Korew, filii eorum et nepotes linea directa succedentes, principantur apud Ru-

thenos annis multis, donec successio huiusmodi ad duos fratres germanos, Oszkald videlicet et Dyr pervenit.“

Початковому зводові текст цих Длуґошевих звісток про Аскольда і Дира відповідає тільки почасти, — бо Початковий звід увів свої власні вставки, та наслідком вставки новгородського оповідання про Рюрика, Синеуса і Трувора пошкодив кінець тексту цеї звістки (обірвавши його). Коли Початковий звід називає Аскольда і Дира звичайними Варягами та старається виключити думку про те, щоби вони були князями: говорить що вони „нарекостася кънязема“, — коли і Повість врем. літ, викинувши зі свого складу текст звістки про боротьбу Аскольда і Дира з племенами, представляє Аскольда і Дира — „мужами“ Рюрика, які були „не племени его, ни болярина“ (Лавр.), — то як жеж зрозуміти, що текст Длуґоша систематично називає Аскольда і Дира князями, — та навіть, як видно, рахує їх по праву князями київськими: „... successio... ad Oszkaldum et Dyr pervenit“. — Мусимо сказати, що це представлення Аскольда і Дира у Длуґоша князями — не є чимось випадковим, а навпаки, є більш первісне, як представлення Аскольда і Дира в тексті Початкового зводу та в тексті Повісти времен. літ.

Придивимося до зазначеного тексту про Аскольда і Дира в складі Початкового зводу. — Напочатку говориться тут про Аскольда і Дира: „придоста дъва Варяга, и нарекостася кънязема“ (Новг. I), — а зараз же після цього там стоїть, що Аскольд і Дир — „бѣста къняжаща Кыевѣ и владѣюща Поляни“, — та що взагалі їх князювання визначне тим, що вони воювали з іншими племенами: „и бѣша ратьни съ Деревляны и съ Уличи“, володіючи Полянами. — Ясно розріжняється тут термін — „княжити“ та термін — „володіти“. Княжити не може не князь, але володіти може не князь, княжити та володіти разом може тільки князь, — і ужиття в цім тексті Початкового зводу виразу — „бѣста къняжаща... и владѣюща“ може відноситися тільки до князів. Це свідчить, що вставляючи в свій текст комбінований вираз — „дъва Варяга, и нарекостася кънязема“, — Початковий звід в звязку з цією вставкою не виправив вповні тексту, який в його перводжерелі за цим виразом слідував, та термін — „къняжаща“, як рівнож і термін — „владѣюща“ залишились тут в його тексті. Це само показує, що в київськім перводжерелі Початкового зводу говорилось про Аскольда і Дира, як про князів, але що Початковий звід на-

ходячись тут під впливом другого свого джерела Новгородського зводу, який признавав одну династію Рюрика, старається систематично Аскольда і Дира н е називати князями.

Повість врем. літ, користаючись Початковим зводом, як своїм джерелом, замітила в тексті звістки про Аскольда і Дира та боротьбу їх з племенами цю непослідовність, через що весь текст цієї звістки видався їй настільки непевним, що вона викинула його зі свого зводу. Що Повість вр. літ свідома була того, що Початковий звід зробив власне цю непослідовність, свідчить те, що Повість вр. літ в дальшім своїм тексті свідомо уживає в відношенню до Аскольда і Дира терміну „володіти" („Асколдъ же и Диръ остаста въ-градѣ семь... начаста владѣти Польскою землею", Лавр. 6370 р.), але зовсім в відношені до них н е уживає терміну — „княжити". Тут Повісти вр. літ все таки треба було вияснити, яким власне правом посягнув Ігор на життя Аскольда і Дира, вбиваючи їх. Через те після оповідання про Рюрика, Синеуса і Трувора (пропустивши притім зазначення про „възмужание" Ігоря і його войовничість) Повість вр. літ подає тут (під 6370 р.) своє поясненя, що Аскольд і Дир були звичайними мужами у Рюрика: „И бѣста у него 2 мужа не племени его, ни болярина" (Лавр.), Повість вр. літ факт побуту Аскольда і Дира у Київі представляє так, що вони „испросистася (у Рюрика) къ Цѣсарюграду съ родьмь своймь", — але йдучи попри Київ, осіли в нім та зачали ним та Полянами володіти.

Повісти вр. літ поводитися так з Аскольдом і Диром тут тим більше дало право те, що і в її джерелі, Початковім зводі, — здеґрадовані вже були з їх княжої гідности[1]). Внутрішні, однак, дані Повісти вр. літ самі свідчать проти виставленої в ній теорії про Аскольда і Дира як звичайних „мужів" княжих. Ці прості „мужи", не могли б зробити великого походу на Царгород, оповідання про котрий тут же, під 6374 роком подає нам та ж сама Повість вр. літ. В цьому поході, який нагнав на Греків такого

[1]) Згадка, між іншим, в Повісти вр. літ про Кия, Щека і Хорива, „иже съдѣлаша градъкъ сь", яких Повість вр. літ (після деґрадовання їх Початковим зводом) старається — як бачили ми — поставити в своїм тексті більше на передне місце, служить тут для Повісти вр. літ звязанням цього вставленого тут (під 6370 роком) тексту з старшим текстом про Кия, Щека, Хорива, їх рід і південні племена (який в Початковім зводі оказався так пошкодженим, але в Повісти вр. літ в відомій мірі знов реставрований).

страху, що іншої помочи не лишалось для них, як тільки чудо, Аскольд і Дир виступають як самостійні володарі, незалежні ні від кого політично, — як могутні князі. Розуміється, що їм підлягали не тільки Поляне. Бо коли Аскольд і Дир могли явитися під Царгород на так багатьох човнах, що тільки „въ дъвою съту корабль" проникли в царгородський Суд, то ясно, що з ними в цім поході були не одні Поляне, але і дружина, зложена з інших племен руських, також як і Поляне підданих Аскольду і Диру. Таким чином Аскольд і Дир — як вказує Початковий звід — не тільки воювали з іншими племенами, але — як вказує оповідання Повісти вр. літ про цей похід — мусіли володіти з іншими племенами, — що відповідає і основному характеру вище стоячої звістки Длуґоша про піддання Аскольдові і Дирові новгородських племен, які сприкрили собі цю їх зверхність і покликали до себе князів інших. Текст Длуґоша, який представляє Аскольда і Дира князями, — має таким чином своє глибоке коріння в старім руськім літописанню.

Окрім двох зазначених вище осібностей тексту Длуґоша маємо ще третє місце, в якому Длуґош не сходиться з іншими зводами. В Початковому зводі, в статті про вбивство Аскольда і Дира — після місяця: „Възрастъшю же Игорю бысть храбрь и мудръ. И начаста воевати вьсюду" (спільного з текстом Длуґоша) — слідує текст, якого у Длуґоша нема. Цей текст Початкового зводу послідовно, дальше відбиває в собі тенденцію цього зводу — деґрадувати Аскольда і Дира, виправдуючи притім Ігоря ізза вбивства Аскольда і Дира, та представляючи Ігоря єдино законним претендентом на Київ.

Кінцеві слова зазначеного тут місця: „и начаста воевати вьсюду" свідчать про всесторонню діяльність Ігоря не тільки в границях його новгородського князівства, яке по літописному тексту обіймало землі Словен, Кривичів та Мері і яка на півдні доходила до границь Словенської области і верхівя Дніпра, — але Ігор мусів пізнати і сусідів своїх, бо проти них „вьсюду" воював. Однак, в Початковім зводі після цих слів: „и начаста воевати вьсюду" стоїть місце, яке не випливає з цих слів, не є з ними звязане, а саме слова: „и налѣзоста Дънѣпръ рѣку и Смоленьскъ градъ; и отъ туду поидоша вънизъ по Дънѣпру",— і дальше аж до слів: „и рече Игорь къ Аскольду: вы нѣста кънязя, ни роду къняжа, нъ азъ есмь кънязь, и мнѣ достоить

къняжити“. Виходить з цього уривку, що Ігор первісно не знав ані де Дніпро, або Смоленськ находиться, — не говорячи вже про Київ; — що Ігор випадково віднайшов Дніпро, пустився по ньому, — попав під Смоленськ, а потім несподівано дістався під Київ: там питався, хто в нім сидить, дістав відповідь: „дъва брата Асколдъ и Диръ“, — після чого хитрим способом викликав їх з города та усвідчив їх, що не є вони князі, ані княжого роду, але що тим князем є він сам. Це місце, таким чином, бачимо, не стоїть в жаднім звязку з попереджаючими його словами: „и начаста воевати вьсюду“. В цім уривку, всупереч усьому попередньому текстові Початкового зводу, який говорив про війни Аскольда і Дира і з Уличами і з Деревлянами і про славний їх похід на Царгород, — представляється справу так, що Аскольд і Дир були такі незначні, що ніхто не знав про них, — Ігор довідався про них тоді тільки, коли підїхав під самісінький Київ. Правда, і сам Київ представляється тут незнаним Ігорові, його дружині і Новгородцям, — це був тоді тільки незначний „градъкъ“, заложений якимось „мужем“ Кием, котрий дістався потім до рук таких випадкових людей, як Аскольд і Дир: так уперто веде свою думку складач Початкового зводу. Подніпровя з Київом — доки воно не дісталося до рук Рюрикового роду також було незнаною країною; аж от приходить Рюриків рід у Київ, на Русь південну, і підноситься Київ, — оживлюється ціла країна в боях з сусідами, — будуються нові городи в ній („и нача грады ставити“, низче), збільшується число племен, що платили дань („и дани устави...“). В словах Ігоря Аскольдові: „вы нѣста кънязя, ни роду къняжа нъ азъ есмь кънязь, и мънѣ достоить къняжити“ — ця ідея складача Початкового зводу находить найбільший собі вираз. Слова цеї промови Ігоря, як рівнож і слова відповіді Ігореві на запитання хто держить Київ — „дъва брата Асколдъ и Диръ“, в яких підкреслюється звичайне, не — княже їх походження, — як і ціле це місце, що стоїть після слів „и нача воевати вьсюду“ — є льоґічно звязані зі словами, які вище в Початковім зводі були вставлені: „придоста дъва Варяга, и нарекостася кънязема“. Зазначивши, що Аскольд і Дир незаконно володіли Київом, складач Початкового зводу робить тут вставку, щоби обґрунтувати, на якій підставі Ігор заволодів Київом, — а саме, що він був „роду къняжа“. — Якого? — єдинозаконного, Рюрикового. Іншого княжого роду з повним правом

княжити на Руси складач Початкового роду не визнає. А що після смерти батька Ігор зістався єдиним з цього роду, — значить йому тільки „достоить къняжити“ в Київі. Аскольд і Дир не з цього роду, — вони просто „брати“, — просто „Варяги“, — вони не мають ніяких прав на Київ; а що відважилися запанувати у Київі, — то заплатили за це життям своїм. Так ведений своєю ідеєю зробити з Рюриківського роду єдиний законний княжий рід на Руси, — Початковий звід вставленням сюди цього тексту („и нальзоста Дънѣпръ рѣку и Смольньскъ градъ“ і д.) і вищеуведених слів про те, що ці два Варяги „нарекостася кънязима“ — штучно старається перебудувати стару і первісну літописну традицію про князів не Рюрикового роду (від Кия починаючи) — на свій лад.

Повість вр. літ, кладучи в свою основу текст Початкового зводу, замітила цю непослідовність в тексті статті про вбивство Аскольда і Дира, яка виникла в ній наслідком зазначеної вставки „нальзоста Днѣпръ рѣку и Смоленьскъ градъ“. Складач Повісти вр. літ усю першу половину вставки, що зачиналась зі слів „И припли подъ Угорское, похоронив воя своя“, викинув із свого тексту — тому, що вона найбільше нарушувала послідовність тексту, — а разом з тим представляючи Київ незначним „градъком“ протирічила представленню Повісти вр. літ, яка рахувала славне минуле Київа від часів к н я з я Кия. Другу ж половину цеїж вставки Повість вр. літ залишила, але переробивши її згідно зі своєю тенденцією так, що представляє Аскольда і Дира „не племени“ Рюрика, але приналежними до племени чи роду, до якого підступно причислив себе Олег, коли скрив своє дійсне імя, назвавшись гостем, що більше — Повість робить їх тут співплеменниками та кревними цим купцям-гостям: „придѣта къ намъ, къ родомъ своимъ“, — кличуть тут ці „гости“ Аскольда і Дира. Звідси, бачимо, що Повість вр. літ ані здалека не допускала думки, щоби Аскольд і Дир могли належати до роду Кия, — полянського, — роду племенних князів. Цю послідню свою гадку, очевидно, дуже важно було Повісти вр. літ підкреслити, бо Повість вр. літ всупереч до Початкового зводу рішуче рахує рід Кия — княжим, пануючим чи князюючим в Київі, в ряді поколінь. Цим Повість вр. літ рішуче ріжниться від Початкового зводу в поглядах: Початковий звід рахував за важне вказати, що Аскольд і Дир самі зробилися князями, бу-

дучи не княжого роду, — „Варягами", — але Повість вр. літ робить Аскольда і Дира просто зайдами на Україні, — робить їх не княжого роду, але якогось підрядного, купецъкого роду. Повість вр. літ, рахуючи законними княжими родами на Руси у Київі — два роди — полянський рід Кия та норманський рід Рюрика, — з'ображає діло з Аскольдом і Диром тут так, що ці „мужи" опинилися у Київі як раз в те інтерреґнум, коли припинилася, вимерла династія Кия. Природньо, що Аскольд і Дир мусіли були уступити місце, коли прийшла у Київ нова законна княжа династія та ще й заплатити життям за те, що самовільно відважилися у Київі князювати. Аскольд і Дир, по думці Пов. вр. літ, це узурпатори, — такі самі як опісля Мал або Рогволод, які не тільки не належали до одного з цих двох княжих родів, але котрі осмілились навіть виступити проти стольно-київських законних князів, на волі яких складач Повісти вр. літ представляє собі рівновагу політичної і державної системи спільно-руської вже в ці найдавніші часи. В цьому виступає не тільки централістична думка Повісти вр. літ, але і уперте переведення ідеї про геґемонію на усім просторі Руської Землі (східного словянства) — Київа. Притім той факт, що Київ так поширив свою геґемонію на Руси — по думці Повісти вр. літ не є заслугою одного Рюрикового роду (як це старається підкреслити Початковий звід) — але і роду Кия. Згідно з цим Повість вр. літ і представляє нам Київ в момент, коли Рюриків рід (Олег) ним володів, городом добре уладженим, — знаменитим, найкращим містом: вставка чи додаток складача Повісти вр. літ в кінці статті про вбивство Аскольда і Дира — про Київ: „и рече Ольгъ: се буди мати градом Руськымъ" — найліпше цю думку її підкреслює. Та й по Дніпрові в той час бачимо добре уладжені городи, і Олег опановує: „приде къ Смоленьску... и перед градъ посади мужь свои,... и взя Любьчь, и посади мужь свои" (ці слова, вставлені тут складачем Повісти вр. літ, властиво зачинають в ній цю статтю під 6390 р.). Виходить — по Повісти вр. літ — що це заслуга попередньої законної династії, — родові Кия, що уладив політичне життя на Руси та усе залишив в порядку та ладі своїй законній наступниці, — Рюриковій династії.

В тексті Длуґоша замість вставки: „и налѣзоста Дьнѣпръ рѣку и Смоленьскъ град" і д. в статті про вбивство Аскольда

і Дира, стоять слова — „in dolo“, — а то у фразі: Oszkaldum et Dyr Kyovienses Principes... — in dolo occidit. Що ці слова — in dolo — не являються тут якимось скороченням зазначеної вставки, або самою по собі вставкою, але що вони читались вже і в перводжерелі Длуґоша видно з того, що ці слова, бачимо і в власнім руськім літописнім тексті, — а власне: в літопису Авраамки, в Псковськім І-ім літопису та в Рогожськім літописцю, в яких зазначеної вставки „и налѣзоста Дънѣпрь рѣку и Смоленьскъ градъ“ і д. — нема. Цей вираз in dolo в зазначених трех літописах переданий є словами — „облъгавъ“ — а то в реченні: „и пріиде къ горамъ Кыевскымъ и, облъгавъ, оуби Асколда и Дира“. — Чим висвітлити це явище? — Бо не тільки склад і характер цього руського джерела Длуґоша, що є походження південного, дуже ріжниться від цілого тексту трьох названих літописів, які є північного походження, — але ці послідні три літописи взагалі дуже ріжняться між собою. Літопис Авраамки зложений є майже виключно з новгородського літописного матеріялу; Псковський І літопис з місцевого псковського літописного матеріялу, з поодинокими звістками — головно новгородськими до 6677 року. Рогожський літописець є спільно-руським зводом, — в деякий мірі відбиваючий в собі риси зводів, походячих від зводу 1423 року („поліхрон“), з систематичною вибіркою ряда звісток з Повісти вр. літ в найстаршій частині, — в пізнішій частині досить щедро подає він звістки тверські. Однак, не дивлячись на ріжний характер і склад чотирьох цих літописів (Длуґоша і цих трьох), не тільки однаково читається текст звістки про похід Ігоря на Київ та вбивство Аскольда і Дира, але і деякі інші звістки, які в Початковім зводі і Повісти вр. літ мають позмінену редакцію (ампліфіковані), — напр. 6453 р. про похід Ігоря на Деревлян, 6475 року про похід Святослава на Дунай і обсадження ним 80 городів, 6480 р. про поділ столів між Святославичами (в Рогожнем), 6485 р. про вбивство Олега Ярополком і т. д. Цікаво, що усі ці звістки, спільні Длуґошеві і цим літописам, — як рівнож і звістки про похід Ігоря на Київ і вбивство Аскольда і Дира — є київськими, — тобто звістками приналежними до тексту Старовинного Київського літопису, лежачого в основі Київського зводу 1070 років, на якім безпосередно основується руське перводжерело Длуґоша. Яким же способом могла ця звістка пр похід Ігоря на Київ та

вбивство Аскольда і Дира разом з іншими старо-київськими літописними звістками дістатися в тексти рішуче ріжнячихся літописів — як літопис Авраамки, Псковський І-ий і Рогожський? — Коли ці літописи є походження північного та пізнішого, — значить, безпосередньо вони ніяк не могли користуватися Старовинним Київським літописом, до тексту якого зазначені київські звістки належать. Схожість цих трьох північних літописів — є не тільки в одних київських звістках, які доходять в них до кінця Х-го століття (в чім вони сходяться із текстом Длуґоша) — але і в новгородських звістках старшої доби X, XI століть і дальше поодиноких XII-го століття до 6677 року включно (яких текст Длуґоша не має), це дає ключ до вирішення цілого цього питання. В основі літопису Авраамки, Псковського І і Рогожського лежить дуже старе джерело, яке являється не чимось іншим як Новгородським зводом XI століття з його новгородським продовженням до 6677 (1169) року. За посередництвом цього Новгородського зводу ці київські звістки в тім числі і звістка про похід Ігора на Київ і вбивство Аскольда і Дира в так старій редакції проникли в ці ріжні північні зводи, — бо цей Новгородський звід, як знаємо, має в основі текст Старовинного Київського літопису. Таким чином, відсутність в Длуґошевім тексті зазначеної вставки — „налѣзоста Дънѣпрь рѣку“ і д. і присутність в нім замісць того — виразу — „... in dolo occidit“, — має своє глибоке коріння в тексті найстаршого руського літописання.

Слова цеї звістки про вбивство Аскольда і Дира в літописах Авраамки, Псковськім І і Рогожськім: „и пріиде къ горамъ Кыевськымъ“, яких в тексті Длуґоша нема, — також первісно находилися в цій звістці, тобто, належать до тексту Старовинного Київського літопису. На це прямо вказує присутність цих слів в тексті цеї звістки в Початковім зводі і Повісти вр. літ. Дуже трудно допустити, щоби буквально ті самі слова могли самостійно появитися в так ріжних зводах і поставлені там серед тексту зовсім відмінного в кожнім з цих джерел. Ясно, що ці слова походять з одного спільного джерела, — а то не з якогось іншого, але із Старовинного Київського літопису. Звідси треба думати, що ці слова находились і в найстаршім руськім першоджерелі Длуґоша, Перемишльськім зводі, в основі якого так точно відбивається текст цього Старовинного Київського літо-

пису. Длуґош, перебираючи текст цеї звістки з тексту цього свого руського перводжерела, — ці слова пропустив, бо вносячи сюди при імени Аскольда і Дира вставку двох слів: „Kyovienses Principes“, тобто називаючи їх київськими князями, він уважав непотрібним перекладати ще й вищезазначені слова.

Після слів: „уби Аскольда и Дира“ — в тексті Початкового зводу слідує місце, якого в тексті Длуґоша нема, — а власне: „и несъше на гору, погребоша и на горѣ, еже ся нынѣ Угърьское наричеть, идеже есть дворъ Олъминъ; на тои могылѣ постави Олъма цьркъвь, святого Николу, а Дирова могыла за святою Ориною...“ (Новг. I, Лавр.). Тут зовсім ясно вказується, що назва — „Угърьское“ внесена сюди на основі пізнішої народньої традиції: „еже ся нынѣ Угърьское наричеть“. Що ціле це місце не належить до первісного літописного тексту, а є пізнішою вставкою, — на це вказує тут і згадка про церкву св. Орини, яка вибудована була десь в пізніші часи Ярослава Мудрого. Але що ціле це місце вставлено було ще пізніше, ніж в часи Ярослава, на це прямо вказує згадка про церкву, виставлену Ольмою та про істнування в часи цього пізнішого літописця двора Ольми („...идеже есть дворъ Олъминъ“), вже значно віддаленого від старого центра, города, що свідчить про пізнішу розтяглість Києва, десь на самісінькім кінці XI століття. З цього ясно, що цілого цього місця, котрого у Длуґоша нема, — не було і в його руськім перводжерелі, Перемишльськім зводі, бо це місце яко пізніша вставка, не могло бути в зводі, який відбиває в собі літописний текст — первісний. Внесена була в літописання ця вставка тою самою особою, якою внесена була і вищестояча перша вставка („налѣзоша Дънѣпръ рѣку“ етц.), — тобто складачем Початкового зводу, на що вказує орґаничний чи причиновий звязок першої вставки з цею другою, коли в обох їх і місце дії бачимо зазначеним то саме: Угорське. В першій вставці Ігор підїхав під Угорське і викликав туди до себе Аскольда і Дира, — в другій вставці — вбитих там Аскольда і Дира несуть на гору — „еже ся нынѣ Угърьское наричеть“, щоби там їх поховати. Однак, далі в цій другій вставці, бачимо, складач цей зазначаючи на основі істнуючих в його час урочищ — де находиться могила Аскольда та де є могила Дира, несподівано впадає в протирічча. Бо коли могила Аскольда оказується на Угорськім, — то могилу Дира на основі відповідного урочища він зазначає за церквою

св. Орини, — тобто дуже далеко від могили Аскольда, — з другої сторони Київа. Це взагалі є характеристичним для складача, який робить свої вставки під впливом ріжних даних: з одного боку під впливом своєї власної конструкції, чи тенденції, — та з другого боку під впливом народньої традиції, під впливом назв урочищ та інших памятників.

Слідуючі за цим місцем слова: „и сѣде Игорь къняжа Кыевѣ" з у Длуґоша передані: „et Principatus ac terras eorum occupavit".

Відсутність, таким чином, у Длуґоша в тексті оповідання про вбивство Аскольда і Дира — цих двох місць, а власне: 1) місця: „и налѣзоша Дънѣпръ рѣку и Смольньскъ градъ...", кінчаючи словами „нъ азъ есмь кънязь, и мънѣ достоить къняжити" — і 2) місця: „и несъше на гору, погребоша...", кінчаючи словами „а Дирова могыла за святою Ориною", — пояснюємо тим, що цих двох текстів не було і в руськім перводжерелі Длуґоша, Перемишльськім зводі, так само як не було їх у Київськім зводі 1070 років, який відбивав у собі точно текст Старовинного Київського літопису. Ці два місця внесені були поперше в текст статті про вбивство Аскольда і Дира складачем Початкового зводу в наслідку тенденції його — представити Ігора єдиним законним претендентом на Київський стіл, — а рід Рюрика — єдиним законним на Руси родом княжим.

Звідси, вилучивши з тексту статті Початкового зводу про вбивство Аскольда і Дира ці вставки, як рівнож вставлене реченням — „и бысть у него воевода именьмь Ольгъ і д., ми одержуємо таким способом ось який текст:

„Възрастъшю же Игорю, бысть храбръ и мудръ. И нача воевати вьсюду, и приде къ горамъ Кыевскымъ. И убиша Асколда и Дира. И сѣде Игорь, къняжа, Кыевѣ."

Порівнявши цей текст з вищеприведеним відповідним текстом про вбивство Аскольда і Дира у Длуґоша, — побачимо, цей текст вповні відповідає тому тексту Длуґоша. Це показує, що текст цеї звістки про вбивство Аскольда і Дира, відбиваючи в собі первісні літописні риси, читався так і в руськім перводжерелі Длуґоша, — Перемишльськім зводі.

IV.

Печерський літопис, старе руське літописання та текст Длуґоша.

Високе значіння Печерського літопису і печерського літописання в кругу старого руського літописання — є загально признане. Для нас тут важно те, чи стояв цей літопис в якомусь відношенні до того руського літописного джерела Длуґоша, яке є предметом цих наших статтей, — та взагалі в яких відносинах міг стояти до тих літописних зводів — Початкового зводу і Повісти временних літ на основі яких розшукуємо і реставруємо текст цього джерела Длуґоша. — Текст Длуґоша звісток про Печерського літопису не має. Але для нас являється головним, чи мало їх основне руське джерело Длуґоша, назване нами Перемишльським зводом (1100 р.)? — Бо коли дійсно мав звістки цього Печерського літопису Початковий звід, — то чи не узяв цей послідній їх зі свого перводжерела, Київського зводу 1070 років, яке було рівнож і перводжерелом цього руського тексту Длуґоша, та чи не узяв їх затим з цього джерела і цей послідній? — Київський звід 1070 років до нас не дійшов. Але дійшов його наслідник, Початковий звід. Однак, на основі того тексту Початкового зводу, що дійшов до нас в складі Новгородського І літ. молодшого ізводу тяжко щось позитивного сказати про те, чи мав ці печерські звістки первісний текст Початкового зводу. Текст Початкового зводу, що дійшов до нас в складі Новгородського І л., куди попав разом з текстом Софійського вереміника, представляється дуже пошкодженим примірником його: з тексту цього примірника Початкового зводу, уперш ніж попав він в Софійський врем. і Новгородський І літопис молодшого ізв., були видерті листи, на яких находився текст статтей Початкового зводу 6524—6560 років і далі від тексту статті 6582 року і до кінця тексту Початкового зводу, — так що текст цих статтей щез для нас на завше. Статті Печерського літопису, як і могли б бути в Початковім зводі, є статті 6559 року, 6582, 6583, 6597, 6599 років, які якраз знаходилися. Як бачимо, ці статті могли б находитися в нім під роками на сторінках Початкового зводу, що не заховались. Виникає наслідком цього питанне: чи дійсно знаходились статті цього Печерського літ. чи ні? — а коли їх там не було, — то чи були в першій

редакції Повісти вр. літ, яка заложена на Початковім зводі, — чи може з іншого боку прямо ввійшли вони в руське джерело Длуґоша, до Перемишльського зводу; — взагалі коли поперше в спільно-руське літописання ввійшли ці статті Печерського літопису.

Коли б допустити, що як перша стаття 6559 року Печерського літопису, — про заложення Печерського монастиря, — так й інші звістки Печерського літопису були і в Початковому зводі і в Повісти временних літ первісної редакції, то усі ці Печерські звістки мусіли би бути і в протоґрафі Синодального списку Новгородського I й літопису старшого ізводу, — і в протоґрафі Софійського I і Новгородського IV літописів: в зводі 1448 року.

Синодальний список Новгородського I-го літопису старшого ізводу є заснований на тексті Новгородського зводу 1169 року, в основі котрого лежав текст найстаршого Новгородського зводу XI ст-і на тексті Повісти вр. літ. Але коли в Синодальнім сп. Новгородського I літ. старшого ізв. зовсім нема ані статті 6559 р. про заложення Печерського монастиря ані решти Печерських звісток інших років, — то чи не пропустив був їх якось складач протоґрафу Синод. сп. Новгородського I літ. старшого ізводу.

Коли так сталось, що Синод. сп. Новгородського I літ. тексту печерських звісток не має, — то для протоґрафу Софійського I і Новгородського літописів, чи зводу 1448 року в кожнім разі було більше можливим мати ці печерські звістки. Бо цей протоґраф, звід 1448 року, не тільки мав в своїй основі Початковий звід, який ввійшов в склад його разом з текстом Софійського временника, але і Повість вр. літ первісної редакції, на що вказав я в першій тут моїй статті. Але і в протоґрафі Софійського I і Новгородського IV лл. — зводі 1448 року не бачимо ані статті про заснування Печерського монастиря, ані одної з решти звісток Печерського літопису. Це може вказувати або на те, що одно з двох цих джерел зводу 1448 року, — а власне Початковий звід цих звісток Печерського літопису не мав, — через що складач зводу 1448 року йдучи за цим текстом Початкового зводу (Софійського временника), викинув їх. Або це може вказувати ще й на те, що одно і друге джерело зводу 1448 року, тобто і Початковий звід і Повість вр. літ (відомої ре-

дакції) їх не мали обидва. Коли б мала усі ці печерські звістки одна тільки Повість вр. літ цеї редакції, — то не зрозуміло би було: чому звід 1448 року не пішов за Повістю вр. літ і не вніс їх усіх в свій склад? — або — коли звід 1448 року ішов за Повістю вр. літ, то чому він викинув усі ці печерські звістки? Поясню́ю це тільки тим, що в основі протоґрафу Софійського І і Новгородського IV лл. — зводі 1448 року лежить текст тої настаршої редакції Повісти временних літ (первісної ред.), який також не мав усіх цих звісток Печерського літопису. Тим тільки і можна висвітлити і той факт, — чому Синод. сп. Новгородського І літопису старшого ізводу не мав усіх звісток Печерського літопису, — тобто що і в основі протоґрафу Синодального сп. Новгородського І літ. старшого ізв. (по при текст Новгородського зв. 1169 р.) лежить текст тоїж Повісти вр. літ, який усіх цих звісток Печерського літопису не має, тобто текст первісної редакції Повісти вр. літ. Коли б ці печерські звістки мали оба ці джерела зводу 1448 року, тобто Початковий звід і Повість вр. літ, — то дивно було б — чому так сталось, що в процесі, який попереджав зложення зводу 1448 року ці ріжні літописці поставили собі як ціль — усі ці печерські звістки повикидати зі свого тексту?! — Звідси взагалі не зрозуміло було б — чому цілий ряд літописців ріжних часів (в XIV і в XV століттях) і в ріжних місцях (в Новгороді і в Москві) мав ту саму ціль — пропустити ці усі, до одної печерські звістки: чому вилучили їх складач протоґрафу Синодального сп. Новгородського І-го літ. старшого ізв., зложеного в 30-х роках XIV століття, який положив в свою основу разом з Новгородським зводом 1169 року і Повість временних літ, — складач Софійського временника, зложеного коло 1425 року, який положив в основу своеї найстаршої частини — Початковий звід, — і складач зводу 1448 р., який положив в свою основу і Початковий звід (в складі Софійського временника) і Повість временних літ? — чому усі ці складачі — як би зговорились — і пропустили не якісь інші, але як раз усі статті Печерського літопису; — чому ці складачі, користуючись то Початковим зводом і Повістю временних літ разом то тільки Повістю вр. літ, то одним Початковим зводом, — не залишили в своїм складі ані кусничка з цих печерських звісток і статтей. Ясно, що усіх цих звісток Печерського літопису не мав ані Початковий звід, ані первісна редакція Повісти вр. літ, ані,

розуміється, тим більше Київський звід 1070 років, на якім засновані і Початковий звід і руське джерело Длуґоша — Перемишльський звід.

Вже Микола Ів. Костомаров а потім і К. Н. Бестужев-Рюмин подали дуже важні арґументи[1]), які не тільки свідчать про окреме істнування Печерського літопису, але які свідчать і про те, що складач Повісти вр. літ — як вона представляється в Лаврентськім і Іпатськім літописах (по нашій термінольоґії — в другій і третій її редакціях), тобто складач зводу не раніше першої четверти XII стол., користувався вже Печерським літописом, беручи з него свій літописний склад ряд статтей і звісток, які відносяться до другої половини XI-го і до першого десятьліття XII-го століття. — А. А. Шахматов показує нам ще й до того дві редакції цього Печерського літопису: старшу і пізнішу. Старша редакція цього літопису кінчалась оповіданям 1110-го (березілевого 1111-го) року про зявлення огневого стовпа в Печерськім монастирі, з висвітленням значіння цього чуда; — пізніша редакція Печерського літопису продовжувала цю першу редакцію і кінчалась оповіданням 1182 року про смерть архимандрита печерського Поликарпа. Притім Шахматов зазначує, що Печерський літопис цеї старшої редакції не в окремих статтях брався в склад Повісти врем. літ, але в цілости, тобто, як каже він: „Печерская лѣтопись, которая велась до 1110 (1111) г. редактору Повѣсти врем. лѣт была извѣстна в том видѣ, при котором она оканчивалась событием 1110 (1111) года“.[1])

Цілком погоджуючись з цим поглядом, додам тут від себе й ще одно. — Загально говорячи, ми не маємо в руськім літописанні таких випадків, колиб в літописнім тексті, — зводах — була тільки частка звісток Печерського літопису (скажемо: дві, три чи чотири...), а останніх не було. — В усіх зводах, в яких відбивається текст найстаршого руського літописання, звістки чи статті цього Печерського літопису або усі разом в них нахо-

---

[1]) Костомаров, М. І., „Лекціи по русской исторіи“. I (СПб. 1861). — Бестужев-Рюмин, К. Н, „О составѣ русс. лѣт.“, стор. 6—18.

[2]) Шахматов, А. А., „Кіевопеч. Патерикъ и Печерская лѣт.“, I—II (1897 р.), стор. 27.

дяться, або усі разом в них відсутні. Це тільки підкреслює той факт, що Печерський літопис не частками входив в загальне літописання, але після свого укінчення (в старій ред., коло 1111 р.) зразу весь в цілости ввійшов в спільно-руське, київське літописання.

Що ж торкається пізнішої, чи другої редакції Печерського літопису, який кінчався звісткою 1182 року, — то і Печерський літопис в цій другій редакції також не частками, — не в окремих своїх статтях входив в склад пізнішого спільно-руського літописання, але також зразу, — в самім кінці XII століття, — тобто що ця друга редакція Печерського літопису, по мойому пересвідченню, узята була нараз складачем того Другого Київського літопису (як назвав я його умовно), який відбиваючись в зводах південної редакції, кінчався, як вказано вже було мною, в самім кінці XII-го віку — статтею 1198 року про вибудування стіни довкола Видубицького монастиря і мав в старшій частині своїй — Повість врем. літ пізнішої редакції. Що Печерський літопис пізнішої, чи другої редакції ввійшов в київське спільноруське літописання, Київський звід, — не раніше ніж був зложений Другий Київський літопис ,чи звід, — притім не частками входив туди, а н а р а з, — видно з того, що цей пізніший Печерський літопис міг бути знаний київському складачеві тільки в списку самого кінця XII століття, коли зложення і редакція цього Печерського літопису були вже готові, тобто після 1182 р. Про це передовсім свідчить то, що Перший Київський літопис XII стол., який — як висловився вже я[1]) — кінчався в статті 1074 року про знищення Київа Ярославом Ізяславичем, — звісток цього пізнішого Печерського літопису (1112—1182 рр.) — не мав: Перший Київський літопис XII століття був одним з джерел Суздальського зводу (порівн. Лавр. л.), — бо в противнім разі неможливо ніяк пояснити, яким способом в Суздальський звід міг попасти ряд південних звісток в формі і викладі однаковім з Київським літописом, який обривається на зазначеній статтті 1174 року. — Але в Суздальськім зводі не знаходимо звісток, пізнішого Печерського літопису. Це прямо говорить, що Печерським літописом пізнішої редакції користався не скла-

[1]) Моя праця, „Русскіе лѣтоп. своды и их взаимоотношенія“, 1922, стор. 33.

дач Першого Київського літопису, який кінчається на статті 1174 року, але пізніший складач київський, — складач Другого Київського літопису. Складач Другого Київського літопису вніс в цей свій літопис (звід) ряд звісток цього пізнішого Печерського літопису, починаючи від звістки його 1112 року і кінчаючи згаданою звісткою 1182 року, — на якій і взагалі кінчається печерське літописання.

Розуміється, що складач Другого Київського літопису XII століття, кладучи в свій склад текст Печерського літопису другої редакції (з продовженням до 1182 року), рахував за потрібне на основі цеї другої редакції Печерського літопису внести і деякі поправки й додатки в текст тої Повісти временних літ, яка — будучи положена в основу старшої його частини й представляючи собою другу її редакцію, — мала в собі і звістки Печерського літопису по 1111 рік (включно). Бо тільки тим можемо пояснити собі, чому в Іпатськім зводі, як і взагалі в зводах південної редакції всупереч усім зводам північної редакції, які мають в своїм складі Повість временних літ другої редакції, в печерській статті під 6616 роком про вписання Теодосія в синодик до тексту цеїж статті (6616 р.) в зводах південної редакції після слів: „Святополкъ... обѣщася створити се" — додано слова: „И се вѣды житие его и нача Святополкъ възвѣщати житье Федосьево" (Іпат.), чого в зводах північної редакції чи в Повісти врем. літ другої редакції — нема, але що напевно було в первісному тексті самого Печерського літопису. В зводах північної редакції Повісти времен. літ другої редакції сказано, — що приказано було поминати Теодосія в усіх соборах, — а в Повісті временних літ зводів південної редакції — говориться, що вже „поминають его во всѣхъ соборѣхъ" (Іпат. л.). Таким чином зводи південної редакції, які відбивають в собі текст цього Другого Київського літопису (разом з його Повістю ввр. літ і з його Печерським літописом другої редакції, що лежать в його основі), — містять в собі щодо Печерського літопису першої редакції, — з одного боку, більш первісні риси цього Печерського літопису (як ужиття відносно печерського ігумена титулу — „архимандрит").

Що ці поправки, додатки чи ця нова редакція тексту Повісти врем. літ (порівн. Іпат. Хлєбн. лл.) робилась в пізніші часи, — тобто не раніше зложення Другого Київського літопису — свід-

чить зазначена поправка в тексті печерської статті під 6616 року в титуловані ігумена печерського, — а власне: в називані його архимандритом, — бо тільки в самім кінці XII стол., — а власне: не раньше послідньої четверти його, — печерські ігумени набули прав на титул архимандрита.

Ці поправки і додатки в тексті Повісти вр. літ другої редакції, що лежала в основі старшої частини Другого Київського літопису, — зроблені в неї складачем цього Другого Київського літопису під впливом цього Печерського літопису пізнішої (другої) редакції, — як рівнож і інші менші вставки в неї внесені цим же складачем під впливом першої редакції Повісти врем. літ, (напр. додаток в кінці статті 6614 р. слів „угониша Половцѣ до Дуная“, порівн. Іпат., Син. сп. Новг. I і т. д.), яку він мав при складанні свого літопису в своїх руках, — а також вставки і самостійно внесені сюди ним (як напр. що Рюрик прийшов уперш до Ладожа а потім „сруби“ Новгород і т. д.) — і дали третю редакцію Повісти временних літ, яку заховали зводи південної редакції.

В першій статті тут я зазначив, як багато мороки завдали вченим питання, звязані з першими печерськими статтями, — між іншим і кінцеві слова статті 6559 року про заложення Печерського монастиря: „а о Ѳеодосовѣ житии пакы скажемъ“. Ці слова між іншим прямо вказують на слідуючу печерську статтю 6582 р. про смерть Теодосія і печерських подвижників. Замічено було, що ці кінцеві слова статті 6559 року не вповні конвенують з першою частиною статті в 6582 року, де говориться не про життя, але про смерть Теодосія. А. А. Шахматов успішно розрішує цю важну деталь тим, що показує частинне продовження статті 6559 р. не в початковім тексті статті 6582 р. про прихід до Теодосія Святослава і смерть його, — але шукає його в другій половині статті 6582 року, — де в оповіданні про печерських подвижників зазначується про квітуче життя печерського монастиря в часах Теодосія, — говориться про діяльність його самого[1]). Цей погляд — по мойому — сам собою розширюється і на дальший текст Печерського літопису, де також в деякій мірі відбиваються риси життя Теодосія, як напр. в звістці 6583 р. про за-

---

[1]) Шахматов, А. А., „Разысканія о др. русс. св.“, стор. 447 і слід.

ложення Теодосієм печерської церкви, в статті 6599 р. про приятельство Теодосія з жінкою Яня.

Звідси початок тексту 6582 року, де говориться про прихід до Теодосія кн. Святослава і смерть його, як бачимо вже із цього, — є окремішною звісткою[2]), яка ані до тексту статті 6559 року про заложення монастиря, ані до тексту 6582 р. про подвижників — не належала.

З багатьох місць тексту статтей Печерського літопису бачимо, що перші статті цього літопису в кожнім разі не носять сучасного характеру, — є зложені значно пізніше від тих подій, які описуються в них, — а що весь Печерський літопис є зложений протягом короткого часу, десь починаючи з послідніх літ XI стол., — головно протягом першого десятьліття XII стол. Вже в статті про заложення Печерського монастиря вислови — „гдѣ нынѣ ветхій монастырь Печерьскый“ — далі: „яже суть и до сего дьне въ печерѣ подъ ветхымъ монастыремь“ і ін. — показують, що це могло бути записано тоді, коли новий монастир вже істнував, — тобто в кожнім разі десь після 1074 року, бо десь коло цього року, як видно з Житія Өеодосія, був цей новий монастир вибудуваний. Думаю, що записання цього тексту сталось не скоро і після 1074 р. — як про це свідчить в цій статті і звістка про одержання Теодосієм уставу Студийського і введення його в Печерський монастир, після чого звільна і постепенно приймався цей устав і іншими монастирями, аж його, як тут говориться, усі монастирі прийняли. Бо щоби усім монастирям пересвідчитися, що той устав, який прийняв був Печерський монастир є добрий, і самим прийняти його, треба було, дійсно, не мало часу: „При семь бо старци (Матфії) Өеодосій преставися, и бысть Стефанъ игуменъ, и по Стефанѣ Никонъ, сему и еще сущю старцю“ — вказує, що текст цеї статті міг бути зложений не раніше часу коли був ігуменом Никон, — тобто не раніше 80 років XI стол., — дальше ж місце в тім тексті, де говориться, що цей же старець в церкві на місці Никона бачив осла, свідчить, що текст цей з подібними образливими для особи Никона місцями міг бути записаний тільки після його смерти, яка сталася року 1088. Звістка цеї ж статті про Ісаія, в якій говориться, що

[1]) Порів. Переясл. Суздальський літ. (стор. 49 і сл.); Софійська I л. (стор. 145). В Новгородськім IV. її зовсім нема.

цей старець „отъ игумена приимаше раны“, яка також є злою характеристикою Никона, свідчить рівнож, що текст цей міг бути записаний вже після смерти Никона. Кінцеві слова цеї статті: „Игуменъ же Іоаннъ и братья спрятавше тѣло его (Исаія)“ — просто вказують на то, що ця стаття записана була не раніше часу ігуменства Іоанна. Текст статті 6599 року про перенесення мощей Теодосія, — особливо звістка в нім про смерть жінки Янєвої, яка сталась після цього перенесення, свідчить, що і запис про цю подію стався по деякім часі після неї.

Бачимо звідси, що ці перші звістки Печерського літопису зачали писатися, чи точніше — сам Печерський літопис зачав складатися — не раніше як десь при самім кінці 90 років XI ст., — постепенево продовжався протягом першого десятьліття XII ст., і був закінчений не пізніше, як 1112 року.

Писаний був цей Печерський літопис сучасником-очевидцем. На це вказує то, що автор цих печерських статтей говорить про себе в першій особі: в статті про залож. монастиря: „азъ придохъ... и приятъ мя, лѣтъ ми сущю 17“. В другій частині 6582 р. про подвижників літописець говорить про себе: „и ина многа повѣдаху о немъ (Исаії), а другое и самовидець быхъ“. В статті 6599 р.: „пришедшу же игумену ко мнѣ и рекшю ми“, — і далі: „Повелѣ игуменъ рушити, гдѣ лежать мощь его, его же повѣленью быхъ азъ грѣшный первое самовидець: еже скажю, не слухомъ бо слышавъ, но самъ о семъ началникъ“. Під 6604 р.: „Намъ сущимъ по кельямъ почивающимъ“, — „намъ же бѣжащимъ“. Під 6614 р.: „отъ него же и азъ многа словеса слышахъ, еже и вписахъ въ лѣтописаньи семъ“ і т. д. — Складач кінця тексту 6582 р. називає себе, як бачимо, самовидцем: „с а м о в и д е ц ь быхъ“. Порівн. це слово в зазначеній статті 6599 р. про перенесення мощів Теодосія. — Чи не маємо ми перед собою в кожнім разі що найменше складача двох цих статтей: 6582 і 6599 рр.? — тобто в такім разі і статті про заложення Печерського монастиря (6559 р.), якої — як бачили продовженням є стаття 6582 р. про подвижників? — Не можу ніяк допустити, щоби ці статті Печерського цього пітопису, писані протягом дуже короткого часу (коло 10 літ), в котрих літописець говорить про себе в першій особі, — належали до ріжних складачів. Я приймаю, що Печерський літопис с т а р ш о ї редакції був зложений і написаний о д н о ю особою. Імени цеї особи, — цього

літописця памятки наші нам не залишили. —Це та особа, котра прийшла до Теодосія, мала 17 літ, — а коли викопувала в році 1091 мощи його, могла ще „рамяно“ працювати фізично. Отже цьому літописцеві в 1091 р. було десь не більше 50 літ, — а в момент укінчення Печерського літопису, в 1110—1112 роках, коло 70 років. — В кожнім разі цим літописцем не міг бути — Нестор, — він не міг бути автором й поодиноких статтей Печерського літопису, — напр. статті про заложення Печерського монастиря, як говорила про це печерська традиція (Патерик), що прийняли й деякі вчені[1]). Ряд різких суперечностей між текстом цього Печерського літопису — особливо першою його статтею про заложення Печерського монастиря (6559 р.), — і безсумнівним твором Нестора „Житием Өеодосія“ в кожнім разі не лишають жадного сумніву про це, що ця перша стаття Печерського літопису про заложення Печерського монастиря, як і взагалі весь Печерський літопис ані з далека не належать до праці Нестора. Про це, свідчить між іншим і заява самого Нестора в цім його Житію Өеодосия, що він прийшов в Печерський монастир після смерти Теодосія, в часах ігуменства Стефана, коли і пострижений був: „таже (т. є Житие Өеодосия) въписахъ азъ грѣшныи Несторъ... приятъ же быхъ вънь (в Печерський монастир) преподобнымь игоуменъмь Стефанъмь, и яко же от того остриженъ бывъ“, — в той час, коли автор Печерського літопису виразно каже про себе зовсім інше, — а власне: про прихід до монастиря й постриження в часах раньших — в часах Теодосія: „Өеодосьеви же живущю въ монастири, и правящю добродетельное житие,... къ нему же и азъ придохъ худый... и пріятъ мя лѣтъ ми сущю 17... Се же написахъ“ (6559 р.).

Це, розуміється, ніяк не виключає, щоби сама Повість временних літ в її первісній редакції належала руці Нестора, монаха печерського: навпаки, — відсутність в Повісти временних літ звісток Печерського літопису, які так протирічать дійсному творови Нестора Печерського — „Житіеві Өеодо-

[1]) Порівн. Д. И. Абрамович вид. Печерськ. Патерика (1911 р.). — Шахматов А. А. напочатку, (в праці „Печер. Патерикъ“, стор. 33) особливо що до першої печерської статті (6559 р.) про заложення монастиря. Також схильний був приписувати її авторству Нестора, але потім (в „Разысканіяхъ...“ стор. 450) рішуче змінив цей свій погляд зачисляючи цю статтю і інші до авторства Никона, ігумена печерського.

сія“, — прямо вказує на те, що властиво в такім випадку ніщо особливше не перешкаджало б рахувати Нестора Печерського складачем первісної редакції Повісти временних літ, — але ніяк не складачем Печерського літопису, або редактором другої редакції Повісти вр. літ, в яку звістки цього Печерського літопису вже були внесені.

Коли прийшло під увагу таким чином, що Печерський літопис першої редакції зачавшись складатися в самім кінці 90-х років XI стол. і був вже зложений коло 1111 року, не пізніше 1112 р. — а Початковий звід — на початку 90-х років XI стол. (коло 1093 р.) був вже зложений, — то бачимо, що є цілковито виключене, щоби Печерський літопис міг ввійти в склад Початкового зводу, — чи впливати якось на нього.

В Повість временних літ першої редакції цей Печерський літопис міг би ввійти, коли б допустити, що Повість вр. літ цеї редакції була зложена не значно раніше, як був зложений Печерський літопис, — в кожнім разі не раніше 1110—1112 років. Але бачимо, що Повість врем. літ першої редакції (порівн. Соф. I, Новг. IV, Синод. сп. Новг. I літ.) була зложена раніше, як Печерський літопис, отже вплив його на неї не міг істнувати.

Повість вр. літ першої редакції була дійсно сполучена з Печерським літописом, — але пізніше, — після того як Печерський літопис був закінчений, — а Повість врем. літ першої редакції була сама по собі, самостійно розповсюджена настільки, що потім сама самостійно ввійшла в один з ранніх протоґрафів Синодального списку Новгородського I літ. старшого ізводу і в один з старших протоґрафів зводу 1448 року, — чим і, як бачимо, пояснюється відсутність усіх звісток Печерського літопису в Синодальнім сп. Новгородського I літ. старшого ізводу, в Софійськім I-ім і Новгородськім IV-ім літописах, які текст цеї Повісти вр. літ в собі відбивають. — Сполучення ж Повісти вр. літ першої ред. з Печерським літописом сталось десь після 1111—1112 років, після окінчення послідного і десь до 1116 року, як видно з приписки Сильвестра в зводах північної редакції, — що і дало Повість врем. літ другої редакції.

Останніми статтями Повісти врем. літ другої редакції являються декілька статтей, узятих з Печерського літопису, — а то власне отсі: 6614 року про смерть Яня, — 6615 р. про обичай Святополка Ізяславича перед кожним ділом прийти поклонитися

гробу Теодосія, — 6616 року про укінчення трапезниці в Печерськім монастирі, — про вписання Теодосія Печерського в синодик, про смерть княжни Катерини Всеволодовни, про укінчення церкви на Клові заложеної ігуменом печерським Стефаном, — 6617 про смерть і поховання в Печерськім монастирі княжни Евпраксії Всеволодовни, — 6618 р. про зявлення над Печерським монастирем і затим над гробом Теодосія огневого стовпа з довгим висвітленням цього чуда.

Останньою суто київською статтею в Повісти вр. літ другої редакції, яка не належить до тексту Печерського літопису, — є стаття на початку 6614 року — про побіду над Половцями у Зарічська. Після цього в Повісти вр. літ другої редакції до кінця її, — а власне — під зазначеними 6614—6618 роками, крім зазначених звісток Печерського літопису жадних інших нема. Це вказує нам, що тут — з початковим текстом 6514 року — про побіду у Зарічська, — і треба шукати кінця тексту Повісти врем. літ першої редакції, — кінця первісного тексту Повісти вр. літ. — Тим і пояснюється, чому в зводах — Синодальнім сп. Новгородського I літ. старшого ізводу, в Софійському I і Новгородському IV літописах — Повість временних літ кінчається на статті 6614 року про побіду над Половцями у Зарічська: бо це є зводи в основі старшої частини котрих, як знаємо, лежить текст Повісти временних літ першої редакції, — первісний її текст[1]).

Після останньої статті Повісти временних літ, — 6614 року про побіду у Зарічська — в Синодальнім сп. Новгородського I літопису старш. ізв., в Софійськім I і Новгородськім IV літописах, які по суті є зводи новгородські, — слідує матеріял новгородський, — взагалі північного походження про події новгородські

[1]) Складач Повісти врем. літ другої редакції (Лавр. л.), кладучи в основу її Повість врем. літ першої редакції і сполучуючи з текстом її текст Печерського літопису, який її після остатньої статті її про побіду у Зарічська (6614 р.) продовжує статтями цього Печерського літопису до 6618 року включно, — при цім продовженні Повісти вр. літ першої редакції обірвав послідні її слова, які були заразом і останніми словами статті 6614 р. про побіду у Зарічська, — „и угонивъше я до Дуная, а Половьцѣ усѣкоша“. При редагованні третьої редакції Повісти вр. літ в диспозиції редактора її був примірник і першої редакції Повісти вр. літ, на основі якого (порівн. Синод. сп. Новг. I.) ці слова в третій редакції Повісти вр. літ були почасти рестаўровані (порівн. Іпат.).

і спільно-руські. Це підкреслює не тільки окремішність цеї Повісти временних літ як суцільного південного памятника, що стоїть в цих ріжних зводах серед чужого йому тексту (північного походження), з яким він не є звязаний, — але і точно становить грань укінчення її, — власне: на зазначеній звістці 6614 року, про побіду у Зарічська.

Так отже, Повість временних літ першої редакції зложена була десь зараз після 6614, чи 1106 року. В кожнім разі зложення її було укінчене до 1111—1112 року, коли був зложений Печерський літопис старшої редакції, а слідом за ним і друга редакція Повісти временних літ. Між іншим звістку в Софійськім І л. під 6620 р. про побіду над Половцями у Сугрова, передсказану зявленням огневого стовпа, яка є південного походження, і стоїть в цім літописі серед тексту їй чужого (новгородського),— не належить ані до тексту Печерського ані до тексту Повісти вр. літ[1]), коли б рахувати пізнішою припискою до тексту Повісти врем. літ першої редакції, зробленою до неї чиєюсь рукою перше як текст цеї першої редакції її ввійшов в сполучення з іншим матеріялом, — одержав нову свою редакцію, — тільки підкреслювало б, що зложення Повісти врем. літ першої редакції мусіло до 1112 року в кожнім разі укінчитися.

Зазначуючи тут таким чином місце Печерського літопису в кругу старовинного літописця, а також і відносини його до тих зводів, — головно Повісти врем. літ, на основі яких шукаємо тексту руського джерела Длуґоша, замічу ще про те, — якими фактичними даними оперуємо, коли говоримо про первісний текст Повісти вр. літ. В Синодальному сп. Новгородської І літ. старш. ізв., в яких Повість вр. літ першої ред. відбивається, — весь початок тексту до половини статті 6524 року є обірваний. Текст цеї повісти таким чином заховався в систематичних витягах з неї від 6524, кінчаючи 6614 роком. Текст цеї Повісти вр. літ в Софійському І і Новгородському IV є сполучений з текстом

[1]) Печерський літопис зовсім не мав звістки про побіду у Сугрова, — про з'явлення огневого стовба він має, — але це ціле велике оповідання про цю подію з іншим представленням, як в Софійському І літопису, де про це тільки в кількох словах замічається. В Повісти врем. літ другої редакції ввійшла ця велика стаття Печерського літопису, яка нічого не має спільного з текстом цеї звістки в Софійському І л. В Повісти вр. літ другої ред. нема звістки про побіду у Сугрова, — є інша версія про неї в північних зводах, але мимо текст Повісти вр. л.

Початкового зводу, текст якого був внесений в звід 1448 року разом з Софійським временником використаним посліднім. Позаяк Синод. сп. Новгородського I літ. і Софійський I і Новгородський IV літ. є по суті новгородські зводи, то в текст Повісти вр. літ, який в тих зводах находиться, ввійшли і старші новгородські звістки, які в основнім найстаршім тексті цих зводів находились. Усе це передовсім необхідно прийняти до уваги при відшуканні первісного тексту Повісти вр. літ. Реставрація первісного тексту Повісти вр. літ може діятися до 6524 року по Повісти вр. літ другої редакції і Софійському I та Новгородському IV літописах, — від статті 6524 року до 6614 року по Повісті вр. літ другої редакції, Синод. сп. Новгор. I літ. старшого ізводу, Софійському I й Новгородському IV літ. Текст Софійського I, Новгородського IV і Синод. сп. Новгородського I літописів до 6614 року включно — буквально спільний з текстом Повісти врем. літ другої ред. — належить Повісти вр. літ першої редакції. Текст Софійського I, Новгородського IV і Синод. сп. Новгородського I літ., який находиться в Повісти вр. літ другої ред., але находиться в Повісти вр. літ третьої ред., також належить Повісти вр. літ першої ред., бо при зложені третьої ред. Повісти вр. літ був використаний текст Повісти вр. літ першої ред. В останній реставрації тексту Повісти вр. літ першої ред. ведеться на основі внутрішнього аналіза остатнього тексту Софійського I і Новгородського IV з виключенням з них усіх статтей Початкового зводу і статтей тих новгородських статтей, яких в Повісти вр. літ другої ред. нема (котрі належать до основного тексту цих літописей), — на основі внутрішнього аналізу статтей Синод. сп. Новгородського I літ., — також з виключенням новгородських звісток, яких Повість вр. літ другої ред. не має, — і накінець на основі внутрішнього аналізу остатнього тексту Повісти вр. літ за виключенням з нього тексту Печерського літопису.

Звідси відсутність статтей Печерського літопису в основнім руськім тексті Длуґоша не є явищем випадковим, але природнім, — бо цих статтей не мало і основне руське перводжерело Длуґоша (т. зв. Перемишльський звід), на якім текст Длуґоша засновується, — що показуємо вище. Коли б припустити, що Початковий звід мав ці печерські звістки, то не трудно було б подумати, що ці звістки узяв він зі свого перводжерела, Київ-

ського зводу 1070 років, який був разом з тим і переводжерелом того руського зводу (Перемишльського зводу), на якім текст Длуґоша засновується. Але подання вище образу і характеру Печерського літопису — говорить про це цілком інше. Не може бути мови ані здалека про якийсь вплив чи відносини Печерського зводу на спільне джерело Початкового зводу і Перемишльського зводу (протоґраф Длуґоша) — на звід 1070 років. Печерський літопис старшої редакції зачав складатися з самим кінцем 90-х років XI стол. й був укінчений коло 1111—1112 рр. Не було його ще в час зложення зводу 1070 років, як і в час зложення Початкового зводу. В спільно-руське літописання, цей Печерський літопис старшої ред. поперве ввійшов вже після свого укінчення, — значить міг він ввійти щойно аж в другу редакцію Повісти временних літ. Все це підтверджуючись вище предложеним дослідженням — виключає усяку думку про можливістьістнування звісток Печерського літопису в Перемишльськім зводі, — руськім основнім чи головнім літописнім перводжерелі хроніки Яна Длуґоша.

Архітектура міста Бардієва.

Написав ***Володимир Січинський.***

Населення міста й околиці.

Старовинне місто Бардіїв лежить на річці Тополі, в західній частині Закарпатської України на Пряшівщині, в 45 кілометрах від головного міста західнього Закарпаття — Пряшева, з котрим сполучений льокальною залізницею. Тепер ціла Пряшівщина разом з Бардієвом входить в склад Словаччини і приділена до „Східньої Словаччини" з адміністраційним центром в Кошицях.

Місто Бардіїв має ріжні назви і транскрипції в поодиноких мовах. Отже, в українській — Бардіїв і Бардиєв, в німецькій — Bartfeld, в мадярській — Bardfa і Bartfa, в польській — Bardyów і Bardyjów, в словацькій — Bardiov, Bardejov і Bardijov.

З цілого Закарпаття найстарші і найбільш інтересні памятки мистецтва, а до того ще найкраще збережені, находяться власне в Пряшеві і Бардієві. Але архітектура Бардієва має для нас ще спеціяльне значіння. Бардіїв був на великому і дуже важному торговельному шляху, що колись лучив Галицьку Україну зі Словаччиною та Угорщиною. Цим шляхом йшли ріжні культурні і мистецькі впливи, особливо в XV—XVI ст. під час експанзії італійського і з'осібна венецького мистецтва на Схід. Тому, поруч з Краковом, бардіївський шлях має першорядне, як що не виключне, значіння в поширенню західнього чи точніще південно-европейського мистецтва на Україні.

Різко змінилися обставини в XIX ст., коли з поширенням сітки залізних доріг Бардіїв залишився в тупику провінціяльної залізниці і тим стратив своє торговельне значіння. Правда, ще в 1862 р. був проєкт провести залізну дорогу з Кошиць через Пряшів, Бардіїв на Ґиболто, Ізби до Тарнова, але до здійснення не прийшло.

Подібно іншим містам на Україні — Бардіїв вже з доби

ґотики був містом пана-чужинця серед українського етнографічного моря. Пряшівщина заселена українцями ще в XI століттю, пізніще притягала німецьких і мадярських колоністів, які осідали, розуміється, найбільше по містах. В XIV—XV ст. населення Бардієва було ще славянське, с. т. українське, хоч мешкало тут і чимало німців — міщан, купців і ремісників, але вже в XVI ст. німці переважали. Такий стан трівав до початку XVIII ст. і лише від середини XVIII ст. місто стало мадяризуватися.

Зате навколо Бардієва села весь час були у переважній більшости українські. Вже в документі 1247 р.[1]) зазначено цілий ряд сіл навколо Бардієва з чисто-українськими назвами: Тополя, Копривниця, Ґиболто, Сидовпоток, Буркут та ін.

В XIV ст. істнували отсі села коло Бардієва: Біла (пізніще Тарнів), Нова Весь, Кобиля, Курів, Мальців, Мокролуг, Клюшів, Тройчани.[2]) В документах XV ст. згадуються ще Шиби, Рихвальд, Гервартів, як села міста Бардієва. Густійше заселення тут повстало, правдоподібно, в поч. XVIII ст. з українських колоністів з Галичини та північних частин Ниж. Бескид.[3])

Що до статистики Бардієва і околичних сіл XIX ст., то розуміється, не можна покладатися на офіційні числа мадярської статистики. Так наприклад, згідно переписи Угорщини 1850 р. усіх українців („русинів") в Кошицькому дистрикті було 322.051, а на цілому Закарпаттю („Угорській Руси") лише 347.734 українців. В той же час (1850 р.) греко-католиків, та сама статистика нараховує 676.398 осіб. Ясно, що решту 235.798 уніятів-русинів мадярська статистика записала як мадяр.[4]) В 1851 р. мадярська статистика нараховує на Угорщині вже 440.600 „русинів".[4]) З того ж року находимо цифри що до населення Бардієва. Ціле населення — 4.011 мешканців, з того 2.600 католиків, 860 протестантів, 480 жидів і 200 греко-католиків. У вісімдесятих роках XIX ст. було 5.022 мешканців.[5])

Польський історик Е. Янота подає також деякі відомости про околичні села. Не можна припустити, щоби його відомости

---

[1]) Sprievodca po výstavke listín župného muzea v Bardiove, Bardiov 1926, ч. 187.

[2]) Там само, ст. 7—8; E. Janota, Bardyjów, Historyczno-topograficzny opis miasta i okolicy, Kraków 1862, ст. 71—74.

[3]) Petrov: Kdy vznikly ruské osady na uhers. Dolni zemi, „Čes. Čas. Histor." 1923, ст. 436—437.

[4]) Tafeln zur Statistik der Österreich. Monarchie, Wien 1856. I, т. 2; Janota. Bardyjów, ст. 108.

[5]) Słownik geograficzny, Warszawa 1880, т. I, ст. 107.

були на користь українців. Всетаки він подає села „виключно або з незначним винятком русинські“: Сняків, Грабське, Ґерляхів, Курів. Петрова, Фричка, Цигелка, Венеція, Творож, Кружльова, Крива, Боглярка, Криже, Біловежа, Андрійова, Стебник, Регетовка, Комльоша, Бехерів. У цих селах були переважно православні церкви. Інші українські села мали, за його відомостями, частину населення католиків або протестантів (ще не виключає, що могли бути по національности українцями!). І так в Лукові — $^{1}/_{7}$ католиків. Мальцеві — $^{1}/_{2}$ католиків, Мокролугу і Рокитові — $^{1}/_{2}$ протестантів, Рихвальді — $^{3}/_{5}$ протестантів, Злате — $^{2}/_{3}$ протестантів, Левартеві — $^{4}/_{7}$ католиків. Оселі в переважній більшости католицькі: містечка — Ґиболто і Зборів, села — Тарнів, Свержів, Герварттів, Шиби, Клюшів, Комаровці, Нова Весь, Довга Лука і Гута Стебницька. Коли подивимося на мапу, то побачимо, що протестантські села були в зникаючій кількости і лежали в недалекому віддаленню від м. Бардієва; католицькі оселі розкидані переважно на північ і схід від Бардієва по більших дорогах і містечках, тоді як на північний захід села у переважній більшости залишалися українськими.

Коли прийшли на західнє Закарпаття поляки і словаки, досі не висвітлено. У всякім разі не раніш XVI ст.[1]), чи більш певно в XVII ст. Згідно зі статистикою Чехословацької Республіки[2]) 1922—1923 р. у теперішній „Східній Словаччині“ є 94.000 „русинів“, тоді як греко-католиків та сама статистика нараховує 190.000. Др. Й. Гусек визнає, що всі ці 190.000 були русинами, але тепер, як пише: „коло 60.000 пословаччено, приблизно 12.000 помадярщено, а коло 70.000 несталих.“[3]) До того ще треба додати, що мова у цих т. зв. „пословаччених“ є, розуміється, далеко не словацька, а лише з деякими словацькими словами та виразами.

Література.

Література про Бардіїв досить обширна, але переважно про бардіївські купелі (мінеральні води), які лежать на північ в 5 кілометрах від міста. В цій старій літературі про Бардіїв-купелі можемо знайти і деякі, часами дуже цінні, відомости про старе

---

[1]) J. Húsek: Narodopisná hranice mezi Slováky a Karpatorusy, Bratislava, ст. 2.
[2]) Там само, ст. 13.
[3]) Там само, ст. 13.

місто і його пам'ятки архітектури. Одна з таких перших праць належить Кітайбелю, що вийшла в німецькій і польській мові в рр. 1801—1802.[1]) Деякі доповнення є в послідуючих працях про бардіївську воду Цапловіча[2]), Дітля[3]), Гауера[4]) та ін. Багато неправильних а навіть фантастичних відомостей подає Й. Лепковський в своїх працях в польській і німецькій мові.[5]) Найбільш поважною історичною моноґрафією про Бардіїв (місто і купелі) треба вважати обширну працю Е. Яноти в німецькій і польській мові.[6]). Цінність цієї праці полягає в тому, що вона не тільки спирається на критично перевіреній джерельній літературі, не тільки використовує усю попередню літературу, але подає також тексти важнійших документів, які торкаються історії міста Бардієва. Небагато відомостей дає Словник географічний.[7])

В українській літературі крім загальних історичних праць і підручників, де згадується місто Бардіїв, відома невелика популярна стаття про місто Бардіїв А. Петрова.[8])

Найважнійшим джерелом для пізнання політичної, соціяльної і культурної історії міста та його пам'яток мистецтва є збірки

---

1) P. Kitaibel: Vorläufige Nachricht über das Bartfelder Mineralwasser, Kaschau, 1801 (з 1 ґрав.); — Uwiadomienie tyczące się Bardyowskiej wody mineral. za pozwoleniem autora w polskim tłumaczeniu wydane przez Dan. Kellera kupca z Bard., z kopersztychem, Kraków 1802.

2) J. Czaplowich: Beschreibung des Bartfeldes Bades, Wien 1817.

3) D. J. Dietl: Die Heilquellen von Bartfeld in Ungarn, Krakau 1858, — Uwagi nad zdrojowiskami krajowemi, ze względu na ich skuteczność, zastosowanie i urządzenie, Kraków 1858, ч. I.

4) C. Hauer: Über die Mineralquellen von Bartfeld, Wien 1859.

5) J. Łepkowski: Bardyjów, „Teka Wileńska", Wilno 1858, Nr. 40. ст. 83—100. — Bartfeld in Oberungarn, „Mitteilungen d. Centr.-Commis.", Wien 1858, Nr. 10, ст. 253—257.

6) E. Janota: Historisch-topographische Skizze des Bades Bartfeld und seiner nächsten Umgebung, Wien 1861, „Mittheilungen der kk. geographischen Gesellschaft, 4 Jahrg., 1 Heft, ст. 141. — Bardyjow. Historyczno-topograficzny opis miasta i okolicy z mapką i planem zakładu przy zdrojowiskach bardyjowskich, „Rocznik Towarzystwa naukowego krakowskiego", т. XXIX і окремо, Kraków 1862, ст. II+222+1 мапа. Користуюсь нагодою подякувати Вп. Володимирові Дорошенкові за його поміч в одержанню цієї рідкої книжки.

7) Słownik geograficzny, Warszawa 1880, т. I, ст. 107.

8) А. Петров: Бардієв „Неділя Русина", ілюстр. дод. до газ. „Русин", Ужгород 1923, чис. 25—26. Тому ж автору належить більша праця: Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI—XVII в., СПБ 1921 та ряд інших розвідок та статей, що мають відношення до історії Закарпатської України.

і архів міста Бардієва. В архіві переховуються документи в орігіналах і в копіях, починаючи з XIII ст. Цілий музей упорядкований дуже добре, заслугою головно директора музею п. Жебрацького. Йому ж належать два провідники по збіркам і документам музею.[1]) В одному з каталогів подано історію і опис будови музею — колишньої ратуші міста.

З фахової історично-мистецької літератури можемо подати лише загальні, збірні праці, де згадуються також архітектурні пам'ятки міста Бардієва. Це переважно мадярські праці видані гарно і розкішно, де бардіївські пам'ятки входять як „нерозривне" звено історичних пам'яток Угорщини. З таких видань найперше треба одмітити великий альбом (тепер дуже рідкий) „Пам'яток мистецтва середньовіччя і ренесанса в Угорщині" по рисункам і обмірам В. Мишковського[2]), де є чимало ілюстрацій з Бардієва. В розкішному двохтомовому виданню Белі Цобора находимо деякі загальні твердження про бардіївські пам'ятки та про питання мистецьких впливів.[3]) Цінні вказівки, що до головного костела (катедри) Бардієва з фотографією будови 1878 р., дає Форстер, у своїй великій двохтомовій праці про мадярське мистецтво.[4]) Небагато відомостей подає Вайдовський, в праці про спіжські мистецькі пам'ятки.[5]) Короткі інформації про бардіївські будови, але з фаховим освітленням, зустрічаємо в чеському виданню „Slovenská čitanka"[6]) (популярно-науковий збірник про Словаччину) і в часопису „Styl" — стаття В. Ваґнера в словацькій мові.[7])

Історія міста.

Назва міста походить від слова Bard, що в німецькій і мадярській мові означає „сокира". В українській мові „барда" —

[1]) Sprievodca po výstavke listín župného muzea v Bardiove, Bardiov 1926, ст. 68 (з ілюстр.); G. Žebrácky. Sprievodca sbierkami žup. muzea v Bardiove, Bardiov 1926, ст. 82 (з ілюстр.).

[2]) V. Myskovszky: Magyarország Középkori és Renaissance stilii Müemlékei, Bécs 1885.

[3]) Béla Czobor: Die historischen Denkmäler Ungarns, Budapest-Wien 1904, т. II.

[4]) Forster Gyula: Magyarország Müemlékei, Budapest, 1905, т. I.

[5]) J. Vajdovszký: Szepesvármegye müvészeti emlékei. I. Epitészeti emlékek, Budapest 1905.

[6]) J. Polák: Vytvarné umění na Slovensku, „Slovenská Čitanka", Praha 1925, II вид.

[7]) V. Wagner: Rozhlády po architektúre vychod. Slovenska, „Styl", Praha 1925—1926, roč. VI, ст. 58.

є особливий вид сокири, яку уживають при теслярських працях. Слово fa в мадярській мові означає „дерево“. Звідси назва Bardfa і в німецькій мові Bardfeld. Також і на гербі міста, що походить з XV ст. бачимо дві сокири поставлені навхрест.

Перша відомість про Бардіїв заховалася в українському літопису з часів татарського погрому 1241 року. Після знищення Батиєм Поділля і Галичини, татари рушили на Угорщину через „Руські ворота“ — з верхівя Стрия до верхівя Ляториці на Закарпаттю. Галицький князь Данило перед татарами тікав на Угорщину, а звідтам вертався до Польщі через Бардіїв. В Галицько-Волинському літопису ця подія описується так: „Наутря же, воставъ (кн. Данило), видѣ множество бѣжащихъ от безбожныхъ Татаръ и воротися назад во Угры, не може бо пройти до Рускоє земли, зане мало бѣ с нимь дружины... иде изо Угоръ во Ляхы на Бардиевъ.“

Саме повстання міста відноситься до початку XIII століття, коли було заложено кляштор цистерціянів. Відомо, що манастир істнував в 1247 р., про що свідчить привілей короля Белі IV з того ж року. Одначе цей документ[1]) зберігся лише в копії 1500 р. та і то неповного тексту. Можна припустити, пише польський історик Янота, що цей латинський кляштор засновано з метою поширення католицтва поміж місцевим українським населенням. Цікаво, що папське бреве з р. 1360 видане католицькому кляштору в Крижовянах (словац. Križoviany, мад. Szent-Kereszt), в 16 кілометрах на захід від Пряшева, виразно говорить про таку місію inter Ruthenos.[2]) Що околиці Бардієва замешкували українці (Rutheni) доказом сього є назви рік, гір і ближчих осад, які знаходимо в згаданому документі 1247 р.

Бардіївський кляштор вже не істнував у 1320 році, як припускають, знищений татарами в 1241 році. Але осада при манастирі залишилася під назвою Bardfalva (falva — село). Король Роберт в р. 1320 надав осаді привілей яко місту і дарував війтівство якомусь Лаврентію (Laurentio — по походженю мабуть італієць) і його нащадкам, з двома ланами вільними від усяких оплат. Цей Лаврентій мав також постаратися про залюднення міста.[3]) Найбільше приходило сюди німців, яких називано гостьми (hospites) і займалися переважно ремеслами. Зважаючи на те, що Бардіїв лежав на великому торговельному шляху від Кошиць-

[1]) Sprievodca po výstavke listin, Bardiov 1926, ч. 187.
[2]) E. Janota: Bardyjów, ст. 135, прим. 3.
[3]) Там само, ст. 136.

Пряшева і далі на північ до Галицької України і Польщі (ця „королівська дорога" згадується вже в 1247 р.) — місто швидко зростало і вело широку торговлю. З другого боку, це положення міста на великій проїздній дорозі і віддаленість від інших центрів було для Бардієва і небезпекою. Тому в р. 1365 місто дістає від короля „право меча", як забезпечення від „опришків, злодіїв і гільтайства", які приходили з Польщі.[1]) В р. 1376 місто дістало титул „вільного королівського міста", як то взагалі додалося більшим містам Угорщини, а в початку XV ст. зрівнюється з гідністю міст Будина і Кошиць.[2]) Через надання місту королівського титулу, мешканцям прийшли ріжні користи, м. ін. право виборів депутатів на сойми, але разом з тим збільшилися податки, які доходили навіть 2.000 черв. золотих (від цілого міста). З привілею 1376 р. також довідуємось, що місто в той час було вже мурoване.

Оскільки був у Бардієві живий торговельний рух протягом цілого XIV і XV ст., свідчать ріжні королівські привілеї. В р. 1352 місто одержує перший привілей на ярмарок в день 1 вересня, що мав відбуватися протягом 8-ми днів з одночасним звільненням від усіх оплат купців, що прибували з крамом до міста.[3]) Року 1377 додано ще нові привілеї для купців. Продовжено ярмарки до 2-ох тижнів в 1404 р., а в р. 1427 встановлено другий ярмарок на св. Івана. В р. 1402 король Жигмонт видав спеціяльний привілей, яким надається значні полегші для купців, що „прибувають з Польщі і Руси", та бардіївським купцям і ремісникам по цілій Польщі.[4]) Одначе польським і руським купцям не вільно було доходити дальше як до Кошиць.

В околицях Бардієва були в старовину копальні золота і срібла. Ці копальні вперше згадуються в документі 1323 року.[5]) Істнували копальні в XIV—XV стол., але через ріжні напади і війни згодом були закинені. Тепер свідчить про них лише назва одного села — Золоте чи Злате.

Населення міста в перші часи було переважно українське, хоч було і чимало німців, ремісників та купців. Що до міщанства, то в XV ст. воно складалося по більшости з німців як більш заможньої верстви населення. Колонізація Бардієва йшла також через наплив словян, що прибували з Угорщини (українці і словаки) і з Галичини (українці і поляки). Але польські і сло-

[1]) Spriev. list., с. 9—10, 15.
[2]) Там само, ст. 13. [3]) Там само, ч. 51.
[4]) Spriev. list., ч. 24. [5]) Janota, прим. 248, ст. 210.

вацькі колоністи прийшли сюди на західне Закарпаття (на Пряшівщину), як було вище зазначено, не раніш XVI ст. а в більшій кількости щойно в XVII—XVIII ст. Щоби обмежити заселення міста словянами, на домагання міста король Фердинанд I в 1530 р. видав привілей, в якому заборонялося словакам і полякам (Sclavorum et Polonorum) затримуватися і осідати в Бардієві [1])

Про культурний стан міста в XIV ст. може свідчити факт, що місто дістало в 1453 р. герб в артистичному виконанню. Герб складається з ангела, що тримає щит (картуш), на якому у верхньому синьо-фіолєтовому полі виображено дві сокири положені навхрест і над ними корона; нижня половина картуша має біло-червоні стяжки.[2]) В тому ж році кежмарський ювелір Миколай Оломоуцький виготовив магістратську печатку з розширеним гербом міста.[3]) З деякими змінами той самий герб був і на екслібрісі бібліотеки міста Бардієва, що походить з XVI ст.[4])

В Бардієві був притулок для убогих вже в першій половині XV ст., про що довідуємось з документу 1443 р., в якому записаний заповіт дідички Дороти Кобердорф про уділення десятини з села Кобилі на шпиталь.[5]) В р. 1572 місто повернуло для тої самої мети податок з села Лукавиці.[6])

Неспокійні часи війн і заворушень XV ст. відбилися і в життю Бардієва. Підчас війни поміж угорським королем Жигмонтом і польським Ягайлом в 1410 р., коли по боці Угорщини виступав семигородський воєвода Сцібор, що йшов з чехами, моравланами, словаками і австрійцями, бої точилися під Мушиною і Бардієвом. В 20 их роках XV ст. підчас боротьби за чеську корону, угорський король Жигмонт доручив Бардієву, щоби місто укріпили, своїх купців відкликали з Польщі, а польським купцям заборонили побут в Бардієві. Але до війни не прийшло. Королі з'їхалися в Кежмарку в 1423 р. і тут затвердили любовельську умову з 1412 р., по котрій Ягайло „до смерти мав держати Червону Русь і Поділля". Ті самі приготовлення і відкликування купців

1) Janota, ст. 9.
2) Герб у барвах є на згаданому документі 1453 р. Spriev. list., ч. 104.
3) Spriev. sbierkami, ст. 60. Spriev. list., ч. 106.
4) В. Січинський: Ex libris міста Бардієва з XVI ст.. „Бібліологічні Вісти", Київ 1930, ч. 1.
5) Spriev. list., ч. 74.
6) Janota. ст. 65.

були в 1430 р., коли знова заносилося на польсько-угорську війну.[1])

В 1440 р. коли польський король Володислав претендував на угорську корону, дочка недавно помершого короля Жигмонта — Єлисавета закликала чеха Івана Іскру з Брандейса, який з військом набраним в Чехії заняв міста Левочу, Кошиці, Пряшів і Бардіїв. Єлисавета доручила Іскрі вищу владу і старшинство „найвищого гетьмана“ підтатранських країв.[2]) Але при послідуючих змінах на угорському троні Іскра не визнавав королівських губернаторів, так що проти нього вислано війська. Таку одну виправу під проводом Томаша Текелі, Іскра розбив під Кошицями у 1449 році. Пізніще після успіху королівського губернатора Гуніядія заключено поміж останнім та Іскрою завішення зброї, а угорський сойм затвердив у червні 1450 р. умови згоди. Згідно умові, Іскра затримав у своїх руках міста Кошиці, Левочу, Пряшів, Бардіїв, Крамницю, Банську Щавницю і Банську Бистрицю, решту міст мав віддати, а до того ще взяти за жінку сестру Гуніядія. Згодом Іскра не додержував умов і робив нові забори. Боротьба велася ще довший час, при чім не раз заключалися з Іскрою ріжні „згоди“. Відомо, наприклад, що 11 квітня 1452 р. Гуніяді заключив згоду в м. Рімавська Собота, для чого запрошував двох представників з Бардієва.[3]) Дня 22 вересня 1455 р. місто Бардіїв навіть „позичає шаришському головному жупану Іванові Іскрі з Брандиша“ 70 угорських дукатів, за що одержує посвідку.[4]) З одним з прибічників Іскри теж „чеським розбійником“ — як їх називають мадярські і польські історики — Аксамітом, війська Гуніядія (сина) мали найтяжчі сутички коло каменіцького (Kamenica) і плавечського (Plaveč над Попрадом) замків. Бардієвчане тоді зажадали помочи від Івана Перені, котрий обіцяв сю поміч, бо перед тим в 1448 році сам просив помочи бардієвчан для відібрання свого замку Уйвар, захопленого тими самими чехами.[5]) Року 1457 був Аксаміт зі своєю родиною у самому Бардієві, — місто дало йому писемне зобовязання на два тижні, яке забезпечувало йому цілковиту недоторканість. В цьому листі, виданому в Плавечі, Аксаміт має титул „Axamit de Cossovo, capitaneus Plavnicensis.[6]) Нарешті в 1458 р. Аксаміт був випертий

[1]) Janota, ст. 27.

[2]) F. Palacký: Dějiny národa českého. Praha, 1921, ст. 817. Janota, ст. 27.

[3]) Spriev. list., ч. 101. [4]) Там само, ч. 109.

[5]) Janota, ст. 33. [6]) Janota, прим. 137, ст. 170.

з Плавеча і пізніще з Кежмарка, рушив поза Бодрог з 2000 чеської піхоти і 500 польської кінноти, але його здогнали під Потоком (Sáros-Patak) і там він загинув р. 1458. Це примусило Іскру до заключення згоди при посередництві Юрія Подєбрадського, хоч перед тим в р. 1457 король Володислав V затвердив Іскру в гідности „шаришського головного жупана і головного капітана", про що довідуємось з листа короля до ради міста Бардієва.[1])

В березні 1462 р. по королівському наказу, для боротьби з Іскрою, бардієвчане мали доставити під команду Степана Заполії на три місяці 200 озброєних людей — сто кінних і 100 піших, принаймні з кожного дому одного озброєного.[2]) Нарешті Іскра схиляється до капітуляції одержавши за це 25.000 черв. золотих і два села в полудневій Угорщині. Деякі чеські відділи, що не хотіли розброїтись, перейшли пізніще на польське Підгалля і звідси непокоїли Спішську і Шаришську округи. В цій справі угорські королі навіть інтервенювали у польських королів. Відомо, наприклад, що коло 1465 р. мали зійтися королівські комісарі обидвох королівств у Бардієві для полагодження цієї справи.

Непокої в околицях Бардієва продовжувалися ще довший час. Місто жалувалося королеві, що розбійники в ясний день нападають на купців і подорожних, забирають крам і річі, а навіть вбивають. Тому в 1468 р. уповноважено Бардіїв ловити й карати розбійників на цілій Шарищині і Спіщині.[3]) Цікавий документ зберігся в міському архіві, правдоподібно з поч. XVI ст. — погрожуючий лист якогось розбійничого відділу до бардієвчан.[4]) На листі, в примітивному рисункові пером, для постраху виображені: меч чи шабля, прутяна різга, кайдани і пістоля, далі — чоловік без голови і три повішені. Спід аркушу має 6 випалених дір, а внизу замість печатки пришито мітлу. Деякі старші історики приписували цей документ гуситам, інші — чеху Аксаміту. Проф. Халупецький, що присвятив цьому документові спеціяльну статтю,[5]) вважає, що лист походить з початку XVI ст., був написаний якимсь озброєним відділом, який гуляв у горах поміж містами Оравою, Мураннею, Дунайцем, Сяноком, Римавою і Перемишлем, про що свідчать підписи цих місцевостей на самому листі. Мова листа дуже інтересна і складається з мішанини сло-

---

[1]) Spriev. list., ч. 115. [2]) Janota, ст. 33—34.
[3]) Janota, ст. 35. [4]) Spriev. list., ч. 226.
[5]) Chalupecký: Bardějovska listina, „Průdy", 1924, ст. 34.

вацьких, українських і польських слів, що цілком відповідає території діяльности відділу. Зважаючи на інтерес мови подаємо текст листа в цілости:

„Vy zly i nespravedlivy lude bardiowcy viste naszych bratow daly zveszaty, ludy dobrich a nevinnich, ako mordere necnostlyvy, ktory any vam ani zadnomu nicz nebili vinni, a pretos gesli nam priatelom a rodovi ich za nich nepolozite czeterista solotich ve zolote do troch nedeli v klastore u mogili u czakova, alebo u cartusov v lechniczi, tedy na vaszych hordlech, y na vaszym ymaniu, y na vaszich podanich bud duluho, bud cratko tak to se mstiti budemy, pocud naszeho rodu stava, tot list pysan s hor, dzen svateo iacuba.“

Підчас боротьби Фердинанда I за угорську корону в 20-их роках XVI ст. велися деякі військові сутички в околицях Бардієва поміж прихильниками Фердинанда і відділами Івана Заполії. Нарешті в березні 1528 р. Заполію виперли за Низький Бескид до Галичини. Спочатку він перебував у замку Камінець недалеко Коросна, де був принятий Мартином Камінецьким, подільським воєводою; пізніще Заполія перебував у Яна Тарновського, руського воєводи і великого коронного гетьмана. Тим часом прибічники Фердинанда здобули Бардіїв, Кошиці та ін. міста, що тримали бік Заполії.

В XVI—XVII ст. Бардіїв був одним з важнійших на Сході осередків реформаційного руху. Відомо, що провідники лютеранства були в Бардієві вже в 1525 р., про що свідчить грамота короля Людвика II до ради міста Бардієва, в котрій король забороняє поширення лютеранства під карою смерти і конфіскації майна.[1]) Але вже в 1539 р. більша частина населення і сам маґістрат перейшов з римо-католицтва на „нову віру“ — лютеранство, а в кінці XVI ст. протестанство тут остільки поширилося, що відібрали від католиків головний костел, а пізніще і другий.

Історик Янота справедливо зауважує, що при ріжних змінах і війнах претендентів на угорську корону Бардіїв звичайно держав сторону сильнійшого, або того претендента, війська котрого ближче підступали до Бардієва. Таким способом місто беріглося від ріжних нападів та виходило цілим від погрому ріжних претендентів на корону та шляхти, що шукала лише поживи для себе, а для яких була байдужа доля міста і цілого, чужого їм населення.

---

[1]) Spriev. list., ч. 211.

В століттях XVII—XVIII Бардіїв був свідком ріжних заворушень, війн, що повставали на грунті боротьби соціяльної, релігійної і національної.

Підчас повстання Степана Бочкая в 1604 р., один з його вождів Блажай Ліппай заняв Кошиці. На його поклик піддалися Пряшів, Собінів, Кежмарк, Левоча і нарешті Бардіїв. Роки панування Бочкая (1604—1606) знаменують собою, згідно з проголошенням Бочкая, „забезпечення населенню свободи релігії і обмеження своєволі королів чужої народности.“[1]) Ці права і свободу віри підтверджено віденським двором дня 23 червня 1606 р. у згоді, заключеній з Бочкаєм.

Юрій Ракочі обраний семигородським князем прибув в 1643 році особисто до Потока, щоби переконатися про стан річей в „Горішній Угорщині“. Семигородські князі Ракочі на Закарпаттю мали багато своїх маєтків, а від 1601 року володіли цілою Маковицею з центром „білим“ Маковицьким замком, який закупили від волинського князя Івана Константиновича Острозького[2]). Дня 17 лютого 1644 р. Юрій Ракочі видав маніфест, в якому проголошував, що єдиним його заміром є привернення свободи віри. Докладно обговорені ці свободи при перемиррю віденської корони з Юрієм Ракочі в Лінцу дня 16 вересня 1645 р. Всі ці заходи Ракочія здобули йому велику симпатію українського та іншого населення Закарпаття і спеціяльно міста Бардієва. Так, наприклад, при голосуванню бардіївських цехів виявилось, що більшість висловилася за Ракочія.

Як відомо, Юрій Ракочі (за шведськими джерелами і згідно з донесенням бєчського старости польському сойму,[3]) вів переговори з гетьманом Богданом Хмельницьким і заключив з ним союз проти Польщі.[4])

Під час поразки поляків шведами в 1655 р. до Бардієва повтікало так багато польської шляхти, що околична місцева шляхта попереджувала бардієвчан пильнувати, щоби не прийшло в місті до якихнебудь непокоїв, а головно, щоби перешкодили перевезти польську корону до Бардієва, а тим самим не притягнути до міста шведських військ.

Наступник Юрія Ракочі старшого — Юрій Ракочі II (мо-

---

[1]) Janóta, ст. 44.

[2]) В. Січинський: Памятник Острозьких на Маковиці, „Нові Шляхи“. Л. 1929, ч. 6, ст.

[3]) „Czas“, додаток 1859, ч. 13, ст. 333. Janota, прим. 182, ст. 187.

[4]) Архивъ Ю.-Зап. Рос. III, ст. 549.

лодший) також вів переговори зі шведами і українськими козаками, для чого їздив до Галичини. Щоби склонити Ракочія до повороту, Фердинанд III післав за ним свого канцлера Юрія Селепчені. Цей останній переїздив через Бардіїв 2 лютого 1657 року і був принятий бурмістром. Селепчені зустрів Юрія Ракочія в Стрию 27 лютого 1657 року, але до порозуміння з ним не дійшло. Ракочі рушив у дальшу дорогу до шведів і дня 29 лютого був уже в Ярославі.[1])

Нові політичні зміни, зміцнення віденського двора, з його католицько-німецькою перевагою, та неусталі утиски протестантів, причинилися до нових заворушень в краю. Місцева шляхта робила змову проти німецько-австрійського двору, переговорювала з семигородським князем, а навіть хотіла втягнути до війни Туреччину. Після 1667 р. на чолі змови став хорватський бан Петро Зріні і його зять Франц Ракочі. Але цісарське військо розбило війська Ракочія і в лютому 1671 р. відділ цісарського війська заняв також Бардіїв, після чого почалися переслідування протестантів, а бардіївські костели віддано католикам. Ф. Ракочі вмер в 1676 році в Маковицькому замку коло Бардієва.

Немало потерпіло місто і під час повстання Еменріка Текелі (батько Е. Текелі — Степан належав до змови Зріні і Ф. Ракочі і загинув підчас боротьби з австрійським військом). Дня 30 липня 1678 р. Бардіїв піддався Янові Текелі. Кілька разів через місто переходили ріжні відділи війська противників, накладаючи на багате місто контрибуції. Наприклад, 3 вересня 1680 р. прибув під мури міста відділ 300 людей на чолі з Белезгазі, який зажадав 6.000 флор. „на потреби війська". Місто обіцяло дати лише 1.000 ф., але йому було це мало і Белезгазі запалив передмістя. Вогонь перекинувся і до самого міста, так що ціле місто погоріло разом з костелами, крім одної вулиці — Reisgasse.

Сам Текелі прибув до Бардієва дня 3 травня 1683 року і доручив, щоби маґістрат безпроволочно і енерґійно взявся за відновлення давніх вільностей. В Бардієві Текелі вербував відділ кінноти з бардіївських міщан. В музею міста ще і досі зберігається червоний квітчастий прапор цього відділу з гербом Угорщини і міста Бардієва, з датою 1683 р.[2]) В слідуючому році під місто підступив цісарський генерал Гайслер, але місто зустріло його вистрілами з гармат; цісарське військо мусіло відступити. Після розпорошення повстанців в околицях Бардієва, ген. Гайслер

[1]) Janota, ст. 45, 52 і 197. [2]) Spriev. zbier., ст. 78.

і Баркоці вдруге обложили місто дня 23 вересня 1684 р. Місто боронилося 4 дні під проводом ротмістра Александра Печі, Андрія Фаркаса і Миколи Кіселя. Але за браком амуніції вони 27 вересня піддалися. Після цього наложено на місто кару в сумі 2.000 черв. золотих і 1.000 талярів. Місто, заставивши села Клюшів, Кобулю, Шибу, Гервартів і Рихвальд, виплатило 10.000 флор. Але незадовго пожадано знова 26.000 флор. Місто свідчило, що не може заплатити такої великої суми. Тоді увязнено бурмистра Івана Гайденрайха, кількох міщан і шляхтичів. Як свідчать документи, військо робило великі шкоди в місті — нищило городи, палило плоти і овочеві дерева.[1]).

Великі події відбувалися коло Бардієва підчас повстання Франца Ракочі II, в яких брали участь вже широкі маси місцевого українського населення. Переслідування протестантів і православних, гніт національний і соціяльний в кінці XVII ст. збільшували невдоволення серед населення, що почало вже збройно виступати проти цісарського двору. Коли цісарські війська були виведені з замків і міст „Верхньої Угорщини“ над Райн для війни з Францією, почалося на Закарпаттю повстання на більшу скалю під проводом Кіша і Еса. Вони перебували в берегських лісах, де зібрали коло себе багато селян, головно з закарпатських українців-русинів. Одною з причин цього руху було запровадження унії в 1692 році, на яку дивилося місцеве українське населення як на нищення своєї руської (української) народности.

Повстанці в квітні 1703 р. вислали до Ф. Ракочія (який втік до Польщі і перебував у белзького воєводи Адама Сінявського) послів з пропозицією приняти провід над повстанцями. Ракочі, не маючи безпосередньо свого інтересу в цій акції і не надіючись на успіх, прислав до повстанців листа, в якому закликав їх до послуху і здачі тих твердинь, які повстанці захопили. Одначе повстанці не слухали цих порад і продовжували свою акцію далі. Згодом, угорська шляхта вбачаючи в повстанцях небезпеку для своїх маєтків, зібралась під проводом С. Чакі і А. Каролі і наголову розбила повстанців. Але не одержавши від австрійського двору за це діло нагороди, ці два провідники шляхти перейшли на сторону повстанців. Ці останні в скорому часі зорґанізувалися, знова післали до Ф. Ракочія післанців з проханням стати на чолі руху. На цей раз Ракочі довідавшись про переслідування шляхти австрійським урядом і відібрання від них маєтків, повер-

[1]) Janota, ст. 47—48.

нувся на Закарпаття, де коло Бардієва мав свій Маковицький замок.

Дня 8 червня 1703 р. Ракочі видав маніфест, в якому описав кривди, які поносить населення від уряду. 14 червня рушив Ракочі з 3.000 війська під Мукачів, але нападений полком цісарських драгунів мусів відступити до лісів. Швидко одначе стала прибувати від Кіша добре озброєна кіннота, надійшли також підкріплення з Галичини і Волощини та гроші з Франції. Успіх повернувся у бік Ракочія, так що з кінцем року Ф. Ракочі був уже паном цілого Закарпаття і північної Словаччини. Дня 1 жовтня піддався йому Кежмарк, пізніще Левоча, Бардіїв, Сабінів, Лікова, Мурань та ін. спішські замки. Під Бардіїв прийшли відділи Ракочія під проводом Володислава Семере дня 7 листопада 1703 р. Місто піддалося лише 20 листопада, причім було вироблено умови капітуляції, що складалися з 12 точок. Одним з головніиших пунктів були справи релігійні: забезпечено релігійну вільність, протестантам запевнено свободу віри і утримання їх священників та вчителів з мійських коштів. Тоді м. ін. відібрано бардіївські костели і маґістрат від католиків і передано до рук протестантів. Військо, згідно умові, не мало затримуватись не тільки в місті але і в передмістях.

Після успіху повстанців, в австрійському дворі була тенденція полагодити з Ф. Ракочі мирним шляхом, одначе Ракочі затягав переговори, так що довший час точилася збройна боротьба з перемінним успіхом. В серпні 1704 р. Ф. Ракочія обрано семигородським князем, одначе він не приняв цієї гідности. Дипломатичні переговори Ракочія зі шведським королем Карлом XII і пруським королем не дали конкретних результатів, а після військової поразки під Тренчином 11 серпня 1708 р. становище Ракочія стало важке.

Після невдачі під Полтавою Ракочі, по пропозиції Франції, пробував посередничати поміж шведами і царем Петром, звертався також до Туреччини, але все це безрезультатно. По відході шведських військ з України приняв до себе рештки шведських військ, між котрими, правдоподібно, були і українські відділи. Одначе і після цього дістав поразку під Вадкерт. Були ще спроби посередництва московського посла у Відні на користь Ракочія, але Ракочі відкинув умови, які намічало московське посольство.

В 1710 році у Ракочія вже відібрано Пряшів і Бардіїв. Цей останній зайняв цісарський генерал Д. Вірмонт дня 4 січня 1710

року. В початку 1711 року в руках Ракочія були ще Кошиці, Мукачів, Ужгород і Густ.

В слідуючому році Ф. Ракочі II пробував чогось скористати в Польщі, був м. ін. в Стрию, куди їздив за ним один з його генералів Каролі. Вернувшись зі Стрия цей останній зібрав провідників повстанців і дня 4 квітня 1711 року приняв умови капітуляції, з застереженням повернення маєтків то що. Про це повідомлено Ф. Ракочія, але він відписав 18 квітня з Кукизова (недалеко Львова), що тих умов не приймає. Паффі здобувши з цісарським військом Мукачів, у нагороді за це дістав мукачівські добра Ф. Ракочія. А на соймі 1714 р. Ракочію, разом зі всіма його прибічниками, що залишили край, заборонено повертатися на Закарпаття, а маєтности їх конфісковано. Після цього Ф. Ракочі II був увесь час на еміграції у Франції і Туреччині. Вмер в Родосто в Малій Азії.

Економічний і культурний розцвіт Бардієва в XVI—XVII ст. набуває нечуваного розмаху. Місто веде широку торговлю з Польщею, Україною, Угорщиною, досягаючи до Хорватії та інших південно-словянських земель. Розвивається тут промисл і мійське ремісниче виробництво з їх цеховими організаціями. На жаль ця інтересна ділянка життя Бардієва зовсім не досліджена, тому обмежимось лише поодинокими фактами, які нам пощастило зібрати.

Значний прибуток міста в XVI ст. походив з пивоварства, яке в Бардієві було дуже розвинене та знане в цілій околиці. Про це довідуємось з ріжних мійських документів — замовлень пива та суперечок міста з іншими пивоварнями. Найстарший такий документ походить з 1456 року, в якому Іван Перені замовляє у ради міста Бардієва „$^1/_2$ бочки мартового пива до Стропкова“.[1]) Інші замовлення походять з р. 1459 — з Будина і р. 1464 з Теребеса.[2])

В Бардієві та околицях був також дуже розвинений виріб і білення полотна, як це свідчить цілий ряд документів, привілеїв і судових процесів від початку XVI ст. Уперше згадується це виробництво в 1421 році.[3]) В р. 1429 Бардіїв разом з Кошицями дістає виключне право на білення полотна.[4]) Цей привілей підтверджено королівськими грамотами в рр. 1456 і 1479, причім в суперечці, яка повстала поміж Бардієвом і Пряшевом, остання

[1]) Spriev. list., ч. 111. [2]) Spriev. list., ч. 129 і 138.
[3]) Janota, прим. 249. [4]) Spriev. list., ч. 143.

грамота забороняє Пряшеву дальше білення полотна. Одначе Пряшів продовжував своє виробництво, бо наказом з р. 1480 знова забороняється Пряшеву білення полотна під карою 4.000 зол.[1])

Починаючи з XV ст. було відоме в Бардієві ткацтво з орнаментальними мотивами — т. зв. „бакачін“, зразки котрого переховуються в бардіївському музею і походять з XV—XVI ст. (Саля I, вітр. 1). Першу вістку про ткацьких майстрів маємо з р. 1424, коли королівською грамотою дозволяється 8 майстрам осісти в Бардієві.[2]) В XVII ст. був ткацький цех, що мав свою печатку (тепер в музею).[3])

Цехи повстали в Бардієві вже в кінці XV ст., про що знаємо з правил цехів мечників (виріб мечів, сокир то що), замочників, сідельників, які переховуються в мійському архіві (ч. 184). Два військові мечі XV ст. зі значкою бардіївського майстра є в музею (саля IV, віт. 28).

В XVI ст. крім того був цех суконників (1567 р.) і ковалів, про що свідчать цехові печатки (с. VII, в. 41 і 47) та інші свідоцтва. З XVII ст. маємо цілий ряд документів і пам'яток про бардіївські цехи: столярів, гарбарів, ремінярів, сідельників, боднарів, ткачів, кравців, гончарів, різників, колодіїв, теслів.[4]) В XVIII ст. до них приходять ще цехи: кушнірів, юбілерів та ін.

Оскільки Бардіїв був культурним містом, свідчить факт, що вже в першій половині XVII ст. була тут гімназія, до котрої з'їзжалися учні мало не з цілої Угорщини. Заложив гімназію лютеранський пастор Леонард Штокль — бардіївський міщанин. Відомо, що в 1656 р. Петро Грабовський з Грабова, управляючий будетинським замком (коло Жіліни в Тренчанській окрузі) дарував для гімназії 6.510 угор. золотих на слідуючі потреби: 1) утримання при гімназії надзвичайного професора теології, 2) чотири стипендії по 100 флор. для двох учнів „славянської народности“, одного німця і одного мадяра, яких мали що три роки висилати до закордонних академій, 3) на утримання 33 звичайних учнів. Закрито гімназію в 1854 році. Старий будинок гімназії, назовні в стилі ампір, находиться коло старого костела.

Культурні зносини Бардієва з останньою Европою були незвичайно живі. Особливо інтенсивні зв'язки з південною Европою, з окрема Італією і Венецією при посередництві Хорватії. Вже збірки бардіївського музею заховують чимало мистецьких

---

[1]) Spriev. list., ч. 156 і 158. [2]) Spriev. sbierk., ст. 11.
[3]) Spriev. sbierk., ст. 61. [4]) Spriev. sbierk., ст. 41, 73, 57, 61.

виробів венецьких, як напр. шкло з XVI ст., тканини XVI—XVII ст.[1]) і цілий ряд видань, поміж котрими рідкий друк „Practica nova judicialis“ з 1473 р. (ч. 151 а). До Італії бардієвчане посилали вчитися своїх дітей, про що свідчить, наприклад один документ з 1501 року.[2])

В XVII ст. істнувала в Бардієві друкарня заложена, правдоподібно, протестантами. В пізніщі часи було тут три друкарні, що славилися своїми особливо гарними друками.

І в галузі плястичного мистецтва Бардіїв колись займав одно з визначних місць на Закарпаттю. Крім ткацтва, про яке згадано вище, тут гарно розвивалося ювелірство і гончарство. Кілька виробів бардіївських ювелірів переховуються в музею (рр. 1721 і 1754) і походять з греко-кат. церкви в Курові (с. VII, в. 42). В XVIII ст. бардіївський ювелірний цех був досить чисельний, але в сер. XIX ст. залишилося лише два майстри.[4]) Гончарський цех у Бардієві згадується в XVII ст.[5]) В XVIII ст. у Бардієві та околиці було відоме фаянсове виробництво з багатою народньою орнаментикою. Кілька таких зразків зберігається в музею (с. IV, в. 22). В XIX ст. гончарський цех нараховував 24 майстрів, але виробництво, порівнюючи з XVIII ст., значно підупало.

В початку XVII ст. в Бардієві працювали визначні малярі-бардієвчане Матей і Ганс Ґрюнвальди („Matheus Grünwald pinxit“), зі спадщини котрих збереглися в музею 4 образи на релігійні теми з 1610—1625 років. У XVIII ст. досить поправним був бардіївський маляр М. Войнарович; один образ його з 1765 р. в тому ж музеї (саля VII).

В XIX ст. місто і околиця ще кілька разів терпіли від ріжних чужинецьких військ. Особливо багато шкод вчинили московські війська, які переходили тут в р. 1810 і повдруге в рр. 1848—1849, й мали коло Бардієва сутички з угорськими і деякими польськими відділами.

Найбільше потерпіли тоді бардіївські мінеральні води (Бардіїв-купелі), де московські війська понищили і спалили майже всі купелеві будови. Відновлені купелі щойно в 1860 році. Бардіївська залізиста мінеральна вода, чи як селяне називають „квасна вода“, відома була ще в XIII ст., а в другій половині

---

[1]) Spriev. sbier., ст. 60, 72—73. [2]) Spriev. list., ч, 188.
[3]) Janota, ст. 65. [4]) Janota, ст. 66. [5]) Spriev. sbier., ст. 61.

XVII ст. воду вже розсилали. В кінці XVIII ст. до бардіївських мінеральних вод з'їздилося багато панів також з українських земель (зі Львова, Житомира, Славути та ін. міст).

По революції 1848 року Бардіїв і ціла Пряшівщина були свідками великого народнього руху по національному відродженню закарпатських українців. Центром цього руху був Пряшів, де відбувалися ріжні наради провідників цього руху. Майже всі діячі українського Закарпаття, як Адольф і Віктор Добрянські, Духнович, А. Яницький та інші походили з Пряшівщини. Відома депутація закарпатських русинів, що їздила з домаганням до віденського уряду дня 1 жовтня 1849 року — походила з Пряшева.

Новий державний статут було проголошено на Закарпаттю найранійше в Пряшеві і Бардієві, в останньому дня 13 грудня 1849 р.

Провідники словацького національного руху і словацька преса в той час не тільки підтримували рух закарпатських українців, але доручала українським провідникам захищати і словацькі інтереси. Так, наприклад, в особі Адольфа Добрянського словаки вбачали більш гідного і бажаного кандидата на місце шкільного інспектора українських і словацьких (католицьких) шкіл, ніж інших кандидатів-словаків.[1])

З Пряшівщини в 1849 р. вийшов поклик про злучення Закарпаття (б. Угорської Руси) з Галичиною в одну адміністраційну одиницю в межах Австро-Угорщини. Одинокого посла до сойму від Закарпаття в 1871 році, що захищав народні інтереси — А. Добрянського обрано зі Зборівської округи, до котрої належали Бардіїв з околицею.

Заложене в Пряшеві в 1850 році „Дружество“ для поширення народньої „руської“ літератури мало вплив передовсім на цілу Маковицю. Загалом, освітний рух тих часів був в такому поступі, що в 60 их роках XIX ст. „руські“ народні школи на Маковиці були в 71 селах,[2]) а навіть в таких гірських глухих закутках як сс. Вижня і Нижня Писана, Медвежа та ін.[3]) Як наслідок цього пробудження народньої свідомости, було повстання нової великої будови греко-католицької „руської“ церкви в Бардієві. Це тим більше помітне явище, що Бардіїв зі всіх міст За-

---

[1]) Fl. Zapletal: A. Dobrjanskij a naši Rusíni, Praha 1927, ст. 20, 45 і 47.

[2]) К. Студинскій: А. Духнович і Галичина, „Наук. Збірн. Просвѣта“, Ужгород 1924, т. I, ст. 88.

[3]) „Вѣстникъ для Русин. австр. держ.“. Віденъ 1863, ч. 9.

карпаття був у середині XIX ст. може найбільш чужим по національному складу зі своїми німецькими і мадярськими живлами, яких в останні часи репрезентували головно жиди.

Що до економічного стану, то в 60 их роках XIX ст. в місті було всього 9 крамниць, 5 шинків, 1 бровар і 2 аптики. Цехів разом 24, з того ткачів 40 майстрів, гончарів 24, капелюшників 20, боднарів 18, кравців 12, різників 12, суконників 12, кушнірів 10, шевців 10, гарбарів 10, столярів 9, ситкарів 5, миловарів 5, пекарів 4, мулярів 4, фарбярів, ковалів, шлюсарів, римарів, стельмахів, поворозників — по 3 майстри, гребінярів і теслів по 2. Не творили цехів: сідельники (2), котлярі (2), золотарі (2), медівникарі (2), годинникарі (2) і коло 36 кошикарів. Ці останні складалися з ріжних людей і з ріжних цехів, що не маючи роботи в зимі плели кошики. Ці вироби бардієвчане продавали селянам села Біловежі, а ці останні йшли з ними на продаж до Польщі, України, південної Угорщини, Волощини і Туреччини.[1])

Крім того в другій половині XIX ст. в Бардієві істнували тартаки, водяні млини з папірнями, горальні і цегольні.[2])

Але загалом місто протягом цілого XIX ст. економічно і матеріяльно підупадало. Тепер — це глухий закуток Західнього Закарпаття, який ще трохи оживляється в літі підчас купелевого сезону, коли з Кошиць та близьких околиць з'їзджаються гості до бардіївських мінеральних вод.

Оборонні мури міста.

Досі в літературі не находимо не тільки спеціяльних статей про бардіївські оборонні мури, але навіть в загальних історичних оглядах про мійські укріплення згадується дуже мало і без звязку з сучасними руїнами. Між тим з бардіївських пам'яток архітектури оборонні мури являються одною з найбільш цікавих сторінок старовини, хоч би тому, що в деяких частинах збережені порівнюючи добре (рис. 16—20, 25).

Перші звістки про оборонні будови міста походять з р. 1352 коли король Людвік I доручив, щоби „місто було зміцнено мурами і вежами".[3]) Ця рання дата має тим більше значіння, що наприклад Пряшів обмуровано щойно в 1374 році а в 1404 р. мури ще не були докінчені. Собінів обмуровано в 1405 р. Важно

[1]) Janota, ст. 66. [2]) Słown. geograf., т. I, ст, 107.
[3]) Janota, ст. 9.

також одмітити, що саме місто Бардіїв в другій половині XIV ст. було вже муроване, як це говорить привілей 1376 р.[1])

В поч. XV ст. місто мало 5 брам. Коло одної з них поміж обводними мурами істнував якийсь маленький замок-укріплення. В нім король утримував залогу під командою каштеляна (городничого). Але на жалоби міста, що замикання брами при тому замку є для них невигідне, а навіть наражає їх на шкоду — король Жигмонт, грамотою виданою в Кошицях дня 31 березня 1412 р., згадану браму, вежу і дім при цьому укріпленню віддав до розпорядимости міста.[2])

З документу 1425 р. довідуємось, що король Жигмонт наказує власникам замку у Зборова (Маковицьким замком володіли тоді Чударі), щоби вони не перешкоджали бардієвчанам брати дерево і камінь зі спірних лісів для „побудовання мурів навколо міста".[3])

В привілею міста з 1427 р. знова згадуються каштеляни, до котрих належав догляд над замком і господарським його зарядом.[4])

Року 1489 з огляду на „зубожіння міста через дуже часті і докучливі оплати, також інші обтяжування", а також для того, щоби „мури, що опасають місто були направлені" та переведені інші забудовання, королівський привілей звільнив місто на два роки від усіх надзвичайних оплат. Для тої самої мети — репарації мійських мурів — король Володислав дозволив ужити 200 черв. зол. зі звичайного податку в день св. Юрія.[5])

Янота м. ін. подає, що на одній з веж садиби францісканського манастиря є викутий рік 1544. Нам, на жаль, не пощастило побачити цеї надписи.

Досі в науковій літературі не було жадного графічного матеріялу, котрий би давав можливість судити про давнійший вигляд оборонних мурів та укріплень Бардієва. Між тим в мійському музеї переховується дуже інтересний великий образ — мапа мійських земель коло Бардієва, виконана і накреслена землеміром Ґаспаром Ґашпарі в році 1768 (І саля, 1-го поверху муз. при сходах на стрих.[6]) У правому нижньому куті цієї мапи є малий рису-

[1]) Spriev. list., ч. 39. [2]) Spriev. list., ч. 32.
[3]) Janota, ст. 79, 210—211, 250. [4]) Janota, прим. 17.
[5]) Janota, ст. 22; прим. 92.
[6]) На жаль провідник по музею не має ні інвентарної, ні порядкової нумерації предметів, а описує кожну салю згідно розположенню вітрін, шаф тощо.

нок (35×25 сант.) самого міста (рис. 16), який дотепер являється одиноким свідоцтвом колишнього вигляду міста, зокрема оборонних будов.

Над мапою Бардієва 1768 р. слідуючий напис: „FACIES. GEOMETRICA. LIMITVM. AC. TERMINORVM. TERRENI. LIBERAE. REGIAE. QVE. CIVITATIS. BARTPHENSIS. QVI. ADIVNCTIS. CERTIS. POSITIONIBVS. VRBIS. VIARVM. AGRORVM. SYLVARVM. FLVVIORVM. PLATORVM. MONTIVM. & & c. CORAM. PERIL. AC. GE. DOMINIS. DEPVTATIS. IACOBO. LIPTER. SENATORE. IOANNE. GEORG. GRÜNVALDT. SENA. MICHAELE. GVTTH. NOTARIO. LADISLAO. VAJNAROVICS. CAMMER. ET. D. SAMVELE. SCHVLLERY. CIVE. EXACTISSIMIS. INSTRVMENTIS. SVNT. ACCEPTI. ET. IVXTA. GEOMETRIAM. APPOSTI. M. SEPT. A. CIƆ IƆ CCLXVIII. PERM. GASPARVM. GASPAR. S. I.“

Рисунок міста, як і цілу мапу виконано пером чорною тушою, досить тонко і старанно, але не всі архітектурні форми передані правильно. Загалом почувається тут рука техніка, а не справжнього мистця-графіка. Всетаки рисунок міста остільки добрий, що дає певне уявління не тільки про загальну ситуацію, але і окремі форми будов.

В тому ж музеї в партері при вході є рисунок Бардієва Віктора Мишковського з р. 1889. При першому погляді здається, що цей рисунок є копією вищезгаданого пляну 1768 року. Але при докладному порівнанню, яке перевів автор цих рядків, виявилося, що рисунок Мишковського не тільки не є копією рисунка XVIII ст., але зроблений довільно, а в деяких місцях зовсім фантастично. Немає сумніву, що Мишковський користувався рисунком 1768 року, але зробив „більш природньо“ перспективу „з птичого лету“. Всі укріплення і вежі нарисував вищими і показнійшими з „правдоподібним“ їх колишнім виглядом. Головнійші будови, як костели, ратуша та ін. нарисував такими, якими вони були в 1889 р. і якими залишилися і досі. В середині міста і на ринку деякі будови нарисував довільно, інші (особливо невеликі хатки) зовсім викинув з пляну. Пояснення до свого пляну Мишковський зробив не за текстом рисунка XVIII ст. і тому деякі назви у нього довільні або вже сучасні. Невідомо, чи через ці причини, чи якінебудь інші, але свого пляну Мишковський не опублікував, нема його і в альбомі Мишковського, який у великій частині складається з бардіївських пам'яток.[1])

[1]) V. Myskovszky: Magyarország Középkori és Renaissance stili Müemlékei, Becs 1885.

Ясна річ, що пляном Мишковського не можна користуватися як документальним матеріялом. Тому прийшлося мені виконати копію з пляну 1768 року наново. Іменно копію, бо стан рисунка такий поганий (папір потемнів і цілий рисунок затертий), що зфотографувати його не представлялося жадної можливости. Також і копіювання рисунка через прозорий папір (кальку) було великим намаганням через те, що в деяких місцях папір зробився зовсім темним. Після двохденної праці (і то протягом цілого дня) мені нарешті вдалося закінчити рисунок і треба думати в точній копії (рис. 16).[1]) Скопіовано мною все те, що було видно на рисункові XVIII ст., пропущено фігурові зарисовання тому, що їх тяжко розпізнати. А вони дуже цікаві: наприклад на ринку нарисовано ріжні людські постаті в типовому одягу, козак, що їде на коні, далі пси, коти і т. ін.

Значіння рисунка 1768 року збільшується тим, що являється, правдоподібно, копією ще старшого пляну міста Бардієва. В інвентарі музею м. ін. зазначено, що при виконанню цього образу XVIII ст. рисівник користувався пляном Бардієва XVI ст.[2]) Мабуть на тій же підставі В. Мишковський зробив над своєю „копією" напис в латинській мові: „Перспективний вигляд міста Бардієва 1560 р." Але на якій підставі зроблена запис про копію XVI ст. — невідомо. Одначе докладна аналіза рисунка 1768 р. дає підстави твердити, що землемір Г. Ґашпар користувався якимсь давнійшим пляном Бардієва. Найперше, головним завданням його — була мапа мійських земель, а рисунок самого міста виконано лише між іншим. І коли б Г. Ґашпар не мав вже готового рисунка чи пляну міста — не став би рисувати його на ново та ще в такому малому розмірі, бо цей рисунок загального вигляду міста вимагав би дуже багато праці. Крім того, характер самого рисунка і примітивність „перспективного" вигляду з птичого лету, говорить про давнійший орігінал. Добрий рисівник XVIII ст., яким був землемір Г. Ґашпар, нарисував би цей перспективний вигляд з більшою точністю, притримуючись новійших, тоді вже загально відомих, законів перспективного креслення.

Нижче подаємо текст пояснень, який в латинській мові зазначений на рисункові 1768 р. і його переклад на українську мову.

---

[1]) Вважаю своїм приємним обовязком скласти подяку П. Директорові музею Жебрацькому за його ласкавий дозвіл скопіювати рисунок, рівнож за іншу його допомогу в моїй праці при перебуванню в Бардієві літом 1928 і 1929 років. — В. С.

[2]) Відомости подані П. Дир. музею Жебрацьким.

Латинський текст через вибліднілість туші розібрати незвичайно важко, отже не виключені тут окремі помилки в літерах. Позатим, пояснення цілком відповідають загальній ситуації міста і не викликають якихось непорозумінь. Назви брам, які спочатку для нас були незрозумілі, пізніще вдалося встановити їх походження від географічних назв (про це нище).

Пояснення до пляну Бардієва 1768 р. (рис. 16).

PROSPECTVS. LIBERAE. REGIAE. QVE. CIVITATIS. BARTPHAE. ORIENTEM. VERSVS.	Проспект вільного і королівського міста Бардієва зі сходу.
EXPLICATIO. RERVM.	Пояснення річей.
Numero A. Primaria Sacra sedes venusta et spirans antiquitatem	Число A (1). Первісна катедра, що визначається старовинністю.
Z. Paroeciana Domus	Z (2). Парохіяльний дім.
3. Curia in ... ascensu videlicet quadrata Turris aut potius obseruatorio α diversa ... vetum oliorumque Insignia (conser)vuntur, ... rum una esti Felix civitas, quae Tempore Pacis cogitat de Bello.	3. Ратуша ... на верху, себто кратова вежа або краще обсерваторія α, (де) ріжні памятки старовинних та ін. зберігаються . . . . Щаслива держава, що в часи мира пам'ятає на війну.
4. R. R. P. P. Franciscani	4. Ш. о. о. францискани.
5. Salis (Salaria?) domus	5. Склад соли.
6. 7. 8. Domus Civitatis	6. 7. 8. Мійські доми.
9. Scholae	9. Школи.
10. Levigata	10. Виглажена . . . . (?)
13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. Fontes aqua . . . . . in Civitate	13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. Джерела води міста.
20. Primus Fons aquam ductus	20. Перше джерело, що подає воду.
21. Porta Sarpatika versus	21. Брама до Сарпатіку.
22. Porta Salarum (?)	22. Брама торговців соли.
23. Porta ad Breznik	23. Брама до Брезника.
24. Parva Porta	24. Брама мала.
25. Carceres	25. Вязниця.

Деякі подробиці рисунка 1768 р. вказують, що хоч Ґ. Ґашпар користувався давнійшим пляном міста, але нарисував головнійші будови такими, як вони виглядали під час виконання рисунка. Наприклад катедра (головний костел) під літерою А = 1 нарисована з напівзруйнованою вежою. З історичних звісток виходить, що вежа завалилася дня 20 січня 1725 року, а була вповні відновлена, чи властиво побудована нова, лише в кінці XIX ст. В цьому новому вигляді (XIX ст.) зарисував її Мишковський на свойому „пляні XVI ст."

З істнуючих мійських оборонних будов найстарша вежа, ще і досі збережена, находиться коло т. зв. „Головної" вежі (див. лівий бік рис. 18). На пляні 1768 р. вона також зарисована вліво від великої вежі (рис. 6. чис. 12). З внутрішньої сторони (з боку міста) ця маленька округла вежа має типовий ґотичний вхід з гостролучним закінченням. Також спосіб кладки і самий маштаб будови різко відріжняє її від інших веж. Не підлягає сумніву, що ця мала вежа походить з колишніх первісних укріплень міста. Час повстання її можна датувати або роком 1352, коли „місто було зміцнено мурами і вежами", або, більше правдоподібно р. 1425 підчас побудування мурів навколо міста за короля Жигмонта.

Решта збережених веж міста заховує вже ренесансові стилістичні особливости (форма дверей, вікон, бойниць, ґзимсів та ін.), з деякими ґотичними архаїзмами, — значить вони можуть походити з кінця XV або XVI ст. Вище ми навели документ з р. 1489, коли то переводилися більші праці по укріпленню міста. Має також значіння дата 1544, яку наводить Янота. Отже ці роки служать вихідною точкою для датування істнуючих дотепер веж і самих оборонних мурів. Розуміється, що тут є конґломерат ріжних діб і часів. Спідні частини мурів у деяких місцях можуть вказувати на давнійші часи, верхні частини на пізніщі. Безсумнівно, що мури направлялися і перебудовувалися також протягом XVII і навіть XVIII ст.

Для огляду окремих будов оборонних мурів будемо притримуватися рисунка 1768 р., йдучи в напрямку ходу стрілки годинника.

Під числом 23 (рис. 6) означена на пляні „Брама до Брезника". Брама ця була очевидно найважнійшою, бо лучилася з великим торговельним шляхом на Русь-Україну і Польщу. Breznik або Brezo (мадяр. Kusbereznek) — річка, що повстає під Зборовом (отже на великому шляху до Галичини), зі сполучення кількох

меньших потоків, і протікає через с. Довга Лука. Ця річка згадується в документах 1247[1]) і 1550 р.[2]) Вежа була досить широка і мала, очевидно, дві проїздні брами. Закінчувалася зубчастою стінкою з отворами для стріляння. Частина стінки цієї вежі-брами ще і досі збереглася (рис. 17). Тут можна помітити ренесансовий ґзимс і орнаментальний розпис мурів в 5-ох колах уміщенних поміж двома пасками ґзимсів. Перед брезницькою брамою-вежою, як то бачимо на рисункові 1768 р., була ще оборонна будова округлої форми з меньшою брамою, до котрої спускався місток перекинутий через канал з водою, що оточував місто зі всіх боків. Цей штучний канал був зроблений з річок, що стікаються коло Бардієва — Лукавиці й рукавів Тополі.

Недалеко від брезницької брами в напрямку на південь, находиться велика оборонна „Червона“ вежа (рис. 20), трьохповерхова, з великими бойницями. Вона зарисована також на пляні 1768 р. (див. рис. 6) хоч і не зазначена числом.

Третя вежа (друга від брами) в сучасних руїнах є округлої форми, тоді як на пляні 1768 р. вона чотирекутня. Це, здається, одинока недоладність пляну 1768 р., що не находить підтвердження в сучасних руїнах. При невеликому пляні 1768 р. така хиба могла бути зроблена дуже легко. Одначе тяжко припустити, щоби вежа, яку ми називаємо „Східньою“, була побудована після 1768 р.

Далі йде згадана „Головна вежа“, чотирьохповерхова в сучасному вигляді (рис. 18). На пляні 1768 р. (рис. 16, чис. 12) її форми передані досить правдиво, не забуто також маленької вежі, що походить, правдоподібно, з початку XV ст. Могутні і монументальні мури Головної вежі, разом з узагальненими, масивними формами її — роблять цю будовою інтересною і цінною не тільки для історії архітектури, але і для новійших течій в будівництві зі змаганням до простої, виразної і могутньої мови архітектурних форм.

За Головною вежою йде система укріплень з подвійними мурами і великими квадратовими вежами, які одначе не находять пояснень в сучасних рештках тому, що ця частина мурів найбільше зруйнована.

З півдня на рис. XVIII ст. бачимо під числом 22 „Браму торговців соли“ чи Соляну браму. Ця брама лучилася з торговельним шляхом на південь — до південної Угорщини і вела най-

[1]) Spriev. list., ч. 187. [2]) Janota, ст. 82, 85 і 215.

перше до Пряшева, де, як відомо, є жупи (соляні доли). Звідси, правдоподібно, і назва південної брами Бардієва. В північно-західньому куті мійських мурів була і спеціяльна будова для складу соли, як це зазначено і в поясненнях пляну 1768 р. (див. під чис. 5). „Соляна брама“ як і інші забудовання коло неї майже зовсім не зберіглися; зате порівнюючи добре заховалися мури на трьох великих арках, що колись лучили Соляну браму зі слідуючою квадратовою вежою та ще далі — округлою вежою. Ця остання коло францісканського костелу побудована, правдоподібно, в 1544 році, про що ми говорили вище.

По середині західнього муру є висока округла вежа, яку ми називаємо „Західньою“ (рис. 19). Зі всіх бардіївських веж вона разом з Головною вежою найліпше зберіглися. По часу західня вежа, правдоподібно, одна з новійших.

Майже в північно-західньому куті оборонних мурів находиться „Брама до Сарпатіку“ чи Сар-потіку. Sárpatak або Tarolysarpatak (мад.) — село і річка на північний захід (в 5 кілометрах) від Бардієва — тепер село Мокролуг на річці Тополі. Sarpatok згадується вже в документах 1320 і 1347 рр.[1]) і лежить на великому шляху на захід від Бардієва до Мушини і Тилича в Галичині. Перед брамою на Сарпотік були подібні укріплення як і в двох попередніх брамах. Загальні форми і окремі деталі цієї інтересної вежі, дуже нагадують вежу з брамою крехівського манастиря коло Львова, якому ми присвятили спеціяльну працю.[2]) Цей факт цікавий, як новий доказ, що наші деревляні дзвіниці повстали з оборонних замкових веж. Форма маківки бардіївської вежі вказує на добу бароко.

Північний кут бардіївських мурів мав, правдоподібно, два ряди укріплень, як це можемо добачити на пляні 1768 р. і як це випливає з сучасної ситуації. На пляні нарисовано, за першою лінією мійських мурів, три вежі і читири інші бастіони. Один з цих бастіонів ще добре зберігся тому, що був у пізніщі часи перебудований на житловий дім (рис. 25), так само як і інші вежі і оборонні мури Бардієва, що служать захистом для найбідніших верств міста.

Треба ще одмітити, що в другій половині XVII ст. одна з бардіївських веж називалася „італійською“ (Wallenthor).[3])

---

[1]) Janota, ст. 136, 138. Spriev. list., ч. 6.

[2]) В. Січинський: Крехівська архітектура, Львів 1923. Деталь вежі в праці: „Архитектура в стародруках“, Львів 1925, таб. XXI, рис. S.

[3]) Spriev. zbierk., ст. 56.

Ключі від колишніх брам ще і досі переховуються в музею (Вітріна, ч. 47).

Ратуша (музей).

Будова колишньої ратуші, де тепер уміщено окружний музей, є одною з найбільш інтересних пам'яток старовинного будівництва не тільки Бардієва, але цілого Закарпаття, тим більше, що будова заховалася дуже добре (1—3, 7).

Коли заложено будову, невідомо. Документальні відомости і надписи на самій будові походять вже з початку XVI ст. Не залишається сумніву, що ратуша була заложена в XV ст. Про це свідчать спідні частини мурів, де в середині будови збереглися двоє типово-ґотичних дверей з залізною оковою і гостролучне вікно. Склепіння партеру і почасти 1-го поверху — коробові і хрестові, походять ніби з одної доби ренесанса.

Плян будови (рис. 2—3) типовий для ратуші чи інших громадських будов (канцелярій) доби ґотики і ренесанса — довгий прохід-коридор вдовж цілої будови і канцелярські приміщення з двох боків коридору.

Значні перебудови повстали в самому початку XVI ст. (рр. 1505—1511), коли було, правдоподібно, надбудовано поверх і замінено ґотичні форми на ренесансові. В р. 1505 було вибудовано в ратуші мійські крамниці, про що знаємо з умови маґістрату з майстром Александром, виконавцем праць. Надбудова 1-го поверху була переведена десь в 1506 році. Принаймні з цього року зберіглася умова з майстром Яном, який брався вибудовати фронтони ратуші (рис. 1), за що дістав 120 золотих а в р. 1509 ще 59 золотих.[1]) Вікна і ніші фронтонів т. зв. відворотно-стрільчастої форми, прикраси ребер фронтона з чоловічими і звірячими фіґурами і нарешті т. зв. крохи і флерони — ясно промовляють за ґотичним стилем (рис. 1). Є припущення, що вікна і ніші були перенесені з фронтону первісної партерової будови, що при техніці складання таких отворів є річчю цілком можливою. Що до різьблених прикрас на ґзимсах (ребрах) фронтона, то є відомости, що вони були взяті з бардіївської катедри, коли вона реставрувалася. По середині площі південного фронтону в пятикутнику уміщено герб Угорщини, Хорваччини і Далмації з літерою W (Володислав, 1490—1515). На північному фронтоні — герб міста Бардієва. Майстер Ян в 1511 році виготовив для ратуші велику

---

[1]) G. Žebrácky: Dejiny Muzea, Spriev. sbierk., ст. 3.

шафу з липового дерева з мозаїкою і оковкою в пізньо-ґотичному стилі (музей, саля ч. V).

Праця над відбудовою ратуші трівала і в р. 1507, коли майстер Алексій (Alexius) виготовив вікна в ренесансовому стилі („fenestrae italicae"), двері і вежу з алькіром.

Подвійні „венецькі" вікна 1-го поверху бардіївської ратуші, типу вікон 2-го поверху Palazzo di Venezia в Римі, були поширені в ратушах Німеччини, напр. у Wernigerode, Alsfeld[1]), Wurzburg, дім в Mosheim[2]) та ін. Правдоподібно тому ж майстрові Алексієві належать і два дверні порталі ратуші. Що до майстра Яна (1506 р.) то він не міг виконувати цих чисто-ренесансових порталів тому, що уживав ще ґотичних форм.

Один з порталів має дату 1506 р. (рис. 23). В тому ж характері і стилі розвиненого ренесанса виконаний інший портал ратуші, без року але з вирізаним написом:

IVSTVM EST AVXILIARI PAVPERI,

с. т. „Гідна річ є допомагати бідному".

Ці два порталі в спокійних, монументальних формах, в солідному і майстерному виконанню, служать найкращою оздобою ратуші. Стиль і характер окремих деталів цих порталів та інших ренесансових порталів в будинках на ринку, веде нас до Венеції. Як на приклад можемо вказати порталі S. Michele[3]), S. Elena[4]), також двері одного будинку на Via Delle Grazie, чис. 48 у Ґенуї[5]).

Будування 1-го поверху було закінчено, правдоподібно в р. 1508, про що свідчить сволок верхньої салі ратуші (музей, саля VII) з цією датою. Внутрішні праці трівали ще пізніще, бо в тій же салі були фрески маляра Теофіля Станкля з рр. 1510—1511, що виображали „Страшний суд". Фрески були знищені при ремонті будови в поч. XIX ст.[6])

Вежа з алькіром на східній частині ратуші (рис. 1—2, 7) має дуже гарні прикраси і орнаментику. Тут зберіглися ріжні поучаючі надписи, з котрих один занотований також в поясненнях на пляні міста 1768 р. (див. вище). З правого боку західнього муру ратуші (див. плян ратуші на рис. 3) є дві ніші з колишніми мій-

---

[1]) Lehmgrübner: Mittelalterliche Rathausbauten in Deutschland, Berlin, т. 14, 20.

[2]) F. Correll: Freitreppen und Portale, т. 6, 11.

[3]) Schütz: Die Renaissance in Italien, Hamburg 1882, Abt. C, H. III.

[4]) Zanoto: Le fabriche e i monumenti Cospicui di Venezia, Venezia 1858, II, т. 248.

[5]) Schütz, Act. C, H. V. [6]) Spriev. sbier., 59.

ськими мірами. На більшій мірі в 111 літрів вирізьблено мійський знак (дві сокири) і рік 1519, на меньшій в 32 літри — рік 1620.

З інших деталів треба відмітити фриз під самим ґзимсом навколо цілої будови, на котрому вирізьблено 118 ріжних символічних рельєфів та знаки зодіяка. Деякі виображення, на думку дослідників, мають представляти ріжні ремесла міщан. Тут, наприклад, виображено: звізди, маски, збанки, голови звірів, овочі, пивна бочка, кости, ступа, сова, гарбуз і т. д.

Більші ремонти ратуші переводилися 1582[1]) і 1641 роках[2]). В році 1641 було м. ін. виконано деревляну статую „Роланда" (символ сили і муніціпального права міста), котру дали на вершок південного фронтону. Але в 1732 р. вітер звалив статую і тепер вона переховується в музею (саля II). Крім того в музею є ще інші інтересні різьби — „Роланда", можливо XV ст. „Боротьба Самсона з львом" (з дерева) XVI ст. та ін.

В самому кінці XIX ст. через дуже лихий стан будови її ремонтовано, причім тоді знесено партерову прибудову (вхід) з правого боку від вежі. Цю прибудову бачимо на рисункові ратуші в пляні 1768 р. і на обмірах Мишковського, що були опубліковані в 1885 р. (рис. 3).

В рр. 1904—1905 мійські уряди перенеслися з будинку старої ратуші до іншого мешкання; відтоді ратушу перетворено в Історично-археологічний музей.

Сучасний музей нараховує понад 3.000 інвентарних чисел. Половина тої кількости складають пам'ятки матеріяльної культури, решта — документи, рукописні книжки і стародруки. Велика частина збірок походить з греко-католицьких церков західнього Закарпаття (малярство, різьба, ткацтво, вишивки, ліярництво) — тому мають пряме відношення до українського мистецтва. Дуже багато предметів і особливо документів архіву-музею, як було зазначено вище, має безпосереднє відношення до історії і мистецьких пам'яток Бардієва та околиці.

Катедра.

Найдавнійшою будовою Бардієва є трьохнавний костел званий „головним", а в добу протестантизму — „катедральним", „німецьким" чи „великим" (рис. 7—15). Будова ця величезна, навіть ґрандіозна. Досить вказати, що розміри її дорівнюються

---

[1]) Janota, ст. 65. [2]) Spriev. sbier., 4.

костелу Марії в Кракові. Навіть дивно, як таке невелике місто могло побудувати таку величезну будову.

Коли і ким було заложено катедру в Бардієві — невідомо. Деякі старші історики вважали, що будова повстала в поч. XII ст., спираючись на здогадному надписі з роком 1111 на середніх залізних дверцях санктуарія, — але ця пам'ятка походить з XV ст.

Можливо, що катедра повстала на місці костела цістерціянського кляштора поч. XIII ст. Від самото кляштора не залишилося жадного сліду. Правдоподібно був він деревляним. Янота і деякі мадярські дослідники[1]) припускають, що катедра почала будуватися в початку XIII ст.

Оскільки можна судити по стилістичним особливостям будови і приймаючи на увагу матеріяльний стан міста та саму історію міста — нема підстав датувати будову в межах XIII ст. Найбільш правдоподібно, що катедру почали будувати щойно з кінцем XIV ст.

Документальна історія катедри починається з другої половини XV ст., коли і повстали головнійші частини будови.

І так з р. 1460 маємо інвентар зарядження костела.[2]) З візитації кардинала Ісидора[3]) знаємо, що в 1463 р. в катедрі був вівтар „Матери милосердної". В р. 1464 над будовою працював відомий майстер Степан (Stephanus Lapicida), який перед тим будував у Кошицях головний порталь катедри.

В бардіївській катедрі майстер Степан наново побудував склепіння вівтарної частини. На капітелі одного зі стовбів цей майстер навіть вирізьбив своє власне погруддя. Копія різьби переховується в музею (саля І, віт. 2). Оці склепіння майстра Степана (див. плян на рис. 13) є властиво найстаршими (по стилю) ґотичними склепіннями будови. Правда, сітчасте склепіння головної (середньої) нави часово далеко не стоїть від вівтарних склепінь, все таки говорить вже про дальшу стадію розвитку — т. зв. пізню ґотику.

Що до деталів, наприклад вікон, то найстарші, з переплетами в характері розвиненої ґотики, походять з західнього фронтону (рис. 9—10). Приблизно того самого характеру є переплети вікон середньої частини південного фасаду (рис. 11). Переплети вікон вівтарної частини повстали вже в кінці XIX ст. підчас відновлення костела.

---

[1]) J. Vajdovszký, ст. 54—55.
[2]) Spriev. list., ч. 131.
[3]) Там само, ч. 135.

Плян бардіївської катедри — з видовженою вівтарною частиною і трьохнавною середньою частиною, з яких головна нава значно ширша від бічних — є типовий для середньої Европи, з'окрема південної Німеччини, Угорщини, Словаччини і Польщі. Як і всі інші ґотичні катедри була проєктована у величезних розмірах і не докінчена. Про це свідчать хори і вежа, які врізуються в будову, порушуючи систему пілонів і склепінь усіх трьох нав. Правдоподібно, первісно ціла будова мала бути значно довшою.

Хори і вежа повстали десь коло 1506 р., коли робилася більша перебудова катедри. В кінці XV ст. повстала і прибудова з півдня з головним входом до костелу.

Каплиця проти хрестильні заложена в 1485 р. бардіївською міщанкою Веронікою, вдовою по Петрі Маґері.[1]) В цій каплиці є надгробні плити з 1557 р. Юрія Середі, власника маковицького замку.[2]) Крім того є тут кілька інших ренесансових плит з затертими написами.

З окремих мистецьких виробів у костелі заховалося з XV ст.: деревляна статуя св. Якова зі старого знищеного олтаря XV ст. (тепер статуя в музею, саля II) і частина одного вітражного вікна з гербом міста (також в музею, вітр. ч. 26). В середині будови зберіглося коло десятка вівтарів шніцерської праці. Найліпше захований і найкращий вівтар з різьбою Різдва, як загально кажуть, відомого нюренберґського майстра Вайта Штоса, котрий працював також в Кракові (1477—1492).[3]) На конфесіоналах XVII—XVIII ст. зберіглися рештки різьби з написами, одна під хором з 1483 р., друга побік великого вівтаря з 1493 р. Крім того є тут старовинна посуда і тканини XV—XVI ст.

Й. Янота подає, що на вежі було два старовинні дзвони, один з 1486 р., другий з 1584 р. Цей останній виливав якийсь Ян з Тарнова, а в р. 1655 перелитий в Пряшеві. Великі орґани були привезені протестантами в 1594 році з Левочі.

Здається з цього часу катедра перейшла до рук протестантів. З середини XVII ст. вже є цілий ряд документів про володіння протестантами катедрою. Тоді робилися і якісь більші праці над реставрацією будови. Знаємо, що в 1651 р. було виготовлено но-

---

[1]) Janota, ст. 62.

[2]) Більш докладно в статті „Пам'ятник Острозьких на Маковиці", „Н. Шл.", Л. 1929, ч. 6.

[3]) Dann Berthold: Veit Stoss und seine Schule in Deutschland, Polen und Ungarn, Leipzig 1903.

вий головний вівтар. Вікінчував його маляр Петро Штекель (Stökel) в 1655 р.; правдоподібно йому належить „Тайна вечеря"; інші образи мають дати 1705 і 1723.

22 травня 1672 р. при помочі війська забрано катедру і школу від протестантів і передано католикам. Пізніще катедра ще тричі переходила до рук протестантів (до р. 1710). 3 вересня 1680 р. ціле місто погоріло і з ним катедра. Але які були ушкодження, ближче не відомо. Мабуть в наслідок цієї пожежі дня 20 січня 1725 р. завалилася висока вежа. Також на пляні 1768 р. вона зарисована в руїнах (рис. 6, чис. 1 або А).

Подруге костел погорів 27 травня 1774 р., коли знищено дах будови. Шкоди були так-сяк направлені в 1775 р. Але назагал будова клонилася до упадку. Від дощу і снігу затікали мури і склепіння. Кольони під хорами і одну кольону головної нави мусіли навіть поспирати залізом. Дуже небезпечні для будови були рови, що їх зроблено з північного боку, так що ціла будова мало не завалилася, як каже Янота.

Ремонт катедри був переведений м. і. в р. 1846, про що свідчить напис в бічному вході будови.

У 80 их роках XIX ст. цілу будову значно реставровано. Але зберіглася фотографія з 1878 р.[1]), яка дозволяє судити про тодішній вигляд будови та нові „реставраційні" праці. Отже в 1878 р. вежа була нижчою від висоти середньої нави і перекрита дахом, котрий робив продовження перекриття середньої нави. Прибудова з півдня була вищою, ніж в сучасному стані і не поділена, як тепер, на три окремі маси (рис. 12). Вхід залишився старий. Ґотичні переплети вікон були лише в трьох середніх вікнах головної нави, які зберіглися і до наших днів (рис. 11).

При реставрації кінця XIX ст. вежу було почасти розібрано і побудовано наново у „середньовічному" романсько-ґотичному стилі. Далі, укріплено будову новими контрфорсами (див. слабо заштриховані місця пляну, рис. 13). Значно змінено зовнішні форми південної прибудови, пороблено псевдо-ґотичні переплети вівтарних вікон, знищено барокові маківки на даху (див. плян міста 1768 р., рис. 6, А) і поставлено натомість одну у псевдо-ґотичному стилі. В такому стані катедра доховалася до наших днів (рис. 7—8, 12).

---

[1]) Forter Gyula: Magyarország Müemlékei, Budapest 1905, т. I, ст. 22, рис. 18.

Інші пам'ятки архітектури.

Заложення меньшого францісканського костела Івана Хрестителя також не з'ясовано. Дуже сумнівно, щоби походив з XIV ст., як припускає Янота (ст. 64). Документальні звістки про кляштор походять з середини XV ст. З мійського архіву довідуємось, що Дорота Кобердорф, дідичка села Кобулі, у свойому заповіті з дня 7 травня 1443 р., дарує десятину села Гертика „на кляштор св. Івана".[1]) В 1504 р. інша Дорота Райх дала гроші „на склепіння костела св. Івана". В тому ж році коштом маґістрату було побудовано при костелі каплицю св. Хреста.[2])

В 1528 р. костел був дуже занедбаний, як то свідчить лист „пріора" шаришського кляштора до міста Бардієва.[3]) Весь цей час кляштором володів орден авґустинів, від котрих манастир був відібраний тому, що монахи вели роспустне життя.[4])

Року 1643 заволоділи костелом протестанти і віддали його „славянам протестантам" і відтоді служба відбувалася в славянській мові. Неперечно, що цих „словян" складали головним чином українці, бо як відомо протестантизм був поширений головно серед українців, які не бажаючи переходити на унію воліли „нову віру". Від р. 1643 меньший костел став називатися словянським. Року 1666 справлено для костела, коштом міста, нові орґани роботи Бартоломея Фрамма зі Спішської Білої.

Дня 21 квітня 1670 р. з цісарського уповноваження відібрано костел від славянських протестантів і передано фрацісканам.

Підчас великої пожежі міста 1680 р. впало склепіння костела і цілий костел вигорів.

Протестанти володіли костелом ще два рази: в 1678 р. і від 23 серпня 1682 р. до 11 березня 1686 р.

Будова в сучасному стані є однонавною, причім середня частина трохи ширша від вівтаря. Архітектурні форми в переходовому стилі від ґотики до ренесансу. Назовні будови є ґотичні контрфорси. Вікна первісно теж були ґотичного характеру (довгі і вузькі), але тепер мають півокругле закінчення. Найстарше склепіння зберіглося в гранчастому закінченню вівтаря (звіздчаста форма), тоді як решта склепінь вівтаря ренесансового характеру. Істнуючі тепер склепіння середньої частини будови походять, безсумнівно, після пожежі 1680 р. Так само і обробка мурів з XVII—XVIII ст.

---

[1]) Spriev. list., ч. 70. [2]) Janota, ст. 65.
[3]) Janota, прим. 209, ст. 198. [4]) Janota, прим. 210, ст. 198.

На підставі всього сказаного можна припустити, що будова була заложена в самому кінці XV ст. або в перших роках XVI ст. Це випливає також з того факту, що в р. 1504 були подаровані кошти „на склепіння костелу“. Що до фундації Дороти Кобердорф 1443 р., то про муровану будову кляштора там нічого не говориться.

Під роком 1446 і 1517 згадується ще третій бардіївський „костел шпитальний св. Духа“,[1]) але де він був, невідомо. Пізніше в р. 1822 побудований шпитальний костел св. Анни при дорозі на Зборів.[2])

Новий протестанський костел, коло катедри, побудований в 1808 р. у виразному ампірному стилі. Невелика дерев'яна баня будови над західнім фронтоном у формах народнього деревляного будівництва Закарпатської України.

З приватних мійських будинків найбільш інтересні були на ри́нку (тепер Masarikove Námesti). Правда, після пожеж міста 1534, 1680, 1774 і 1878 років ринок дуже потерпів. Будови безнастанно ремонтувалися, перебудовувалися і втрачали свій первісний вигляд, але не зважаючи на це, окремі фраґменти і деталі подекуди зберігли свої давні стилістичні особливости ґотики і ренесанса. Тут приходять на увагу передовсім порталі і двері, ніші, система склепінь і т. ін. Будови на ринку мусять бути ще докладно студійовані. Тимчасом подаємо лише деякі помічення.

Будинки під числами 15, 17 і 24 мають вхідні двері та інші деталі гостролучної, ґотичної форми. Інтересний типово-ґотичний портал був у домі ч. 18 з дверним отвором т. зв. плескатої трилистної форми (рис. 21). Тепер окутих дверей нема, вони замінені новими, та загалом цілий портал понівечено. Тут подаємо ілюстрацію за обмірами Мишковського 1885 р., в нашому графічному виконанню (рис. 22).

Інтересні ґотичні склепіння має також прохід в домі ч. 43. Дата побудовання 1593 р., очевидно, пізніша. Ремонтовано дім в 1899 р., так, що назовні ренесансові риси 1593 р. цілком щезли.

Гарні ґотичні склепіння на консолях з розетками має будинок ч. 36.

Ренесансові стилістичні риси найбільш яскраво виступають в будинках під числом 11 і 14.

Пивна в будинку ч. 11 має інтересне склепіння (рис. 6). Фактично це склепіння вже ренесансової доби, але ціла стеля

[1]) Spriev. list., 200. [2]) Janota, ст. 64—65.

(склепіння) поділена тут нервюрами по ґотичному зразку. Таким чином нервюри вже не грають ніякої конструктивної ролі, але залишаються лише для декорації. В тому ж домі зберігся прекрасний ренесансовий портал з написом: „WER GOT TRAVT DER WOLL BAVT 1566.“ Отже і ця дата підтверджує нашу думку про ґотичні ремінісценції склепінь. Портал 1566 р. має деякі подібности з порталом одного будинку в Ґенуї.[1])

Ще треба одмітити дуже інтересну будову з підсінням (рис. 26), яка також зазначена на пляні Бардієва 1768 р. (див. на рис. 6 у південно-західньому рогу ринку). Коли будова повстала, невідомо. Форма кольон і характер цілого підсіння нагадують ратушу в Левочі. А прототипом цієї останньої може бути Palazzo dei Rettori in Belluno у Венеції.[2]) Цей тип будов з підсінням в добу ренесансу був дуже поширений в мійському і містечковому будівництві цілої середньої Европи, а також у нас на Україні.

Нарешті портал будинку під ч. 3 (рис. 24) хоч і в стилі пізнього ренесансу (походить з XVII ст.), але в шляхотних і видержаних пропорціях. Самі двері, як і в порталі під ч. 18, вже замінені новими.

Питання мистецьких течій і впливів.

Не підлягає сумніву, що мистецькі течії, як і всі інші культурні взаємні впливи, завжди залежали від економічних відносин, а поширення їх відбувалося головно торговельними дорогами.

Тому Бардіїв зі своїми мистецькими скарбами, як головне торговельне місто українського погряниччя на великих шляхах до Угорщини, має для історії українського мистецтва виключне значіння, як показчик певних мистецьких течій.

Про велику „королівську“ дорогу від Кошиць до Бардієва згадує вже документ 1247 р.[3])

З Руссю-Україною Бардіїв лучився передовсім великою „поштовою“ дорогою в північно-східньому напрямку: Бардіїв-Зборів-Свидник-Дукольський провал - Дукля-Коросно-Сянік-Перемишль. Менша дорога йшла просто на північ: Бардіїв-Зборів-Ждиня-Беч. Крім того було ще кілька менших доріг.

З Польщею з'єднувався Бардіїв шляхом в північно-захід-

[1]) Schütz: Die Renaissance in Italien, 1882, Abt. Č, H. V.

[2]) P. Paoletti di Osvaldo: L' architettura e la scultura in Venezia, т. II (атл.), т. 106, p. 1.

[3]) Spriev. list., ч. 187.

ньому напрямку, який в документі 1562 р. називається „via publica“. Ця дорога вела на оселі Мокролуг-Мушина-Тилич-Мохначка-Кружівка-Санч-Бохня-Краків. Цей останній шлях майже до Кружівки йшов через українську етнографічму територію. Ще в XVII ст. на цьому крайньому західньому пограниччю було стільки православних парохій, що краківський біскуп в 1626 р. видав спеціяльний наказ, в якому писав, що „в Мушинському ключу не сміє збільшуватися число руських церков і священиків“.[1])

Дорога до Східньої Галичини і Поділля вела головно через Коросно і Сянік. Ці два міста мали також велике значіння в торговельних зносинах з Угорщиною. Коросно ще в XIV ст. мало привілей на склад угорських товарів і спеціяльно вин. В 1483 р. тут вже була „Устава-госпо́ди шевської челяди“.[2]) В XV—XVI ст. у Коросні відбувалися великі ярмарки.

Ще більше значіння мав Сянік, про котрий документальні відомости походять вже з XIII ст. Також і маґдебурґське право тут було надано найранійше зі всіх міст України — в р. 1339. В 1368 р. місто дістає право на ярмарки, які пізніще відбувалися тричі на рік. В 1470 р. король на домагання громади м. Сянока, видав привілей, що купці з Руси й Поділля, йдучи на Угорщину й назад, повинні ходити не інакше, як через Сянік.[3]) З Сяноку на Угорщину вивозили головно худобу, футра, олію, сіль.

Торговельне значіння цих міст і маґдебурґське право притягали передовсім чужинців — міщан, людей промислових і грошових. Це були найперше німці і люди з Угорщини, які в більшости складалися також з німців-колоністів.

Торговля Бардієва з Галичиною йшла досить інтенсивно вже в XIV ст., про що, наприклад, свідчить лист короля Казимира 1363 р., яким наказувалося митним урядникам в Чхові, щоби в оплатах мита бардієвчан, стосувалися до давніх в цьому змислі уставів.[4]) Але бардіївські купці старалися оминати польське мито, наслідком чого кор. Жигмонт I встановив, що бардіївським та всім іншим купцям, що прибувають з Угорщини до Польщі і Руси, вільно заходити лише до Санча, Коросна, Беча і Сянока, а з цих міст просто до Кракова, яко міста складу. Одначе після інтервенції угорського короля Людвика II, король Жигмонт позволив у 1518 р., щоби, після давнього звичаю, бардіївські купці не мусіли удаватися конче до Кракова, але могли затримуватися

[1]) М. Грушевський: Історія України-Руси, т. V, ст. 445.
[2]) Там само, VI, ст. 98, 124. [3]) Там само, V, ст. 226, 39.
[4]) Janota, ст. 8.

і в ближчих містах, з тим одначе застереженням, що такий купець не смів оминати головної дороги. Не раз траплялося, що бардіївських купців у Польщі нападали і грабували. В 1528 р. кілька осіб з бардіївської виправи навіть вбито, а убивниками були люде зі світи польського маршалка.[1]) Бардіївські купці постійно складали протести проти безправного накладання цла в Кракові і Старому Санчі. В останньому був жіночий манастир, який урядив собі митницю в Грибові. Ця справа тягнулася аж три чверти століття; протягом цього часу королівськими наказами тричі заборонялося манастирю збирати мито.

Коли в XVI ст. деякі купці почали оминати Бардіїв, наказом 1560 і 1568 рр. поновляється привілей Жигмонта про те, що Бардіїв посідає право складу, а тих купців, які оминають місто і везуть свій крам контрабандою, карається конфіскацією краму. З привілею 1560 р. довідуємось про ці таємні дороги, що оминали бардіївське цло. Одна з них вела через Курім (в 16 кілом. на південний схід від Бардієва) і далі в північно-західньому напрямку: Дубина-Шашова-Ортутова-Куримка-Чорна-Цигла-Нікльова-Варадна-Грабовна і далі до Коросна в Галичині. Друга — в напрямку: Ортутова-Чернина-Вижній Орлик-Поляна (майже рівнобіжна першій) і теж до Коросна. Третя: Округле-Местіско.

Зі всіх цих привілеїв і наказів видно, оскільки Бардіїв вважали важним торговельним пунктом поміж Угорщиною з одного боку і Руссю-Україною та Польщею з другого боку. Подібними пунктами в колишній Угорщині (на території суч. Східньої Словаччини) були лише Левоча, Сабінів, Пряшів і Кошиці. Але значіння і перевага Бардієва полягала в тому, що місто лежало при кордоні коло Галичини, так що всі торговельні дороги до згаданих міст вели все-таки через Бардіїв. Лише до Кошиць йшов ще інший шлях через східнє Закарпаття на Синевідсько.

Бардіївським шляхом переходили, розуміється, і ріжні культурні впливи і спеціяльно мистецькі течії. І так в століттях XIII—XV помітні сильні впливи німецької ґотики, які заносили в собою німецькі колоністи. Для Бардієва таким найбільшим джерелом ґотики була Левоча і Кошиці в східній Словаччині. До галицької України ці течії йшли й шляхом через Сянік і Перемишль, про що свідчать пам'ятки архітектури XV—XVI ст. в цих містах, а також в Ярославі, Львові, Дрогобичу, Рогатині та ін.

---

[1]) Janota, 19.

З кінцем XV і в XVI ст. особливо сильні були течії італійського мистецтва. На Угорщині в цей час працювали першорядні майстри з Італії, Дальмації і особливо Венеції. В XV ст. до Угорщини був такий наплив венеційців, що на угорському соймі 1485—1486 рр. запала навіть спеціяльна ухвала, що забороняла венеційцям набувати добра по цілій Угорщині.

Доказом впливів венецького мистецтва на Угорщині і з'осібна у східній Словаччині є особливий тип мійських будов, пристосованих для оборонних цілей, коли у високому парапеті, атику чи фронтоні, що сильно виступав над дахом, робилися отвори для стріляння (стрільниці). Яскравим прикладом таких будов є Procurazio Vecchio у Венеції з XV ст.[1])

Тип таких будов крім Левочі, Кежмарку та ін. міст східньої Словачини бачимо в Пряшеві, далі в Польщі і у нас в Західній Україні (Ярослав, Острог, Луцьк та ін.). Що до Бардієва, то мійські будинки тут не заховали свого первісного вигляду, але за те деталі говорять за ті самі венецькі впливи.

Найранійшим свідоцтвом венецького мистецтва на Словаччині, як це припускає Ваґнер, є ратуша в Банській Бистриці (Baňska Bystrice у середній Словаччині) з р. 1500 і замок в Бетляновицях (Betlanovice) сер. XVI ст. На думку того ж дослідника, з Банської Бистриці ренесанс поширився до Левочі а далі по долині Попраду через Кежмарок та ін. міста до Польщі.

Як відомо, польські дослідники, а за ними і мадярські,[2]) повстання ренесансових будов у східній Словаччині приписували впливам „польської архітектури". Але ж польський ренесанс також повстав під впливом італійських майстрів, отже з того самого джерела як і на Словаччині. Значить більш правдоподібним (хоч би з причин топоґрафічних) шляхом поширення італійських і спеціяльно венецьких впливів буде дорога з Угорщини через Словаччину до Польщі а не у відворотному напрямку.

На Україні живі зносини з Італією були ще в XV ст. Спочатку вони йшли через італійські чорноморські факторії, з котрими вели торговлю головно подільські і львівські купці. Багато ґенуезьких, кафських і білгородських купців було у Львові і звідси вони вели торговлю з Польщею та іншими країнами центральної Европи.

---

[1]) Wagner: Rozhlédy po architektúre vychod. Slovenska, „Styl", Praha, roč. VI, ст. 58.

[2]) Напр. Béla Czobor: Die historischen Denkmäler Ungarns, Budapest-Wien 1904, II, ст. 285—286.

З упадком італійських (ґенуезьких) кольоній з кінцем XV ст., цей морський шлях заміняється на сухопутні дороги. З доби ренесанса на Україні особливого значіння набирають впливи Венеції. Світова торговля, яку вело „візантійське місто" Венеція з цілим Сходом і слав'янами, були головними причинами для поширення венецького мистецтва на Україні. Відомо, скільки венецьких купців жило у Львові і Києві. Дуже жваві зносини з Венецією були за часів Б. Хмельницького.[1]) У Львові в XVI—XVII ст. було консульство Венецької Республіки а на ринку був будинок, що звався „венецьким". Серед численних італійських майстрів доби ренесанса у Львові значна частина походила з венецької республіки чи загалом з верхньої Італії. Крім архітектури ці венецькі впливи у нас дуже помітні в малярстві і особливо ґраверстві та друкарстві.[2])

Вище ми вказали, що тип острозьких будов з високим атиком веде нас до венецьких мійських будов оборонного характеру. Дуже важно одмітити, що один з кн. Острозьких Іван Константинович володів, у кінці XVI ст. до року 1601, величезними просторами землі т. зв. Маковицею на західньому Закарпаттю.[3]) Ці землі, з центром „білим" маковицьким замком коло Зборова розтягалися широким пасмом від самого Бардієва аж до Галичини (верхів'я Східніх Бескид), включаючи і шляхи, що лучили Бардіїв з Коросном, Сяноком, Ярославом і Перемишлем. Деякі з учнів острозької Академії продовжували свою освіту в Італії і спеціяльно у Венеції, як наприклад єромонах Кипріян „любомудрствовавшій в Енетіихъ (Венеції) і Патвіи (Падуї)", як про нього пише передмова одного київського стародруку.[4])

Все це факти далеко не випадкові і при свойому сопоставленню розвертають нам цілу картину зв'язків України з джерелами поширення італійського і спеціяльно венецького мистецтва. Одним з головніших передаточних пунктів цих зносин і мистецьких впливів було місто Бардіїв. Тому то бардіївські пам'ятки мистецтва мають велике значіння для освітлення деяких важних питань історії українського мистецтва і з'окрема тих мистецьких течій, що йшли до нас з Венеції та інших мистецьких осередків південної Европи.

---

[1]) К. Широцький: Зносини України з Венецією в 1650 р. Київ 1910.

[2]) Про це див. „Нариси з історії українського ґраверства" автора.

[3]) В. Січинський: Памятник Острозьких на Маковиці, „Н. Шляхи", Л. 1926. ч. 6, ст. 293—300.

[4]) „Бесіди Ів. Золотоустого", Київ 1624 р.

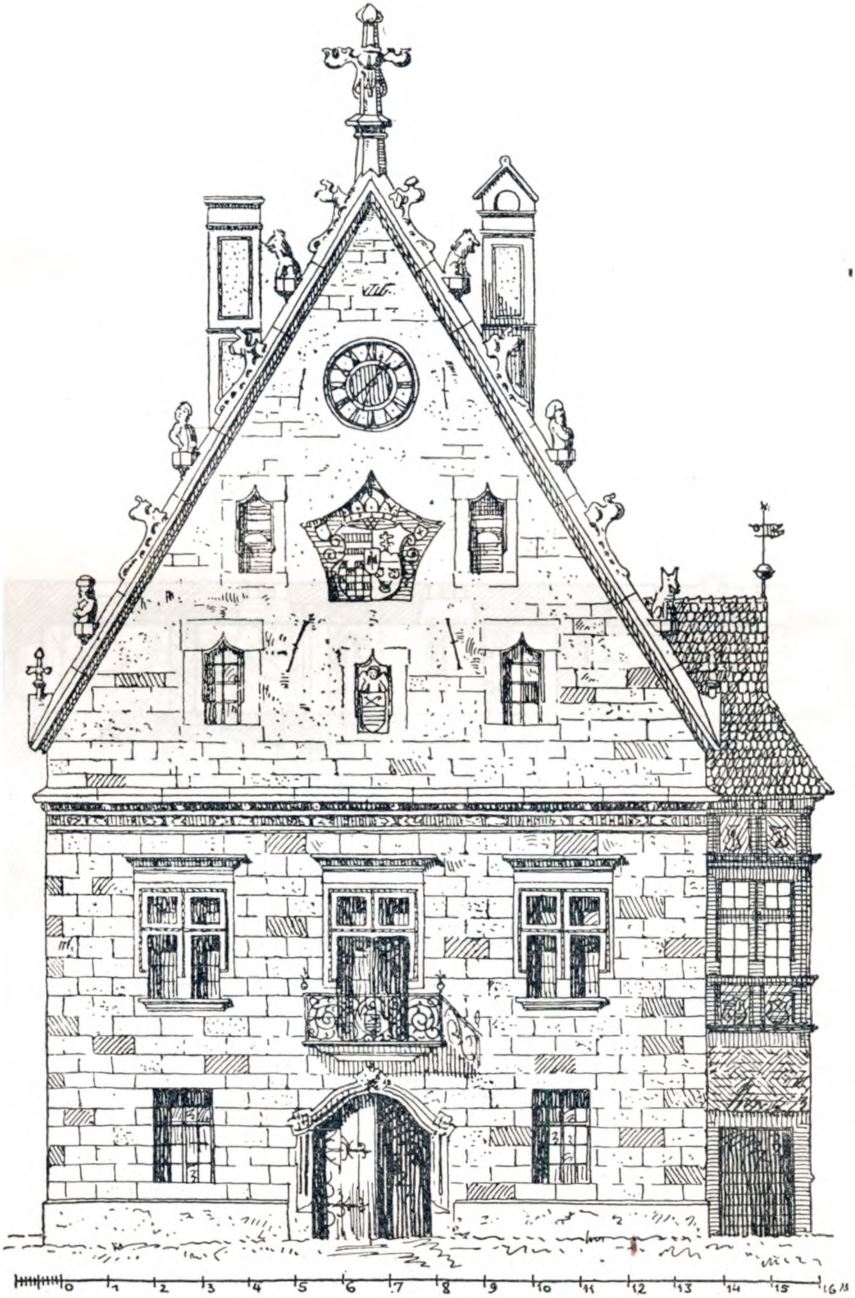

1. Південний причілок ратуші в Бардієві, XV—XVI ст.

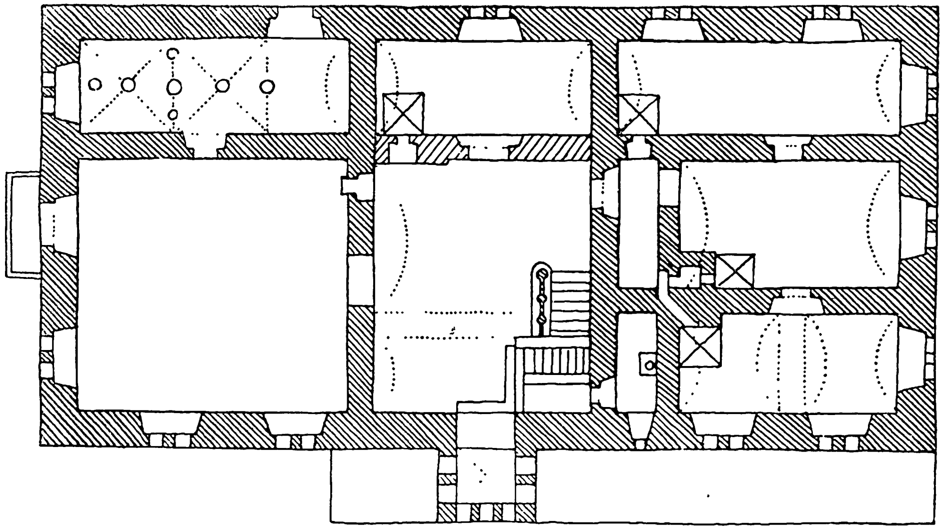

2.

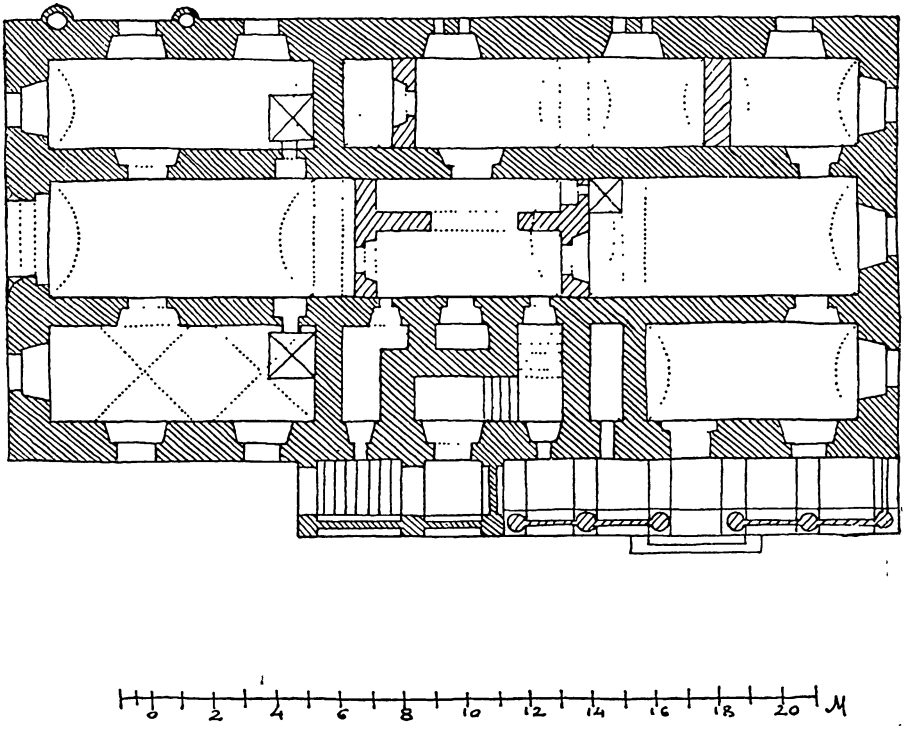

3.

2—3. Пляни партеру і першого поверху ратуші.

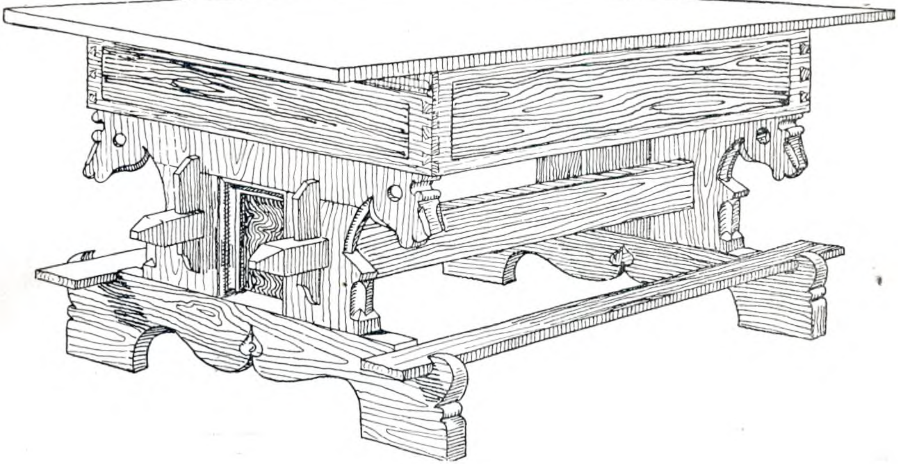

4.

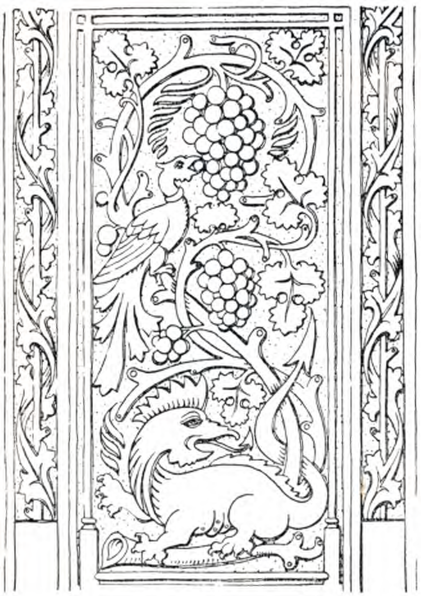

5.

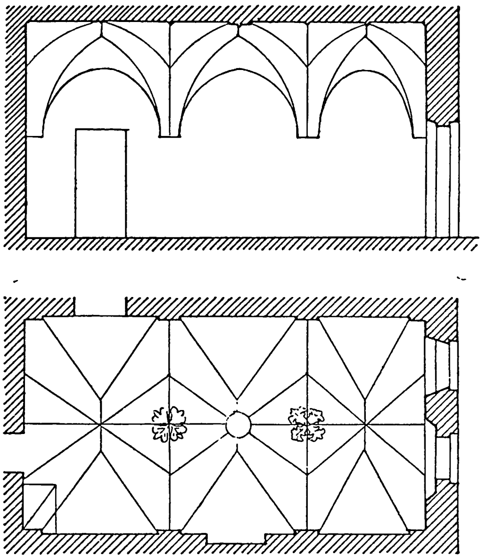

6.

4. Стіл з ратуші, 1510 р. — 5. Різьблений орнамент з крісла бард. катедри, 1483 р. — Склепіння будинку на Ринку ч. 11, 1566 р.

7.

8.

9.

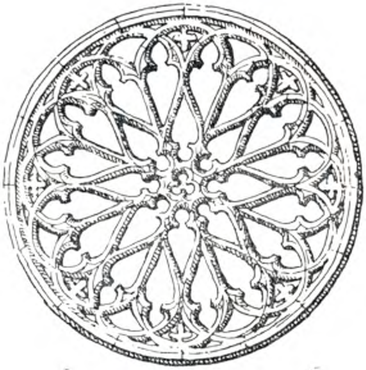

10.

11.

7. Ратуша і катедра в Бардієві. — 8. Західній причілок катедри. — 9—10. Вікна з захід. причілку. — 11. Вікна з головної нави катедри.

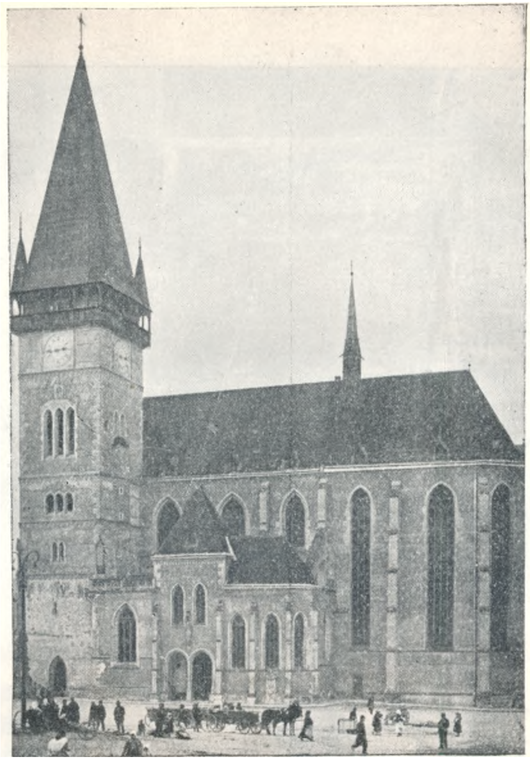

12.

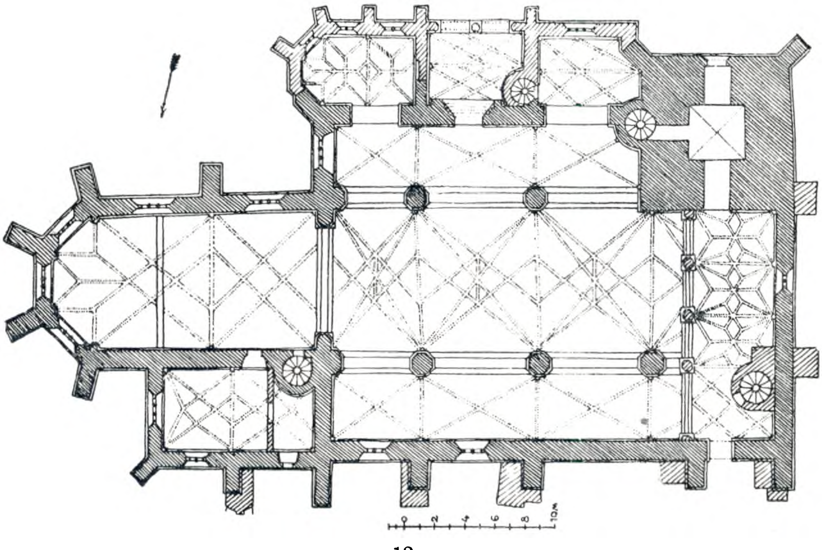

13.

12—13. Катедра в Бардієві XIV—XV ст. Південний причілок і плян.

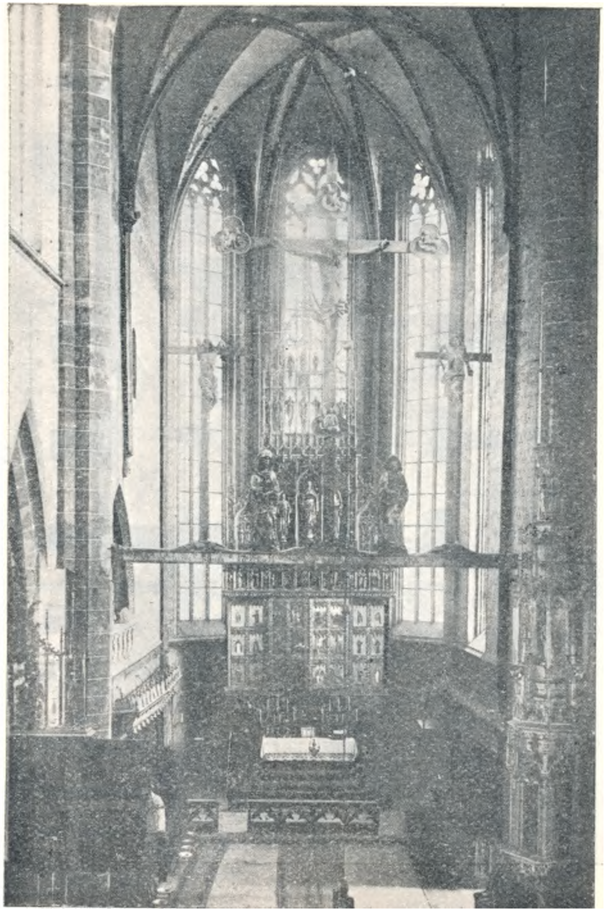

14. Головний вівтар катедри.

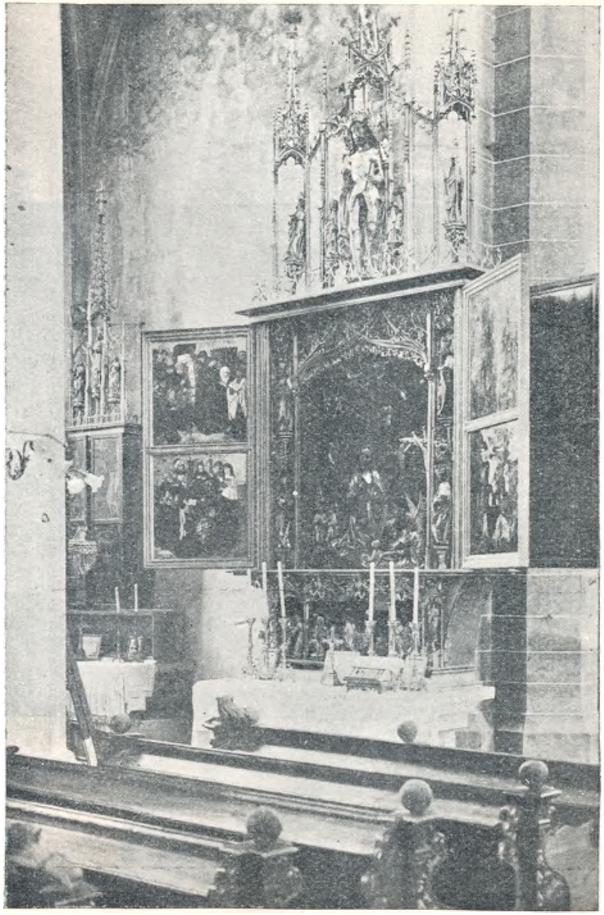

15. Бічний вівтар катедри.

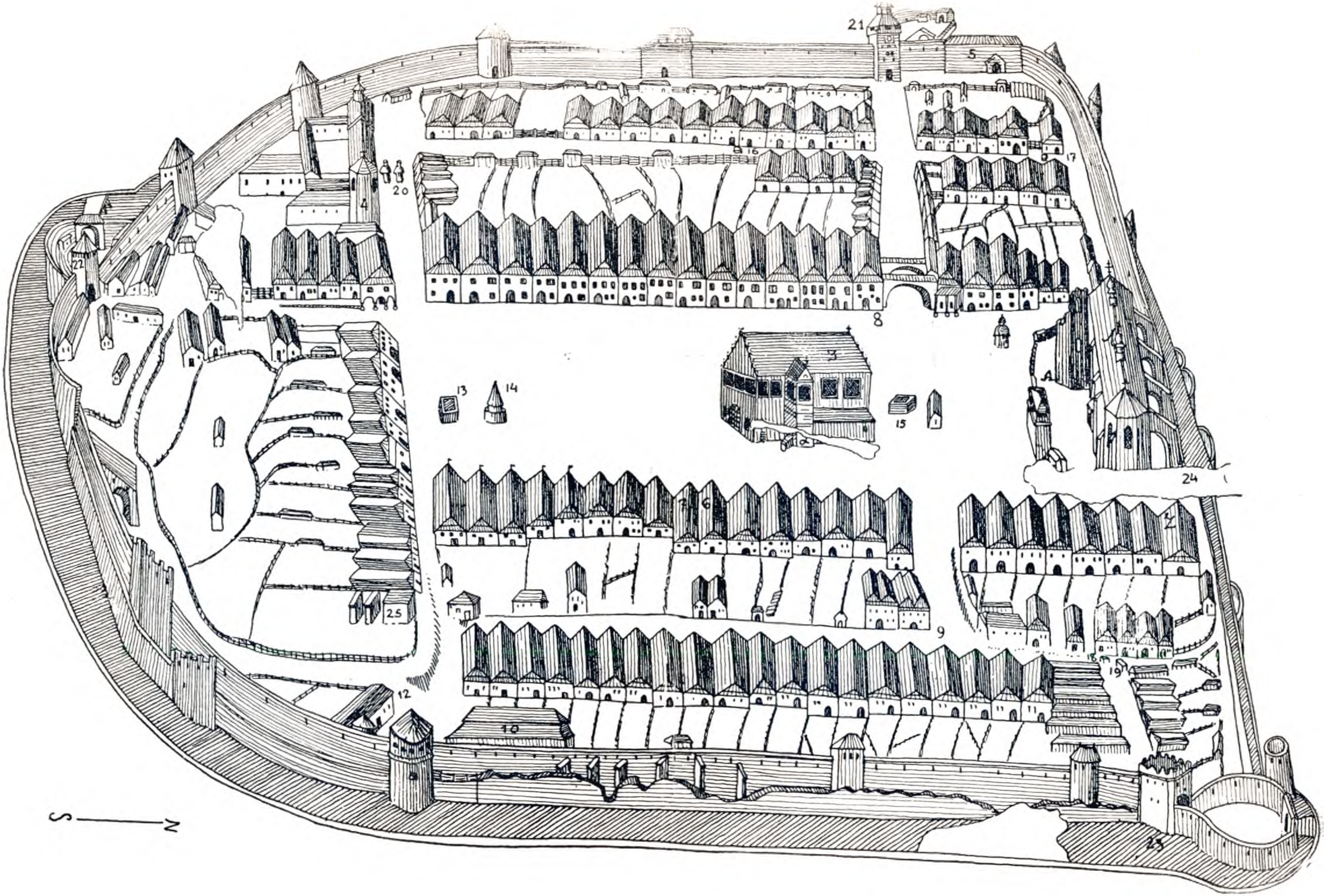

16. Плян міста Бардієва 1768 р.

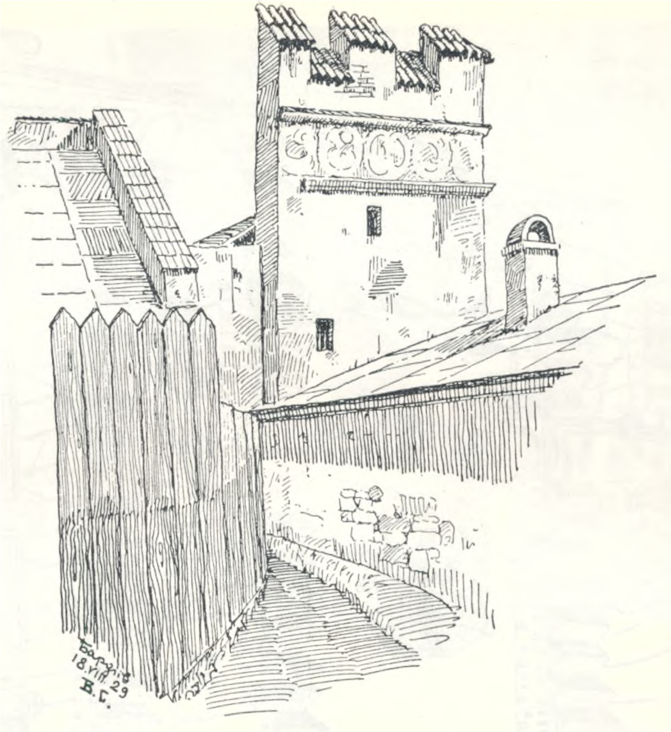

17.

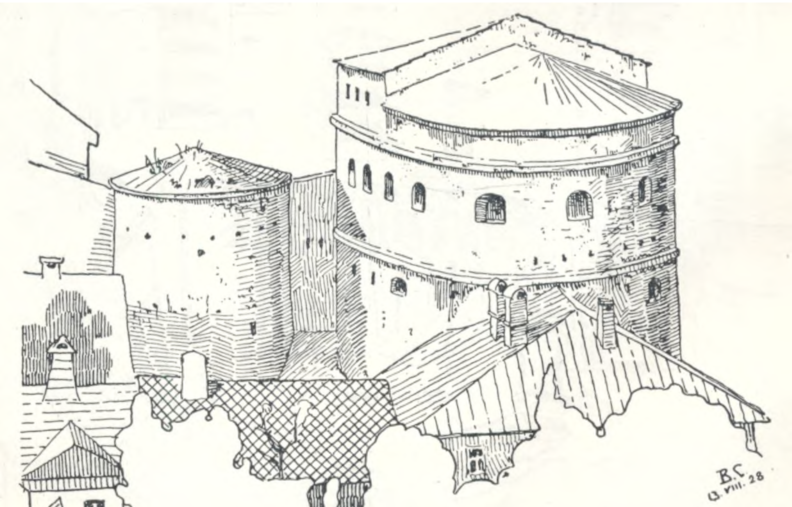

18.

17. Рештки брами на Брезник. — 18. Головна вежа оборонних мурів Бардієва.

19.

20.

19. Західня і 20. — Червона вежа оборонних мурів Бардієва.

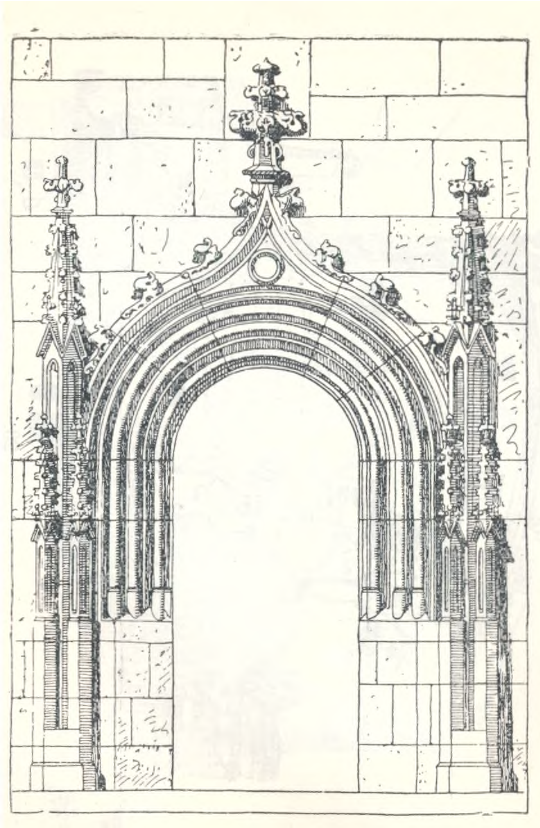

21. Портал катедри, XV ст.

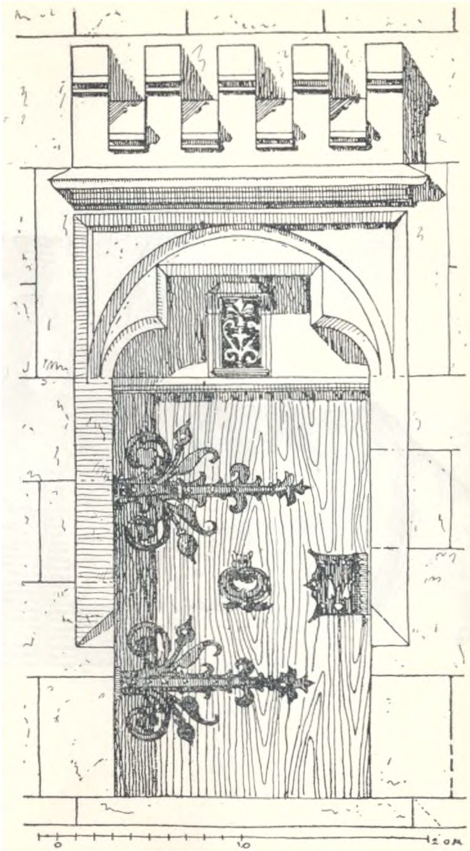

22. Портал дому ч. 18, XV ст.

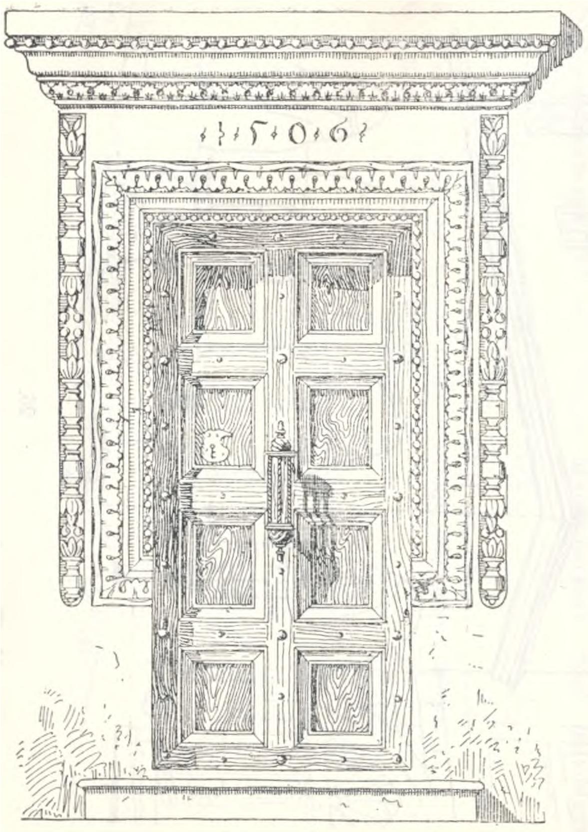

23. Портал ратуші, 1506 р.

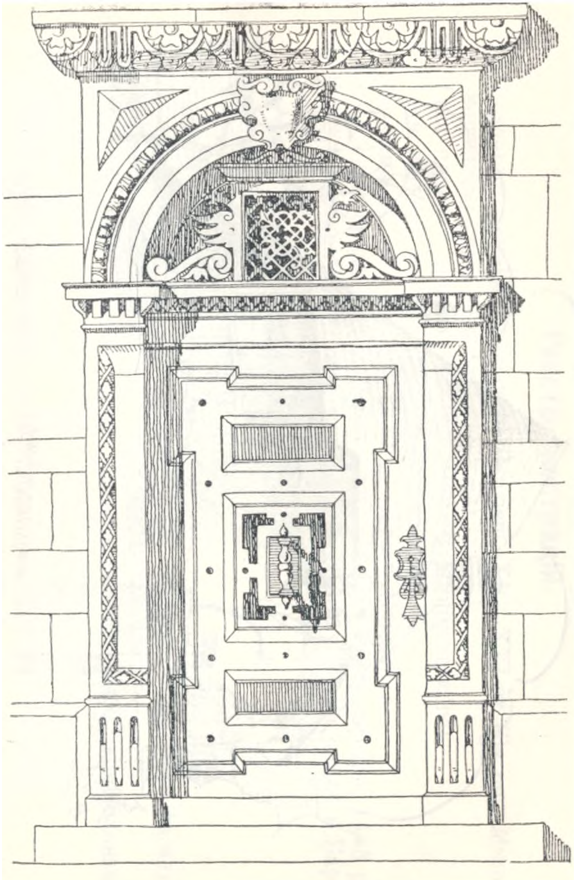

24. Портал будинку ч. 3 на Ринку, 18 стол.

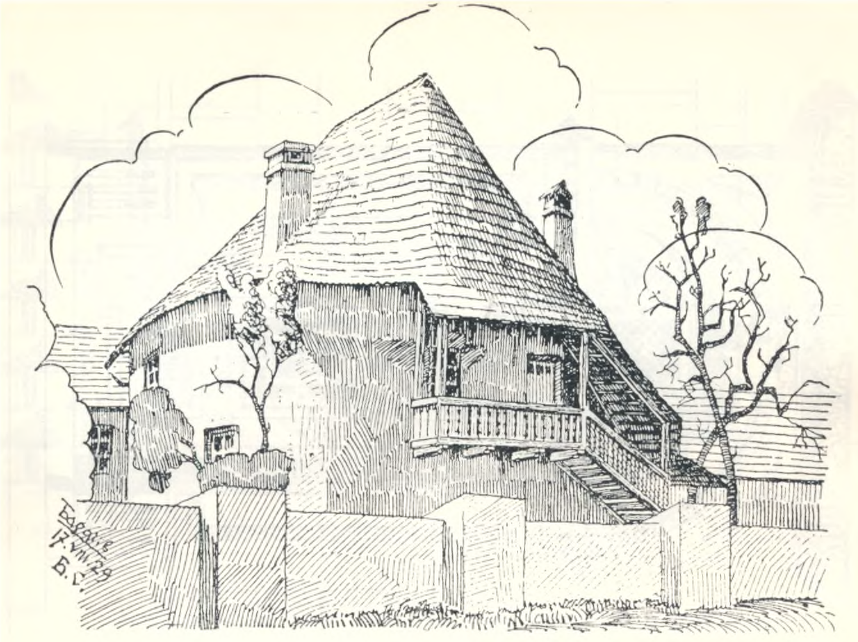

25.

26.

25. Дім з північного бастіону оборонних мурів.
26. Дім з підсінням коло Ринку у Бардієві.

Реєстр ілюстрацій.

Українці на студіях в Німеччині в XVI—XVIII ст.

Написав ***Ігор Лоський.***[1])

Ніхто не буде заперечувати того, що мандрівки української молоді на студії до західно-европейських високих шкіл становлять собою дуже важну сторінку в історії культурного розвитку нашої країни. На жаль досі ніхто не зайнявся цим питанням, хоч воно могло би кинути богато світла на те, як західно-европейські духові течії проникали на Україну[2]).

Нам тут, на жаль, приходиться обмежитися лише кількома університетами, вписові книги (Matrikel) яких нам були доступні, а власне університетами в Ляйпціґу, Страсбурзі, Кеніґсберзі і Гайдельберзі. Поза тим нам прийшлося переглянути вписові книги університетів в Кельні і Ґрайфсвальді, де українців знайти не вдалося. Починаємо ми знаходити українців в згаданих університетах приблизно коло половини XVI-го століття і доходимо до кінця XVIII-го. Ближче знайомство з матеріялом

---

[1]) Праця вийшла з Семінара української історії при Українськім Науковім Інституті в Берліні. Автор складає щиру подяку керовникові Семінара проф. Д. І. Дорошенкові за цінні вказівки і поради.

[2]) Нам вдалося знайти лише дві короткі статті в українській науковій літературі, які є присвячені спеціяльно питанню студій української молоді по заграничних школах: в „Київській Старині“ за рік 1896 кн. 3 є поданий список українських лікарів в XVIII ст., що студіювали за кордоном; позатим М. Горбань в „Ювілейному Збірникові на пошану академика М. С. Грушевського“ (Київ 1928) опублікував два листи лікаря Олексія Сидоровича, який студіював в Лейденському університеті, до свого батька. Правда, не ліпше стоїть справа і в наших сусідів — росіян і поляків. Причинки до цього питання дає також німецький історик реформації в Польщі Т. Вотшке, який в „Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven“ опублікував катальоґи „Поляків“, що студіювали в Лейдені, Гайдельберзі, Альтдорфі і Віттемберзі. Хибою праць п. Вотшке є, як слушно закинув йому оден з його рецензентів („Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen“, H. 13, 1928), що він не робить ріжниці поміж Поляками і Німцями й Українцями з Польщі.

примусило нас розбити цей період на дві частини: перший — до половини XVII віку, коли в звязку з подіями на Україні поїздки на студії за кордон припиняються більше як на півстоліття, і другий, що обіймає собою XVIII вік.

Що до першого періоду, то більш інтензивні поїздки української молоді за кордон стоять в безпосередньому звязкові з поширенням на українських і білоруських землях реформаційних течій. Укріплює в цьому припущенні той факт, що з тих університетів, вписові книги яких нам вдалося переглянути, Українців зустрічаємо ми в тих з них, які мають найбільше виразний протестантський характер. Цей факт звичайно дасться пояснити ще тим, що, як знаємо, в ті часи поміж протестантами і православними панувала значно більша взаємна толеранція, аніж у відношенні тих двох релігійних таборів до католицтва. Досить пригадати лише спільні з'їзди представників тих двох течій та підписи православних на петиціях в справі припинення переслідування диссидентів. Нарешті ми знаємо, що такий оборонець православя, як кн. К. Острожський, мав в свойому ближчому оточенню протестантів і навіть користувався їх допомогою в полеміці з католиками. Але як би там не було, кількалітнє перебування молодих Українців в таких осередках протестантизму як Гайдельберґ, чи Кеніґсберґ, не могло не відбиватися на їх світогляді. Кажемо про це тут лише тому, бо без сумніву більш докладні студії тих питань, яким є присвячений цей нарис, мусять кинути богато світла на ролю реформації в історії духового розвитку України.

Для першого періоду до половини XVII століття нам приходиться обмежитися лише трьома зі згаданих університетів — ляйпціґським, кеніґсберським й гайдельберґським, бо в Страсбурзі Українці зявляються лише у XVIII стол. Так само мусимо зазначити, що в цьому періоді ми згадуємо разом як студентів з Білоруси, так і з України.

В **Ляйпціґу** ми зустрічаємо вперше у 1562-у році трьох студентів, що виразно зазначають свою національність як Rutheni: Петра К о р с а к а, Юрія К е л я н о в с ь к о г о і Миколу Т а р а н о в с ь к о г о. В тому-ж самому році вступає до ляйпціґського університету Константин Х о д к е в и ч з відомої своїм меценатством родини Ходкевичів.

В слідуючому 1563 році вписуються до ляйпціґського університету два брати Ф р е д р и з Плішович. Родина Фредрів була вже у половині попереднього століття настільки католицькою, що оден з них, віддаючи заміж свою доньку, в умову шлюбу ставив перехід нареченого на католицтво[1]), — тому це, що вони записуються яко „Русини“ треба розуміти не як національність, а як походження з Руси. В тому ж році бачимо в Ляйпціґу Івана Г е р б у р т а, з Фельштина на Волині, з родини до якої належав відомий тогочасний письменник Ян Щенсний Гербурт. Тоді ж само вписуються до університету Іван П о р у д е н і у с, Петро Я з л о в е ц ь к и й з Бучача син Юрія Язловецького „барона на Язлівцях“, Йосип В о л о в и ч[2]), з відомої білоруської родини Воловичів і Андрій С і м о н і д зі Львова.

В 1570 році вписується до ляйпціґського університету Андрій З е б ж и д о в с ь к и й з Берестейщини, десять років пізніше у 1580 р. там же ми бачимо Альберта М и с л о в с ь к о г о з Красностава на Холмщині.

В слідуючому XVII столітті ми зустрічаємо в ляйпціґському університеті кількох Львовян: так в 1600 році там вчиться Павло Б о й м, треба думати з міщанської львівської родини, у 1612 р. Федір Б е р н а т о в и ч, обидва записані як Русини; в 1629 році вчиться в Ляйпціґу Іван К а м п і а н у с зі Львова і в 1629 році звідтам же Михайло Ґ е л і н ґ і у с, вихрещений Жид.

Як бачимо, порівнюючи небагато студентів з України і Білорусі зустрічаємо ми в Ляйпціґу — але мусимо зазначити, що згадали ми лише тих, що або виразно зазначили свою національну приналежність як Русини, або за яких можно з певністю сказати, що вони походять з українського терену. Натомість є дуже богато таких, які зазначили лише свою державну приналежність яко Поляки, як прикладом Криштоф Рей з Нагловиць, мабуть родич відомого польського поета Миколи Рея.

---

[1]) Грушевський, Історія України Руси, т. VI, ст. 238.

[2]) Треба думати — родич Остафія Воловича — маршалка і підскарбія. Родина Воловичів без сумніву співчувала протестантизмові, бо у році 1562 відомий провідник одної з найскрайніших течій протестантизму С. Будний присвятив згаданому Остафію Воловичу свій твір „О оправданіи грѣшного чоловѣка передъ Богомъ“ (Грушевський, Історія Укр.-Руси, т. VI. ст. 431.

В **кенігсберґському** університеті ми вже в 1547 році зустрічаємо трьох руських студентів — Клебека Беського, Сроку і Станіслава Зерницького, з Поділля. В слідуючому 1548 р. вписуються два руські шляхтичі — Яків Сапіга і Мельхіор Данилович. В 1551 р. там же бачимо також руського шляхтича — Матвія Інфімідуського (призвище видко перекручено). Сім років пізніше у 1558 р. до університету вписуються два брати Сахаровські, Гаврило і Михайло і Іван Волович. В слідуючому 1561 році до Кенігсберґа приїздять Станислав Білецький зі Львова, якого з огляду на бідність звільнено від шкільних оплат, і Симон Хребтович з Поділля. Хребтовичі добре відомі як прихильники так званого антитринітарства, шлюбові одного з Немиричів з Хребтовичівною, завдячують Немиричі те, що антитринітарство пустило в їх родині глибоке коріння. В 1570 році вписуються до кенігсберґського університету Фридрих Простос, який не дивлячись на своє неруське імя записується Русином, Ів. Чернинський — шляхтич Руської землі, як він зазначає про себе, і Михайло Григорович. В 1580 р. записується на студії Лаврентій Романович.

З наступленням XVII віку кількість руських студентів в Кенігсберзі зменшується. Зустрічаємо лише трьох. — В 1604 р. — вписується до університету Іван Корсак, в 1611 — Іван Ковальский; нарешті вже перед самим початком Хмельниччини завітав у 1647 р. до Кенігсберґу Іван Малацевський з Київа, приналежний до релігії грецької, як зазначено в вписовій книзі і якого по бідности звільнено від шкільних оплат.

Гайдельберґський університет Рупрехта, віддавна притягав до себе студентів зі сходу, так же у 1387 році зустрічаємо ми в ньому Адама де-Кузелю з Польщі. Але особливою прихильностю почала користуватись Рупрехта з того часу, коли вона стала фортецею протестантизму. Рівнобіжно з тим, як зростало в Річі Посполитій нововірство, яке, як знаємо, ширилось там просто з епідемічною швидкостю, зростала кількість студентів з неї в гайдельберґському університеті. Звичайно мало серед них було походячих з бідніших родин — бо ж подорож до Гайдельберґу не була такою простою річю. Бідніші шляхтичі і міщане як що і попадали до Гайдельберґу, то в більшости в ролі вихователів чи подорожних товаришів синів маґнатів, які подоро-

жували звичайно в супроводі великої кількости учителів і слуг. Досить розповсюджений був звичай, що молоді шляхтичі їздили цілими гуртами в супроводі одного чи двох ґувернерів чи „ephores", як їх тоді називали. Дуже часто ці шляхтичі були остількo молодого віку, що навіть не мали права складати академічну присягу.

На превеликий жаль в гайдельберґських вписових книгах ще менше ніж в інших університетах звертали увагу на те, щоби занотовувати місце походження студента, тому тут ще тяжче відокремити Українців від Поляків. Та до того ж загалом завдяки великій віддалі і не могло бути тут багато Українців. На першому місці треба тут згадати Олександра Пронського. Син київського воєводи — Фридриха Пронського, він сам не був протестантом, але попав до Гайдельберґу під впливом чоловіка своєї сестри Івана Зборовського, каштеляна ґнєзненського — суворого лютеранина. Олександер Пронський був пізніше каштеляном в Троках. В 1573 році він же знаходився в складові посольства, яке пропонувало Генриху Валюа польську корону. Протягом майже сорока років не зустрічаємо після Пронського студентів, в яких би щось вказувало на їх українсько-руське походження. Аж у 1603 році вписуються на студії два брати Сенюти Абрагам і Христофор, з Ляховець на Волині — відомі меценати нововірства на українських землях і фундатори антитринітарської громади в рідних Ляхівцях, а пізніше в Щенятові і Тихомлі. Брати Сенюти не довго залишалися в Гайдельберзі, бо вже у 1605 р. вписуються вони до лейденського університету.

Два роки після Сенют у 1605 році здибаємо ми в Гайдельберзі — Івана Малишку шляхтича з Мократиці на Волині. Нарешті у 1619 році вписується до Рупрехти Павло Бохницький з Поділля.

Як бачимо, загальна кількість Українців, що вчилися в згаданих трьох університетах, не є такою великою. Але коли ми пригадаємо тих, які вчилися по інших школах як німецьких так і інших, то кількість ця поважно зросте. Ми ж знаємо, що Юрій Немирич, співробітник гетьмана І. Виговського вчився в Лейдені, Оксфорді і нарешті в Парижській Сорбонні, що Хмельничанин Мрозовицький-Морозенко вчився в Падуї, будучий митрополит Петро Могила — у Франції. Спеціяльно багато матеріялу мусіли б дати досліди в архівах італійських університетів. Тісні куль-

турні взаємини поміж Польщею і Італією в добу королеви Бони, причинились до того, що багато Поляків, а між ними і Українців, вчилося по італійських школах.

Особливо виграють ці дуже скромні результати ближчого ознайомлення з вписовими книгами кількох закордонних університетів, коли ми пригадаємо, що з Москалів до початку XVIII століття ми не зустрічаємо нікого на студіях за кордоном.

Як ми вже згадували, в звязку з подіями на Україні з половини XVII століття поїздки української молоді на закордонні студії припиняються аж до перших десятиліть будучого XVIII в. Порівнюючий спокій на Гетьманщині, більш менш усталені соціяльно-економічні відносини сприяють тому, що ці поїздки відновляються. Їдуть за кордон шукати освіти діти козацької старшини більшої і меншої, звичайних козаків, міщан, духовенства і навіть посполитих. Найбільше власне вражає ця всестановість українського студентства, що вчиться за кордоном. Це те, що і тут надзвичайно відріжняє Україну від Московщини. Серед Москалів ми зустрічаємо, не рахуючи тих Німців, батьки котрих жили в Росії, лише дітей вищої аристократії, для яких закордонні студії становили частину загального виховання.

Ми починаємо наш огляд так само з **ляйпціґського** університету, пропускаючи тим разом Гайдельберґ, де протягом XVIII століття ми Українців не здибаємо, і додаючи натомісць університет в Страсбурзі.

У 1725 році вчиться в Ляйпціґу Німець з Київа Олександр Фридрих Карло Беттіхер. Через 14 років у 1739 р. туди ж вписуються два приятелі — Григорій Козицький з Київа і Микола Мотоніс з Ніжина. Козицький робить пізніше видатну карієру. Він є статс-секретарем Катерини II-ої і співробітником Комісії 1777—78 років. Він мав дуже широкі літературні інтереси — перекладав латинських поетів на російську мову, перекладав твори Ломоносова на латинську мову, співробітничав в часописах, видавав історичні матеріяли і деякий час був редактором власного тижневика „Всякая всячина“.

Через три роки у 1752 р. вписуються до ляйпціґського університету пять українців — родич тогож Козицького — Іван, два брати Білушенки Петро і Михайло з Полтавщини і два брати Остроградські Іван і Павло, діти Григорія Матвієвича Остроградського, сотника омельницького. З них Іван

був пізніше полковим обозним, а Павло у 1793 році став Головою Катеринославського губерніяльного Маґістрату[1]).

В слідуючому 1753 році вписуються до університету в Ляйпціґу два українці — Іван Клечанов з Київа і Арсен Безбородько, син переяславського сотника Івана Білоцерковця. Безбородько пробув в Ляйпціґу лише один рік, бо в слідуючому 1754 році він вписався на факультет філософічних наук Єнського університету[2]).

Слідуючого студента з України ми зустрічаємо в Ляйпцизі в 1777 році — Федора Паскевича з Полтавщини, якому два роки пізніше слідує його брат Яків Паскевич, останній треба думати канцелярист Маролосійської Колеґії, а пізніше бунчуковий товариш. В 1780 році вписується до ляйпціґського університету перший студент з Слобожанщини — Роман Зебрицев з Харкова, а роком пізніше в 1781 р. Григорій Галаган.

В 1786 році в Ляйпціґу перебуває трьох Українців — двох Милорадовичів Григорій Петрович і Михайло Андрієвич і Іван Лукіянович Данилевський. Милорадовичі попали до Ляйпціґу подорожуючи з ціллю самоосвіти по Европі, перед тим вони перебували деякий час в Ґеттінґені. Щож до Данилевського, то він попав до Ляйпціґу, маючи вже диплом доктора медицини, здобутий ним в Ґеттінґені і перебуває в ляйпціґському університеті дуже коротко, бо в тому ж 1786 році він вертає до Росії[3]).

Університет в **Кеніґсберзі** як і в минулому столітті притягає до себе багатьох студентів з України. Вже в 1733 році зустрічаємо ми тут Демяна Маленського — „Українця належного до Греко-Руської церкви", як за нього зазначено в вписовій книзі. Через 20 років після Маленського вписуються до університету чотирьох Українців — Семен Гусаревський і три брати Леонтовичі Василь, Степан і Микола. Завдяки великій кількости родин з призвищем Леонтовичів тяжко встановити походження названих братів. Але можно припустити, що Василь це був уроджений в 1739 році пізніший військовий товариш Переяславського Полку, а Степан брат попереднього —

[1]) Модзалевскій, Малоросийскій родословникъ т. III.
[2]) Ibidem, т. II, ст. 656.
[3]) Русскій Біографическій Словарь.

військовий канцелярист, пізніше сотник золотоношський і нарешті переяславський полковий обозний[1]). В 1760 році вписується до університету відомий Іван Хмельницький. Як знаємо, Хмельницький походив з роду, до якого належав Гетьман Богдан Хмельницький. Але родина Хмельницьких дуже збідніла, тому Іван Х., за якого говоримо, міг лише за допомогою від Катерини ІІ-ої поїхати після закінчення Київської Академії вчитися за кордоном. Вже через два роки після свого вступу до університету Хмельницький видав свою дисертаційну працю під заг. „Міркування про підстави філософічні". Позатим, він був автором кількох філософічних розправ — „Опроверженіе на одно разсужденіе Шлегеля", „Разсужденіе о рабствѣ по законам естественным и праву всенародному" і ін., позатим він надрукував кілька перекладів з німецького[2]). В тому році як Хмельницький вписується до університету Максим Цвіт, з Києва, треба думати з тих Цвітів, з яких оден мав пансіон в Чернигові, де вчилися діти козацької старшини і в тому числі відомий мемуарист Гр. Винський.

В 1762 р. бачимо в Кеніґсберзі Якова Хорошевича, а роком пізніше Івана Новицького, українського шляхтича. В 1762 році вписуються до університету чотири Українці — брати Борковські, Андрій і Михайло, і брати Долинські, Іван і Яків. Останні були діти Григорія Карповича Долинського, звільненого зі служби в ранзі бунчукового товариша. Завдяки своїм не абияким здібностям він був пізніше обраний до Комісії для складання Уложенія, не дивлячись на те, що являвся кандидатом невідповідним для ген. Румянцева і зрештою мусів спокутувати свій вибір карою і арештом. З названих синів його Іван вчився перед Кеніґсберґом в Московському університеті і зрештою зробив добру карєру — був віцепрезидентом Комерц-Коллеґії, Тайним Совітником і членом Російської Академії. Він же переклав з німецької мови кілька праць географії[3]).

В 1770 році приїздять до Кеніґсберґу два брати Базилевські Андрій і Михайло, що потім переходять до ґеттінґенського університету. Це ті самі Базилевські, яким разом з їх сестрою

[1]) Модзалевскій, т. III, ст. 70.
[2]) Русскій Біографическій Словарь.
[3]) Модзалевскій, т. I, ст. 429.

Марією довелося траґічно закінчити своє життя 19 років пізніше. Бувши власниками козацького села Турбаї, вони своїми жорстокостями і визиском так озлобили проти себе місцевих селян, що ці вбили своїх господарів[1]).

В 1773 році знаходимо ми найбільше студентів з України. Так вписуються на студії два брати Горновські Михайло і Микола — шляхтичі з Стародуба, Олекса Карасевський, три брати Туманські, Федір, Іван і Микола, — внуки баганського протоєрея, Михайло Кулябка і Василь Белявський. З них Федір Туманський був пізніше українським істориком і видавцем матеріялів з історії України, дійсним членом Академії Наук і редактором журналів „Зѣрцало свѣта", „Лѣкарство отъ скуки" і „Россійскій магазинъ". Що до Кулябки, то він належав до дуже освіченої родини, представники якої постійно вчилися за кордоном. Останнім з Українців в XVIII століттю студіював в Кеніґсберзі Михайло Максимович Щербак, з Пирятина, який вписався до університету у 1778 році.

Переходячи тепер до університету в **Страсбурзі** мусимо сказати слідуюче. Російський уряд Екатерини II-ої звернув увагу на всю недосконалість справи медичної охорони населення в Росії, результатом чого явилися постійні епідемії чуми і інших хороб, які уносили з собою величезну кількість жертв. Першим кроком на цьому полі було збільшення кількости кваліфікованих медичних сил. Власні медичні школи не стояли на висоті і уряд вирішив посилати певну кількість молодих людей на студії медичні до закордонних університетів, головним чином до Страсбурґа й Лейдену. Де ж було взяти тих молодих людей, які були до певної міри підготовані до слухання лекцій в закордонних школах? Таке підготовлення мали в ті часи лише ті, що закінчили єдину довший час на цілу Російську Імперію високу школу — Академію в Київі. Вже в роках 1760—61 висилається 15 Українців, що закінчили Академію на медичні студії до званих вгорі університетів за кошт Російського Сенату[2]). В послідуючі роки ці висилки продовжуються і так само в більшости їдуть Українці. На даремно ж серед 523 лікарів, які нараховувались в XVIII віці в Росії і 12 відсотків яких становили Росіяне

[1]) Ефименко, Южная Русь, т. II.

[2]) Büsching, Magazin für neue Historie und Geographie. Галле. T. VII, 1773, ст. 216.

і Українці, останні становили 8 відсотків[1]). Ті ж Українці медики були основоположниками медичної науки в Росії. Варто звернути увагу, що серед стипендистів Сенату переважали діти мало заможніх батьків — селян, козаків, духовенства.

З тих медиків Українців, які вчилися в Страсбурзі треба першим згадати Саву Олексієвича Леонтовича, міщанина з села Максимівки, який скінчив університет в 1767 році, а потім був лікарем в німецьких колоніях коло Саратова. В 1770 році складає іспит на доктора медицини — Мартин Мартинович Тереховський, син священника з Гадяча. Пізніше Тереховський був професором хемії, ботаніки і анатомії в Петербурзі, з початку в медичній школі при ґенеральному шпиталі, а потім при Медично-Хірурґічній Академії. Т. багато писав з обсягу медицини і природознавства. В 1775 році закінчує студії Нестор Максимович Амбодик, син священника — пізніший професор акушерства і автор багатьох праць медичних. В 1789 році закінчує студії Діонісій Васильович Понирко, син козака з села Положки глухівського повіту, пізніше лікар при Васильківському карантині. В слідуючому 1781 році складають свій докторський іспит два Українці — Никон Карпович Карпинський, син козака Лубенського полку і Ілія Васильович Рузський. Карпинський є потім професором анатомії і фізіології і автором відомої праці: „Pharmakopea Rossica“. Щож до Рузського, то він є пізніше професором Акушерської Школи. В 1783 р. блискуче закінчує свої студії Олександр Михайлович Шумлянський, син значкового товариша, дисертаційна праця котрого витримала в Німеччині кілька видань і аж до половини XIX віку постійно цитувалася европейськими вченими. Поза нею Ш., що був професором Акушерської Школи в Москві залишив ще кілька наукових праць. Брат названого Шумлянського — Павло, також закінчує в 1789 році університет в Страсбурзі і є також професором — з початку в Московській Хірурґічній Академії, а пізніше в Харківському Університеті. В останньому десятиліттю XVIII віку закінчує свої студії Григорій Іванович Базилевич, син священника з Слобідської України. Варто ще згадати Данила Самойлова з Звенигородки і Івана Ґорґоліуса з Ніжина, які по якимось причинам не мали змоги закінчити свої студії.

[1]) Кіевская Старина, 1896, кн. 3.

Крім згаданих медиків на філософічному факультеті страсбурського університету вчилися в 1754 році Павло Фтовинський, з Полтави і в 1774 році Максим Дунин-Борковський з Чернигова.

Поза факультетськими вписовими книгами в страсбурзькому університеті велися так звані „Matricula serenissimorum et illustrissimorum“ призначені для вcase тих молодих аристократів, що з цілої Европи зїздилися до Страсбурґу. Вони звичайно не віддавалися фаховим студіям, натомісць метою їх перебування в університеті було, кажучи словами історика університету „здобуття кавалерського виховання“ і разом з тим загальне поширення освіти. Бо не треба забувати, що в ті часи страсбурзький університет, цей „посередник поміж німецькою і французькою культурою“, мав серед своїх професорів величини, що мали европейську славу, як прикладом професор історії і політики Кох, прослухати кілька лекцій котрого належало до обовязку кожного чужинця, що перебував в Страсбурзі. В цих вписових книгах „serenissimorum“ ми знаходимо також кілька наших земляків. — В 1765 році в них є записані два ґрафи Розумовські — Петро і Андрій разом з своїм ґувернером Люї де Маріньяном, а в 1783 році два брати Колосовські — Андрій і Микола з Київа[1]).

Закінчуючи на цьому відомости про українських студентів, що студіювали в XVIII століттю в названих трьох німецьких університетах, мусимо ствердити, що вони так само як і це ми зазначили відносно попереднього століття, далеко не обіймають всієї тієї кількости Українців, що здобували свою освіту за кордоном. Але ж не дивлячись на свою неповність вони вистарчаюче ілюструють той потяг до знання, який панував серед української молоді тих часів і ту величезну культурну ролю, яку Українці відограли відносно цілої Росії. Не менш важним є соціяльний розподіл цього студентства, на який ми вже звертали увагу. Як бачимо з зазначених у нас студентів більша половина припадає

---

[1]) Академик Багалій на стор. 21 своеї праці про Сковороду (Харків, 1926) згадує, що приятель Сковороди М. І. Ковалинський мав закінчити страсбурзький університет, але нам його в вписових книгах страсбурзького університету не вдалося знайти ніякої згадки про Ковалинського.

на дітей дрібної козацької старшини і шляхетства. Рėшта ж припадає на духовенство, міщан, козаків. До тих же станів відноситься і більшість тих, що їх соціяльне походження невідоме, бо в ті часи кожний, хто мав хоч якесь право зазначити, що він належить до привілейованого стану, обовязково зазначив це при своєму вписові до університету.

Студії над державою Богдана Хмельницького.

Написав *Іван Крипякевич.*

VII. Військо.[1])

Революція 1648 р. дала зброю в руки великим масам народа, — сам Богдан Хмельницький рахував свої воєнні сили під Зборовом на 360.000[2]). Очевидно, не можна всього того числа уважати справжнім військом. Велика кількість тих, що приймали імя козаків, не мали навіть примітивної зброї, — деякі були тільки з луками, инші навіть з киями[3]); але й решта з „огнистою стрільбою" це теж часто були охотники, без ніякого військового досвіду.

Дійсне реґулярне військо це були реєстрові козаки. На початку 1648 р. їх було 6000 і майже всі вони пристали до повстання. Хмельницький відразу думав побільшити реєстр до 12000[4]), але приймав до війська тільки кращі, виправлені елементи, — міг знайти їх богато серед давніх випищиків та серед

---

[1]) Як у попередніх частинах наших Студій, так і тут, не змагаємо до повного вирішення всіх питань, звязаних з темою, а тільки намічуємо деякі проблеми, що чекають на детальне оброблення.

[2]) В розмові з Бутурлином 1654 р., Акты ЮЗР X 243; козацький посол до Москви Силуян Мужилівський на початку 1649 р. числив українське військо на 300.000, Україна 1916 р. с. 39; Самійло Богданович в Москві 1652 р. також подавав 300.000, Акты ЮЗР III 485; але знову в серпні 1653 р. Б. Хмельницький означив силу війська на 100.000, Акты ЮЗР III 485.

[3]) В серпні 1648 р. на 100 тисяч війська „без стрільби дві частини більші", Szajnocha, Dwa lata dziejów naszych II 387; в травні 1651 р. „у одних огненний бій, а у инших лучна стрільба; а з киями, тепер нема нікого у війську", Акты ЮЗР III 456.

[4]) Інструкція до короля з 9 липня 1648, J. Michałowski, Księga pamiętnicza 75. Що реєстр був уже в перші часи повстання, на се є натяк в універсалі Б. Хмельницького з 29 грудня с. с. 1648 р. про оборону „отъ козаковъ своєвольныхъ въ реестре нашомъ не будучихъ", Труды черниг. Арх. Ком. X 144—5.

ріжних військових частин, що були на польській службі, як сі драґони „habitu Germani, natione Roxolani“[5]). Недосвідні селянські ватаги відсилав до дому, не дозволяв брати їх до війська[6]). Але як прийшли дальші завзяті війни з Польщею, треба було користуватися і поміччю всяких „охотних“[7]) людей, без огляду на їх військове підготовлення. Через те по зборівській кампанії реєстр зріст до 40000, а 1654 р. аж до 60000.

При такому великому числі нелегко було все військо рівно виобразувати технічно.

Козаки по традиції були піхотою і хоч у похід рушали кінно, навіть „о двуконь“[8]), то у бою найрадше „спішувалися“, тобто злізали з коней, окопувалися та зпоза шанців острілювали ворога[9]). До земельних укріплень кінний козак мав з собою рискаль[10]) — славилися козаки своєю вмілістю будувати шанці, засіки, вали, всякі „фортелі“[11]). Імя козацької піхоти, що ішло

[5]) Лист С. Кушевича, Жерела до іст. Укр.-Руси VI 108.

[6]) „Вибраних тільки людей приймає, мотлох до роботи і податків привертає...“ „Хлопів не приймає навпаки відсилає до дому...“ — звістки з літа 1648 р., М. Грушевський, Початки Хмельниччини с. 195. Порівн. універсал Хмельницького 28 грудня с. с. 1648 р.: „дасть Богъ на услугу войсковую охочихъ и безъ людей церковныхъ“, Акты Зап. Россіи V 85.

[7]) 1650 р. на війну ішли „не тільки реєстрові, але й охотні“, Михаловський 555; універсалом 24 березня 1652 р. гетьман зазиває, щоби „кождий посполитий чоловік мав усяку готовість, що до війни належить“. Grabowski, Ojczyste spominki, II 131—2.

[8]) Нпр. універсал Хмельницького з 24 V 1650, Записки НТШ т. 147 с. 72.

[9]) Так нпр. 1651 р. під Київом 3000 козацького комонника при стрічі з литовським військом, „спішилися“ і так боронилися, Grabowski, Starożytności I 347. Подібну тактику бачимо в битві під Лоєвом 1649 р.: козацький комонник, в силі 10.000, відпертий Радивилом „до звичайних удався своїх фортелів: і в чверть години найдальше кинув засік і табор могутній в густому лісі, до котрого кіннота наша (литовська) доступити не могла“, Z dziejów Ukrainy 503, 510.

[10]) „Deren jeglicher eine Schauffel am Sattel führte“ — мова йде про сей козацький комонник під Лоєвом, Z dziejów Ukr. 510. Про те саме оповідав ще Старовольський 1628 р. в брошюрі Eques Polonus, що кождий козак має заступ, щоби могти сипати вали, М. Грушевський, Історія Укр. Руси VII 594.

[11]) „Козацьке військо, як тільки викопає собі укріплення, не тільки під такою твердинею як Сучава, але просто над якою небудь річкою, стає цілком недоступне“, оповідає М. Костин, пор. М. Грушевський, Іст. Укр. Руси IX 582. Подібні оповідання з війни під Збаражем, Зборовом, Берестечком і ін.

з часів хотинської битви, за Хмельниччини стало ще голосніше у боях під Корсунем, Пилявцями, Збаражем, Берестечком. Деякі частини були особливо відомі, як пр. чернігівська піхота „дуже між ними славна“[12]); маємо звістку про неназваний ближче „піхотний полк“[13]); зрештою згадуються „вибрані“, „дуже добрі“ стрільці[14]), мушкетери[15]). В поході козак повинен мати 5 фунтів пороху і 5 кіп куль[16]). Для охорони піхоти все ще уживався з повним успіхом старовинний табор, який будовано з возів, уставлених довкола війська в кілька рядів[17]).

Але в тодішній тактиці піхота не мала рішаючої ролі. „Як прийде до битви, не спускайтеся на ваші рискалі і ямки...“ остерігав Хмельницький своє військо. Піхота поволі посувалася вперед, чи під заслоною табора, чи кидаючи все нові шанці, рідко коли була в силі перемогти ворога, що таксамо окопувався. Головну атаку робила кіннота, що великою масою, сильним ударом переломлювала ряди ворога. Але кіннота у козаків здавна була слаба, ніяк не дорівнювала кінноті польській, з якою приходилося вести бої[18]). В перші роки воєн з Польщею Хмельницький користувався татарською кіннотою, що виконувала головні кавалерійські атаки, як у битвах під Корсунем, Пилявцями, Збо-

---

[12]) Згадується 1649 р. в силі 4000, Grabowski, Ojczyste spominki II 48.

[13]) Акты ЮЗР XI 716.

[14]) Михал. 460; Grabowski, Ojcz. spom. II 48.

[15]) Grabowski, Staroż. I 293.

[16]) Грушевський, Іст. України-Руси IX 157; в іншому джерелі — 2 фунти пороху, Grabowski, Ojczyste spominki II 42.

[17]) „Бо у козаків такий звичай на війні, що кожен їдучи на коні має припряжений маленький візок з провіянтом, і в поход сі вози йдуть з двох боків, а в середині піше військо, і в потребі сі вози служать їм за шанці; сими возами вони дуже сильні, і про них кажуть, що нема на світі війська (чи народу) зручнішого в закладанню шанців як козаки“, пише семигородський хроніст Ґеоґр Кравс, пор. Грушевський IX 1320. — Козацький табор з'ображений в ілюстрації битви під Лоєвом в Theatrum Europeum 1652 р., поменшена репродукція гл. Z dziejów Ukrainy.

[18]) Боплян пише: „На коні вони не найкращі. Траплялося мені бачити, що 200 польських кавалеристів силувало втікати 2000 найліпшого козацького війська... Якби й на коні вони були такіж сильні, як пішо, то думаю, їх не можна булоб побороти.“ Подібна характеристика в польській реляції перед берестецьким походом 1651 р.: „В кінноті слаба надія, — один добрий юнак десять кінних козаків може відігнати“, St. Oświęcima Dyaryusz 298.

ровом, Берестечком. Козацький комонник виступав у малому числі і рідко коли виконував успішно свої завдання[19]). Щойно коли прийшов розрив з татарами, створення власної кінноти стало необхідне: маємо деякі натяки, що творено сильніший комонник, появляється розрізнення козаків „кінних“ від „піших“[20]). В реляціях з пізніших боїв трапляються спеціяльні згадки про козацьку кінноту[21]), але більших результатів перетворення війська в цім напрямі не видно.

Щоби підняти рівень війська, Хмельницький намагався притягнути до української служби чужоземні частини. Вже під Замостєм 1648 р. він вислав зазивне письмо до офіцерів німецької компанії[22]), те саме повторив під Збаражем 1649[23]); пізніше 1651 р. курсували чутки про чужоземне військо, яке наняв собі гетьман, ці вістки дуже непокоїли поляків[24]). Що справді чужоземці бували в козацькім війську, на це вказують імена полковників Александра Ахіллеса і Бендікса, про яких мав відомости бранденбурзький електор[25]). Сам Хмельницький в одному з листів 1653 р. пише до Лупула, що піде в похід: „з військом запорожським і чужоземнім, яке маю напоготові“[26]) — але це може відноситися до татар. Московський уряд з свойого боку дораджував гетьманові утворення „салдатських полків“ на 10000 люда

---

[19]) Нпр. атака кінноти Кричевського під Лоєвом 1649 р. — остаточно невдатна, Z dziejów Ukrainy 503. — Опис кінного відділу з 1648 р. під проводом шляхтича, що знав кавалерійську тактику: „Dlatego nie po kozacku się bili: w polu ręczną bronią zajeżdżając się sprawowali“, (Михал. 150).

[20]) В пізнійших універсалах Б. Хмельницького зазначується поділ на кінноту і піхоту: „ездным и пѣшимъ“, — унів. з 22 травня 1654, Записки НТШевч. т. 147 с. 72; „конным и пѣшимъ“, — унів. 26 листопада 1655, Акты Зап. Рос. V 95. Універсалом з 24 червня 1656 (хибно 1651) гетьман затверджує маєтности Лукаша Носановича, „съ которого передъ тымъ грунту конную отправовалъ въ войску службу, а теперъ въ войску нашомъ так же повинность належну отдавати маєтъ“, Чтенія Общ. Нестора IV 98—99.

[21]) Нпр. під Животовом в лютім 1655 р. згадується 1500 „найкращого комонника“, Грушевський IX 1052.

[22]) Supplementum ad Hist. Russiae monumenta, 183; пор. коментар д-ра С. Томашівського, Жерела до іст. Укр.-Руси VI, вступ 85.

[23]) Михаловський 455.

[24]) Грушевський IX 168.

[25]) Олянчин, Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст., Записки НТШ т. 151.

[26]) Грушевський IX 525.

й оферував своїх офіцерів „салдатського строю“[27]). Хмельницький оферти не прийняв, але сам думав спровадити військових інструкторів зі Швеції[28]). Організація постійного війська, що мало заступити козацьке ополчення, відчувалася все більше і в недовгім часі Виговський ці пляни почав реалізувати[29]).

Козацька артилерія була доволі сильна, хоч може не першої якости. Розвиткові цеї козацької „гармати“ можемо присвятити дещо більше місця.

Невелика артилерія була у війську Богдана Хмельницького вже на початку походу проти поляків, в травні 1648 р. Це були певно пушки, якими була обезпечена Січ, може ще деякі гармати, добуті із сховків у „військовій скарбівниці“ на Дніпрових островах, про яку говорить Боплян. У боях на Жовтих Водах козаки Хмельницького підкопалися раз під польські шанці, але поляки їх звідтам відперли і при цьому „малу пушку віднято козакам, бочку пороху і 800 гаківничих ладунків“[30]). Але потім зроблено перемирря й Степан Потоцький добровільно видав козакам „кілька штук гармати“, — тими пушками Хмельницький й добув польський табор на Княжих Байраках[31]).

Козацька артилерія була також під Корсунем: на засідку проти польського війська Хмельницький вислав „десяток пушок“[32]) і з шанців сильно обстрілював польський табор[33]). Поляки під Корсунем мали в таборі 12 пушок[34]) і вони очевидно попали в руки козаків.

По скінченій травневій кампанії 1648 р. Хмельницький в Чигирині мав 74 пушки[35]).

---

[27]) Грушевський IX 1033.

[28]) В корсунськім договорі зі Швецією в жовтні 1658 р., приготовленім ще за життя Б. Хмельницького, застережено: „officialium et militum quotquot desiderari possunt, tum et variorum artificum et mechanicorum libertas colligendi et conducendi in rem et commodum Militiae Zaporovianae“, Архив ЮЗРоссіи ч. III т. VI 337.

[29]) Порівн. „Серби в українськім війську 1650—1660 рр.“; Записки НТШ т. 129.

[30]) М. Кордуба, Нові причинки до початків Хмельниччини, Записки НТШ т. 144—145 с. 212.

[31]) Тутже с. 212; Michałowski, Księga pamiętnicza с. 32.

[32]) Записки НТШ т. 144—145 с. 213.

[33]) Михаловський с. 18—25. [34]) Тутже с. 37.

[35]) Реляція черця Петронія Ласка, Szajnocha, Dwa lata dziejów naszych т. II с. 361.

З поступом повстання в руки запорожського війська перейшла артилерія з численних замків в Чернигівщині, Київщині і Браславщині. Найбогатші артилерійські засоби мало Полонне, де повстанці захопили 60 пушок[36]) і Бар. Також під Пилявцями в руки Хмельницького попала мабуть вся польська артилерія, але ніяких цифр про це не маємо.

В поході 1649 р. в козацькому таборі було 24 пушок по чотири коні і 2 пушки по 6 коней; але це була тільки головна військова артилерія, окрему гармату мали полки, нпр. в полку Головацького було 6 пушок[37]). В тій же війні, підчас облоги Збаража, раховано 30 козацьких пушок[38]). Рівночасно в козацькім війську на Білій Руси мало бути теж 30 пушок.

В поході на Молдаву 1650 р. в чигиринськім полку було 30 пушок, в інших полках по 6—7 пушок[39]).

У берестецькому поході 1651 р. козацька артилерія мала бути особливо сильна. „Пушок і пушкарських запасів богато: котрі пушки взято в Барі, у Винниці і в инших городах, ті всі у війську; у кожного полковника в полку пушок по 5 і по 6. А всіх тепер полковників з полками 17, окрім тих трьох полковників, що стоять проти литовського війська. А окрім тих полковничих пушок, у гетьмана є ще 30 пушок“[40]). Як що вірні сі вказівки, то в полках було 85—102 пушок, разом з гетьманськими 115—132. В берестецькій катастрофі частина козацької артилерії попала в руки Поляків; але втрати не були мабуть такі великі, як звичайно думається, бо польське джерело згадує тільки 28 пушок (чи навіть тільки 18), залишених козаками[41]). По відвороті, в таборі Хмельницького на Росаві мало бути 15 пушок — але це вістка далека[42]); під Білою Церквою вже табор був „добре обсаджений арматою“[43]).

Під Охматовом 1655 р. артилерію Хмельницького раховано на 60—80 пушок[44]).

---

[36]) Жерела до історії Укр.-Руси т. IV с. 43.

[37]) Grabowski, Ojczyste spominki, II 58.

[38]) Grabowski, Starożytności hist. I 255; у Михаловського хибно 300 пушок, с. 423.

[39]) Грушевський IX 88.

[40]) Оповідання Ілії Мануілова, Акты ЮЗР III с. 456.

[41]) Grabowski, Starożytności I 327; Грушевський IX 299.

[42]) Grabowski, Ojczyste spominki II 72.

[43]) Грушевський, IX 359.

[44]) Kubala, Wojna moskiewska (вид. 1910 р.) с. 402.

Головне пристановище артилерії в перших роках влади Хмельницького було в Переяславі. Так довідуємося, що з початку 1649 р. гетьман приказав везти з Переяслава за Дніпро „пушки і пороховий та оловяний скарб"[45]). Таксамо по зборівськім поході артилерія вернулася до Переяслава, у вересні 1649 р.[46]). Також зимою 1656 р. мали везти гармату до Переяслава[47]). Чи не було і другого гарматнього парку, на Правобережжі, про це не знаємо нічого певного. Можнаб висловити здогад про Корсунь, де артилерія стояла пізніше, в 1659 р., тоді цілий корсунський повіт служив „на виживлення й оправу до гармат"[48]). Козацькі посли підчас московських переговорів 1654 р. оповідали, що зимою гармата є на переміну в різних оселях — але де саме, про це не згадано.

З цих переговорів маємо пару звісток про кошти на утримання артилерії. „Передше бувала на Запорожське військо королівська плата з королівських доходів, на вироблювання (строеніе) і направу пушок, і на порох і на олово, — щоб і тепер государ був ласкав, звелів на це уладження давати, що буде государева воля. Щоб тим людям і коням, що бувають під нарядом, давати в зимовий час для прокормення і відпочинку харчові місця в їх козацьких городах, де вигідно"[49]). „На направу знаряду військового і на пушкарів і на всіх людей робочих у знаряду просимо твоє цар. вел. мати свою царську милостиву память як про зиму, так і про становища; також на обозного 400 золотих"[50]). „Гарматчиків, що є при наряді, буває по 300 чоловіка. А на ту гарматну направу видавано з королівського скарбу на порох і олово по 10000 польських золотих. А для прохарчування в зимову пору гармата має бути на переміну в оселях, в котрих булоб по 300 дворів; і в той час, з тих місць, в котрих гармата зачне стояти, податків ніяких не брати"[51]).

Про стан артилерії в замках маємо докладніші дані з опису білоцерківського полку 1654 р.[52]). Артилерійські засоби були невеликі. Даємо цифри в окремій табличці[53]).

---

45) Акты ЮЗР VIII 289. 46) Акты ЮЗР III 357. 47) Тутже 549.

48) Акты ЮЗР IV 263—264, V 67.

49) Акты ЮЗР X 440. 50) Тутже 448. 51) Тутже 475.

52) Акты ЮЗР т. X с. 781—800.

53) Калібер пушок в описі означено по величині куль, порівнюючи їх з проміром монет: „ядромъ пищалы по 2 гривенки", „ядромъ въ гривенку", „ядромъ по полугривенкѣ" і под.

Білоцерківський полк.

Город	Мідяні пушки калібру					Залізні пушки калібру					Селітра	Порох	Олово	Кулі	Ладунки
	1	$1\frac{1}{2}$	2	3	5	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	2	$2\frac{1}{2}$	?	пудів			штук	
Бишів	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Біла Церква	1	—	15	—	1	72	5	9	1	—	20	44	—	3500	300
Боярка	—	1	—	—	—	6	4	—	—	—	—	—	—	—	—
Вільшанка	—	—	—	—	—	6	—	1	—	—	—	10	—	—	—
Германівка	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Камяний Брід	—	—	2	—	—	13	—	—	—	—	—	8	—	—	—
Ковшовата	—	—	1	—	—	5	—	—	—	—	—	—	10	—	—
Лесевичі	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Насташка	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ольховець	—	—	—	—	—	18	—	2	—	—	—	—	—	—	—
Рокитна	—	—	2	—	—	7	—	—	—	—	—	6	100	—	—
Синявка	—	—	2	—	—	6	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Ставища	—	—	—	1	—	—	—	—	—	2	—	50	40	—	—
Триліси	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Фастів	—	—	—	—	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Чорний Камінь	—	—	—	—	—	12	—	—	2	1	—	—	—	—	—
Шавулиха	—	—	—	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—	—	—
Разом	1	1	22	1	1	155	9	14	3	5	20	118	150	3500	300

На 17 городів білоцерківського полку тільки 12 мало пушки, а з того тільки половина засоби пороху, селітри, олова або куль. Мідяних пушок було в цих 17 городах всього 26 і залізних теж 26, разом 52 (до того 5 неозначених або знищених). Але більшу артилерію мала тільки одна Біла Церква, а саме 17 мідяних пушок і 15 залізних, при тім також 72 рушниці. З инших городів Боярка мала 5 пушок малого калібру (з кулями величини на $1\frac{1}{2}$ гривеньки), всі инші городи по 1—2 пушки середнього калібру (найбільше 2 гривеньок), а рушниці в кількости 5—18 штук. Пушкарські запаси є в достаточній кількости тільки в Білій Церкві: 20 пудів селітри, 44 пороху, 3500 куль, 300 ладунків; позатим Ставища мають 50 пудів пороху і 40 олова, Синявка 100 пудів олова, але тільки 6 пудів пороху, Вільшанка і Камяний Брід сам порох, Ковшовата олово.

Менше докладні цифри є з Ніжинського полку[54]), але знати з них, що там замкова артилерія стояла не краще: в Батурині є 9 пушок чавунних залізних, в Борзні 13, в Конотопі 4, в Сосниці 1, — в Бахмачі було 20, але вивезено їх до Чернигова. Пушкар-

---

[54]) Акты ЮЗР т. X с. 799—838.

ських запасів в цих городах нема зовсім, а в інших нема ні запасів ні пушок.

Очевидно, важкий до вирішення був проблем обнови артилерії, уведення нових типів зброї, забезпечення пушкарськими засобами. Правдоподібно небагато зброї приходило зза границі, треба було вдоволятися уживанням і перерібкою тих засобів, що були в краю або попадали зі здобичі. Порох вироблювано на Україні. На Придніпрянщині здавна був розвинений селітряний промисл[55]); виріб пороху за Хмельниччини дійшов до значного розвитку[56]).

Керму над артилерією мав військовий або генеральний обозний; до його штабу належав гарматний хоружий і гарматний писар[57]). Генеральними обозними за гетьманства Хмельницького були Іван Чернята 1648—1649 р., Хведір Коробка 1650 р., Тиміш Носач 1655 р. і дальше[58]). Гарматним хоружим 1649 р. був Васько Томиленко, гарматним писарем Петро Дорошенко — числено їх до чигиринського полку[59]). Про інші уряди й обслугу артилерії з часів Хмельниччини не маємо звісток; щойно в переяславськім договорі 1659 р. вичислено повний етат тих, „що на послузі при гарматі зостають“: обозний, осаул, писар, 80 пушкарів, 80 гармашів, 4 шапошників, 12 ремісників, 6 стадників, 1 цилюрик, 2 довбиші, 2 коновали[60]). За Богдана Хмельницького гарматня прислуга була більша, бо, як знаємо, раховано її на 300 чоловіка.

В описах полків 1654 р. принагідно згадуються: в білоцер-

---

55) Źródła dziejowe XXII, 349—350.

56) В поході під Гомель у травні 1649 „порохи мають з України, — з Київа їм до Любеча свіжо привезли велику кількість“, Grabowski, Ojczyste spominki II 41. В берестецькому поході: „Пороху й олова у війську богато; привозять купці до війська селітру і козаки самі з селітри роблять порох; а інший порох й олово взяли в городах, в котрих бували ляхи“, Акты ЮЗР III 456. Але є й згадка про недостачу сірки, під Збаражем 1649 р., Михал. 421. — В корсуневім договорі звернено увагу також на привіз зброї і муніції зі Швеції: „quaevis arma et ammunitiones pro usu Militiae Zaporovianae mercatoribus illorum ... parare vel coemere et abducere“, Арх. ЮЗР ч. III т. VI 337.

57) Реестра Запор. Войска с. 1, Акты ЮЗР X с. 479 — гарматний хоружий мав плату 50 золотих.

58) І. Крипякевич, Студії над державою Б. Хмельницького, II. Генеральна старшина, Записки НТШ т. 138—140 с. 75, 78.

59) Реестра с. 1.

60) Акты ЮЗР IV 263—264, V 67.

івськім полку обозний Іван Полежай, „голова у наряду“ Андрій Любарський[61]); безіменні обозні в Прилуках і Гадячі[62]); без подання місця прикащик у наряду, 10 пушкарів і ковалі[63]).

Про діяльність козацької полевої артилерії чуємо принагідно у різних боях. У корсунській битві козацькі пушки, заховані в дуброві, були так добре уставлені, що як каже учасник Поляк: „більше козацькі пушки при фортелях били, аніж наші козаків“[64]). Зпід Збаража 1649 р. є богато звісток про величезні козацькі вали, шанці, батерії зроблені з дарнини[65]).

Хмельницький прикладав велику вагу до доброї організації постачання. В ті часи полекшою для військової управи було це, що кождий козак у похід брав коня, часом і два, та харчі[66]). Не вважаючи на це, гетьман старався приготовити для війська більші запаси поживи на випадок довшої війни. Військо у поході жило харчами, які довожено з найближчої околиці, чи прямо реквіровано, а засоби з обозу переховувано на час крайньої недостачі[67]). Про голод у війську в поході — як це часто траплялося у поляків — за Хмельницького не чуємо майже ніколи[68]).

Про санітарну допомогу в козацькім війську є тільки припадкові відомости. У зборівській кампанії 1649 р. брав участь лікар Лукашка Литвин „для лекарства раненыхъ людей“; лікар був 1655 р. в білоруськім козацькім полку Нечая; цісарський посол Парцевич лічився на Україні у хірурґів. Підчас недуги „скорої смерти“ 1653 р. в околицях Чигирина і Суботова бачимо „застави“, що не пускають подорожних[69]).

---

[61]) Акты ЮЗР X 783. [62]) Тутже 294, 301. [63]) Тутже 293, 294.

[64]) Михал. 38. [65]) Тутже 496, 459.

[66]) „Щоби самі були й коні мали в поготівлю, зі зброєю і пороху по два фунти, також сухарів“, Grabowski, Ojczyste spominki II 42; „казали їм за дві неділі коні і сухарі мати готові“, Михал. 591; „одвуконь кождий“, Акты ЮЗР III 421, Михал. 549 і ін.

[67]) В поході 1651 р.: „Гетьман приказує щадити ці запаси, що з ними прийшли, і каже добувати запаси по сторонам. І військо добуває запаси по сторонам, а ті запаси, що з ними прийшли, гетьман велить тримати на той час, коли вже ніяк запасів не можна буде добути. А тих готових запасів у війську буде по дві і по три бочки сухарів на десяток; і до них привозять теж запаси і пиття з Києва“, Акты ЮЗР III 456.

[68]) І. Крипякевич, Голодівки на Україні XVII в., Україна 1929.

[69]) Акты ЮЗР III 345, 353, X 44.

Для оборони краю служили численні укріплення, — городки чи замочки. На козацькій території — від Случі і Мурахви на заході по московський кордон на сході — таких укріплень було більш 200. В списі городів 1654 р. начислено 194 городів, 15 городків і 1 остріжок[70]), — але також оселі звані містечками мали деякі укріплення.

Докладніший опис таких городів маємо з полків Білоцерківського і Ніжинського 1654 р.[71]). Укріплення складалися з двох частин: внутрішнього замку і зовнішніх парканів довкола містечка. Що до способу фортифікования, то внутрішня частина була укріплена на той сам спосіб, що зовнішня: і тут і там довкола ішов рів, за ним вал, на валі був паркан чи частокіл з воротами і баштами. Ріжниця була в тому, що замок (городок) стояв на вищому місці, займав менший простір і башти ішли тут густіше.

Рів копано від ріки, щоби виповнити його водою; нераз ріка з двох або трьох сторін окружала містечко, а решту простору боронив рів. Деколи рів був забезпечений брусами, щоби не обсувався. Вал сипано з землі, яку добували з рова; насип скріплювано з двох сторін частоколом, деколи будовано дубові цямбрини („пластини“) і насипувано їх землею. На валі стояв паркан будований на різний спосіб: найчастіше це був частокіл з дубових брусів загострених вгорі, деколи бальки кладено поздовж, часом були ще інші комбінації. Частокіл замку був очевидно сильніший як паркан містечка. Деколи паркани ідуть двома рядами. В паркані були ворота в 1—2 чи більше місцях, залежно від положення містечка чи замку; над воротами майже все були башти, окрім цього було ще 2—3 „глухі“ башти, для самої оборони. Опис башт стрічається рідко; вони були дерев'яні, оббиті тертицями, з „верхами“, на горі було місце для сторожі. На окремій табличці подаємо статистику укріплень городів Білоцерківського і Ніжинського полків.

В часи Хмельниччини прибула значна кількість нових замків, особливо на південній окраїні козацької території, від степу[72]). Ці замочки у війні давали захист для населення і менших

[70]) Чтенія Общ. ист. и древн. 1905 II, смѣсь, ст. 28—31.

[71]) Акты ЮЗРоссіи т. X ст. 781—838.

[72]) Про це докладнійше в нашій статті „Полуднева Україна в часи Хмельниччини“, що має появитися в Збірнику Полудневої України, який видає Історична Секція ВУАН.

	Замок				Містечко				Разом	
	Паркани	Башти			Паркани	Башти			Паркани	Башти
		переїздні	глухі	разом		переїздні	глухі	разом		
Білоцерківський полк.										
Бишів	1	1	—	1	1	2	—	2	2	3
Біла Церква	1	1	3	4	2	5	8	13	3	17
Боярка	1	2	1	3	1	3	—	3	2	6
Вільшанка	1	1	—	1	1	2	1	3	2	4
Германівка	—	—	—	—	1	1	—	1	1	1
Камяний Брід	—	—	—	—	1	1	—	1	1	1
Ковшовата	1	—	—	—	1	—	—	—	2	—
Лесевичі	1	1	3	4	2	—	—	—	3	4
Насташка	—	—	—	—	1	2	1	3	1	3
Ольховець	1	1	—	1	1	—	—	—	2	1
Рокитна	1	1	2	3	1	2	—	2	2	5
Синявка	1	—	—	—	1	2	1	3	2	3
Ставища	1	1	1	2	1	2	2	4	2	6
Триліси	—	—	—	—	1	1	—	1	1	1
Фастів	1	1	3	4	1	1	4	5	2	9
Чорний Камінь	1	1	1	2	1	—	—	—	2	2
Шавулиха	1	1	—	1	1	—	—	—	2	1
Ніжинський полк.										
Батурин	1	1	3	4	1	2	—	2	2	6
Бахмач	1	1	—	1	1	—	—	—	2	1
Березова	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—
Борзна	1	—	—	—	2	2	6	8	3	8
Воложське	—	—	—	—	1	1	—	1	1	1
Глухів	1	—	—	—	2	—	—	—	3	—
Дівиця Салтикова	—	—	—	—	1	1	—	1	1	1
Івангород	1	3	—	3	1	1	15	16	2	19
Киселівка	1	1	—	1	—	—	—	—	1	1
Конотоп	1	—	—	—	1	—	—	—	2	—
Кролевець	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Мена	1	—	5	5	1	2	10	12	2	17
Новгород Сіверський	2	—	4	4	1	—	—	—	3	4
Погар	1	1	—	1	—	—	—	—	1	1
Почап	1	1	5	6	—	—	—	—	1	6
Рожествене	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Сиволоч	1	1	7	8	—	—	—	—	1	8
Сосниця	2	1	—	1	1	—	—	—	3	—
Стародуб	1	1	6	7	1	—	—	—	2	7

відділів війська, а для ворога були поважною перешкодою у поході — треба було добувати їх артилерією. Коли порівняємо описи двох названих вище полків, бачимо, що укріплення Білоцерковського полку були густіші і ліпше утримані, — в Ніжинськім полку, де не було прямої небезпеки від ворога, городки

переважно занедбані, — вали валяться, паркани погнилі, башти без верхів і под.

VIII. Каталог полковників 1648—1657 рр.

Каталоги козацьких урядовців часів Хмельниччини мають своє спеціяльне значіння: в цю бурхливу добу політично-суспільного перевороту важно сконстатувати, які люде були при кермі, хто випливав наверх, як укладалася, доповнялася і змінялась черга відповідальних осіб. В одній частині наших Студій подали ми спис генеральної старшини, на цьому місці даємо каталог козацьких полковників 1648—1657 рр. Складення такого реєстру річ нелегка, особливо, коли думати про його повність і точність. Сучасних списків урядовців є дуже мало, нпр. в Реєстрах 1649 р., при описі полків 1654 р. та в деяких московських реляціях; зрештою треба виловлювати окремі звістки в різних актах, нераз дуже баламутні. Підготовних робіт також небогато; Максимович і Лазаревський не розпоряджали ще повними джерелами, значно більше дав пок. Липинський, але вичерпуючий огляд матеріялу принесли щойно VIII і IX томи Історії України-Руси акад. Грушевського, з'окрема останній том, що має старанно опрацьований показчик. Але і при цім богацтві джерел, яке тепер маємо, тяжко ще скласти вичерпуючі каталоги; як з перегляду поодиноких полків видно, є ще великі прогалини в наших відомостях і датах і ще багато треба доложити пошукувань, щоби ці списи довести до повноти. Тому наш каталог полковників уважаємо тільки коректурним виданням, яке повинні доповнити своїми здобутками інші дослідники Хмельниччини.

При перегляді імен козацьких полковників являються різні питання, що торкаються полковничого уряду і цеї старшинської верстви, до якої полковники входили.

Справою станової чи соціяльної приналежности козацької старшини займався вже пок. Вячеслав Липинський[73]) і старався вияснити з яких суспільних верств вона походила. Так він вияснив[74]), що значна частина полковників була шляхетського роду, а саме: Богун Іван, Бруяка Іван, Виговський Данило, Гоголь Остап, Головацький Петро, Громика Михайло, Гуляницький Григорій, Дворецький Василь, Дзік Петро, Ждано-

[73]) Z dziejów Ukrainy.
[74]) Z dziejów Ukrainy, c. 267 і дальше.

-вич Антін, Зеленський Михайло, Креховецький Іван, Криса Михайло, Кричевський Михайло, Куцевич-Міньковський Іван, Лесницький Григорій, Морозивицький Станислав, Нечай Данило і Іван, Тетеря Павло, Хмелецький Адам, Хмельницький Павло. Зпоміж генеральної старшини шляхетського роду були: Іван Виговський та Самійло Богданович Зарудний; врешті шляхтичем був сам Богдан Хмельницький.

До шляхти-бояр рахував В. Липинський Степана Пободайла і Івана Гирю[75]).

Полковників міщанського роду було небагато: Гладкий Матвій, Золотаренки Василь і Іван, Небаба Мартин, Тиша Михайло[76]).

З духовенства вийшли: Абрамович Іван і Панкевич Михайло[77]). Попом був мабуть уманський полковник Степка.

Що до козаків, то Липинський зазначує, що по усуненню урядових елементів в роді Барабаша і Ілаша Караімовича на перше місце висунулися „старинні козаки"; з полковників часу Хмельницького він вичисляє Максима Несторенка, Прокопа Шумейка, Ганжу, Джалалия (називає його Джулаєм), Топигу, Шангирея, Бурлая, Вешняка і обозного Черняту. Поданий тут спис можемо тут дещо справити і доповнити.

З полковників Хмельниччини в часах перед 1648 роком згадуються як реєстрові козаки оці:

1. Бурлій (Бурляй, Бирляй) Кіндрат, гадяцький полковник[78]), — 1638 р. отаман чигиринського полку[79]).

2. Вешняк Федір Якубович, чигиринський полковник, — 1638 р. сотник чигиринського полку[80]).

3. Ганжа Іван (?), уманський полковник, — 1647 р. козацький полевий вожд[81]).

4. Гиря Данило, білоцерківський наказний полковник, — 1638 р. сотник білоцерківського полку[82]).

5. Гиря Іван, білоцерківський полковник, — 1625 посол за-

---

75) С. 298—9. 76) С. 270—1. 77) С. 270.

78) На якій основі називають Бурлія гадяцьким полковником (гл. Архив ЮЗР III 6 с. 398) не можу дійти, але Кіндрат Бурлій згадується 1653—1655, Грушевський VIII 493, 1079 і ін.

79) Грушевський VIII 314. 80) Тутже.

81) Памятники I 173.

82) Грушевський VIII 313 (хибно Гича).

порожського війська до царя, 1632 військовий суддя з Жовнина[83]).

6. Джалалий Филон, кропивенський полковник, в травні 1648 р. реєстровий козак у війську на Камяному Затоні[84]).

7. Клиша Яцко, білоцерківський наказний полковник, — 1627 р. посол до короля, 1631—1632 полковник на Запорожжі, 1637 білоцерківський полковник, 1638 білоцерківський сотник[85]).

8. Люторенко Яцина, білоцерківський полковник, — 1619 р. посол, 1632 р. військовий суддя з Черкас, 1637 р. білоцерківський полковник, 1638 р. сотник[86]).

9. Москаленко Сава, полковник під Білою Церквою у вересні 1651 р.[87]), — 1638 р. сотник білоцерківського полку[88]).

10. Нестеренко Максим, корсунський полковник, — 1637 теж корсунський полковник, 1638 сотник, 1646 посол до короля[89]).

11. Топига Богдан, в травні 1648 р. наказний гетьман[90]) — 1638 р. черкаський сотник[91]).

„Старинних" реєстрових козаків серед полковників було певно ще більше, але не всі імена можна ідентифікувати[92]), про походження богатьох старшин взагалі нічого ближче не знаємо.

Коли розглядаємо участь ріжних верств серед старшини, бачимо, що „старинні" козаки є в меншині в порівнанню зі шляхтою; серед наведених імен полковників шляхти є понад 20, козаків 11. Очевидно ці цифри не є рішаючі, бо про велике число старшин взагалі невідомо, якого вони були роду. Але шляхта мала без сумніву перевагу що до числа визначних індивідуальностей: Богун, Виговський, Жданович, Кричевський, Лесницький,

---

[83]) Грушевський VII 525, VIII 153.

[84]) Грушевський, Поч. Хмельн. 184.

[85]) Грушевський VIII 43, 136, 313; Окольський, Dyaryusz 24, 194.

[86]) Грушевський VII 381, VIII 153, 260, 313; Окольський 66, 194.

[87]) Грушевський IX 355—357.

[88]) Грушевський VIII 314.

[89]) Окольський 66, 194; Грушевський VIII 313; Освенцім, Dyaryusz 134.

[90]) Грушевський, Хмельниччина в розцвіті 11.

[91]) Окольський 194, Грушевський VIII 313.

[92]) Зверну увагу на прізвища старшин з часів Хмельниччини, які стрічаються також в джерелах перед 1648 р.: Барабаш, Бородавка, Боярин, Бут, Дорошенко, Коробка, Лисовець, Лобода, Маркович, Одинець, Пешта, Половець, Рябуха, Савич, Скороход, Сулима, Томиленко, Туровець, Филоненко, Цицюра, Чорномаз.

Нечаї Данило і Іван, Тетера, Зарудний все таки творили більшу і значнішу групу як родовиті козаки, Вешняк, Гиря, Джалалий, Нестеренко... Звязок між обома групами утримував сам Богдан Хмельницький, що був і шляхтичем і козаком рівночасно.

Полковників назначував гетьман. Як виглядав такий номінаційний декрет, прикладом може служити назначення Лукіяна Сухині, бужинського сотника, ніжинським полковником 1 серпня 1650 р.[93]). Гетьман повідомляє сотників, отаманів і „все товариство реєстрове“ Ніжинського полку, „ижъ уваживши мы заслуги и способность до завѣдованья тымъ полкомъ пана Лукьяна Сухини, сотника бужинского, оному полковництво нѣжинское дали есьмо. Теды абысте о томъ вѣдаючи, оного всѣ за полковника своего мѣли и послушны ему были, так яко на тое залежитъ; который за тымъ отъ насъ суполную владзу маетъ тымъ полкомъ справовати, непослушныхъ карати и вольностей товарыства нашого постерегати, а подданныхъ паньскихъ не укрывати, и абы тамо жадная своявоня не была, водлугъ особливого универсалу нашого пильнѣ доглядати“.

Дещо відмінного змісту є номінаційний універсал Хмельницького з 26 січня 1656 р. для Івана Нечая на білоруське полковництво[94]): „ижъ ведячи ми пана Ивана Нечая намъ и всему войску нашему его царского величества запорозкому жичливого и въ дѣлахъ рыцерскихъ взятого, отъ боку нашого зсилаемъ на полковнитство въ Бѣлую Русь до Могилева, Чаусовъ, Новобыхова и Гомля и иншихъ мѣстъ и мястечекъ и сел там се знайдуючихъ, абы тамъ зостаючи на пограничу, постерегалъ, якобы той полкъ вцали былъ захований...“; „позваляемъ кождого, зъ козаковъ тамъ зостаючихъ доброго миловати, а злого карати“, а хто б противився „то мы кождого такового за взятьемъ ведомости, срокго безъ фолкги на горле карати будемъ“.

При назначуванню полковників, здається, правилом було, що добирано їх з т о г о с а м о г о п о л к у. Так з козаків Білоцерківського полку були тамошні полковники Данило і Іван Гиря, Клиша, Люторенко, Москаленко; з Браславського полку Зеленський; з Корсунського Нестеренко і Іван Гуляницький; з Паволочі паволоцький полковник Куцевич-Міньковський: з Чернигівщини Пободайло чернигівський, з Чигиринського полку Вешняк. Ло-

---

[93]) Акты Зап. Россіи, V 85—86.

[94]) Сборникъ Археогр. Ком. I 28—29.

гічним видається, що при обсаді полковництва першенство мав наказний полковник; але в джерелах таких прикладів стрічаємо небагато: Лютеренко білоцерківський, Василь Золотаренко ніжинський, Пободайло чернигівський, та взагалі наші відомости про наказних полковників скупі.

Є одначе доволі випадків, що полковник назначується з і н ш о г о полку; так Лукіян Сухина перейшов з чигиринського полку до ніжинського, Бурлій з чигиринського полку до Гадяча; Данило Нечай браславський був з Київщини, таксамо Богун кальницький та Лесницький миргородський.

Деякі полковники старшували в р і з н и х полках: Тимофій Носач у прилуцькім полку 1649—1650 р. і браславськім 1653—1654 р.; Яско Воронченко в черкаськім 1649 і прилуцькім 1652—1656 р.; Яків Пархоменко в чигиринськім 1651 р. і в черкаськім 1653—1654; Іван Гуляницький в корсунськім 1653—1654 р. і в стародубськім (як наказний полковник) 1656—1657 р.

Як довго т р і в а л о у р я д у в а н н я полковників, це тяжко вияснити, бо дати маємо неточні. Протягом більш-менш цілого десятиліття Хмельниччини залишилися лише Богун кальницький, Пушкар полтавський і може Джалалий кропивенський[95]); біля 5 років урядував Глух уманський; по 4 роки: Жданович київський, Лесницький миргородський, Тетеря переяславський, Воронченко прилуцький; по 3 роки: Зеленський браславський, Савич канівський, Яненко-Хмельницький київський, Мозиря корсунський, Матвій Гладкий миргородський, Шумейко ніжинський, Пободайло чернигівський. (Деякі продовжали своє полковництво і в пізніші часи, але цим тут не займаємося). Богато полковників старшувало короткий час — рік-два або й коротше.

Причини у с т у п л е н н я полковників з уряду різнородні. Природна причина — смерть. Поважне число полковників полягло у боях: Голота, Кричевський, Данило Нечай, Небаба, Пободайло, Іван Золотаренко. Козаками був убитий білоцерківський полковник Громика. Військовий суд засудив на смерть Матвія Гладкого і Лукіяна Мозирю.

Київський полковник Антін Жданович висланий в посольстві до Польщі 1653 р., був увязнений поляками і довго не вер-

[95]) Дані про Джалалия маємо тільки з 1649—1654 р., але пізніше ніякий інший кропивенський полковник не згадується.

тався, — його місце зайняв Евтихій Пішко й опісля Павло Хмельницький, і хоч пізніше Жданович вернувся, вже свого полковництва не дістав. Залишився йому тільки титул „старого" полковника[96]), зрештою гетьман давав йому різні почесні функції, як провід у судових комісіях для справ полковників, наказне гетьманство над корпусом, висланим на підмогу Ракоцієві і под.

Бувало, що гетьман усував полковників задля їх нездатности. Так нпр. десь в квітні 1654 р. Хмельницький відібрав полковництво уманському і білоцерківському полковникові за те, що вони не виявили потрібної енерґії підчас польського наступу і настановив в ті полки нових полковників[97]). Із нашого каталогу видно, що в Білоцерківськім полку на місце Семена Половця прийшов Макар Москаленко, в Уманськім на місце Осипа Глуха Семен Оргіяненко.

Деякі полковники переходили на уряди генеральної старшини: Тиміш Носач, полковник прилуцький і браславський на генерального обозного 1655 р.[98]) і Федір Лобода, переяславський полковник 1649—1650 р. на генерального суддю 1654 р.[99]).

В нижче поданому каталозі дати зазначені при іменах означують першу і останню згадку про дану особу в джерелах; докладне означення початку і кінця урядовання можливе тільки в деяких випадках. В нотках обмежуємося тільки до найважніших джерельних згадок, що ці дати мотивують.

1. Білоруський полк

Іван Золотаренко, VI 1654 — XI 1655, поляг[100]).
Іван Нечай, 26 I 1656 — VI 1657 і дальше[101]).

2. Білоцерківський полк

а) Полковники:

Іван Гиря, VII—XI 1648[102]).

---

[96]) Грушевський IX 1137.
[97]) Акты X 680, Грушевський IX 883—4.
[98]) Жерела до іст. Укр.-Р. VI 130, 148.
[99]) Грушевський IX 735.
[100]) Акты ЮЗРоссіи XIV 127—8, Грушевський IX 1156.
[101]) Сборникъ Археогр. Ком. I 28—29, Грушевський IX 1442.
[102]) Михаловського Księga pam. 95, 148; Україна 1914, II 37; Памятники I 160; Акты ЮЗРоссіи III 284.

Михайло Громика, кін. 1649 — XII 1651 (убитий[103]).
Семен Половець, VII 1653 — III 1654[104]).
Макар Москаленко, XII 1654 — IV 1655[105]).
Семен Половець, II 1656[106]).
Яків (Яцина) Люторенко, V 1656 — 1658[107]).

б) Наказні полковники:

Сава Москаленко (?), 1651[108]).
Данило Гиря, I 1654[109]).
Матвій Positive Положний, VII 1654[110]).
Яцко Клиша, X—XII 1654[111]).
Яцина Люторенко, XII 1654[112]).

3. Браславський полк

а) Полковники[113]):

Данило Нечай, III 1649 — 21 II 1651 (поляг)[114]).
Тимофій Носач, IV 1653 — IV 1654[115]).
Михайло Зеленський, VIII 1654 — VII 1657 і дальше[116]).

б) Наказний полковник:

Кривенко, XI 1650[117]).

4. Кальницький (винницький) полк

Іван Федоренко Богун, II 1649 — 1657 і дальше[118]).

---

[103]) Реестра 107, Освєнцім 397.

[104]) Грушевський Іст. Укр.-Р. т. IX 567, 734, 875; Акты III 397, 405. Половець перестав бути полковником десь в квітні 1654 р., Грушевський IX 883—4.

[105]) Грушевський IX 1018, 1029; Акты XIV 523, 525, 563 –6.

[106]) Грушевський IX 1159, 1200.

[107]) Сборникъ Ком. разб. др. акт. I 40; Акты ЮЗР IV 100, XV 162.

[108]) Грушевський IX 355—7 (не зазначено, чи наказний).

[109]) Акты X 783. [110]) Тутже 697.

[111]) Грушевський IX 955, 1028. [112]) Тутже 1018.

[113]) Пропускаємо непевні імена: Кушка і Браславець, VII 1648, — Шайноха, Dwa lata II 380—2; Сила Волошин, VIII 1650, — Грушевський IX 77; Іванчул, VII 1651, — Грушевський IX 320.

[114]) Грушевський, Хмельниччина в розцвіті 170; він же Іст. Укр.-Р. IX 183.

[115]) Жерела до іст. Укр.-Р. XII 204; Грушевський IX 567, 616, 883.

[116]) Грушевський IX 927, 1447. [117]) Тутже 153.

[118]) В лютім 1649 р. має титул подільського полковника, Z dziejów Ukrainy 492; в квітні 1649 р. винницький полковник, — Грушевський, Хмельниччина в розцвіті 176; в реєстрах 1649 р. — кальницький;

5. Канівський полк

а) Полковники:

Семен Савич, VII 1648 — X 1651[119]).

Федір Стародуб, VII 1653 — I 1654[120]).

Андрій Бутенко, I 1655[121]).

б) Наказні полковники:

Ілля Голота (?), VI 1649 (поляг)[122]).

Іван Шангирей (?), IX 1650[123]).

Заблоцький (?), X 1650[124]).

6. Київський полк

а) Полковники:

Михайло Кричевський, 1648 — 3 VIII 1649[125]).

Антін Жданович, X 1649 — VII 1653[126]).

Евтихій Пішко, XI 1653 — III 1654[127]).

Павло Яненко Хмельницький, III 154 — IV 1657 і дальше[128]).

б) Наказний полковник:

Василь Дворецький, XI 1650 — IV 1657 і дальше[129]).

7. Корсунський полк

Іван (?) Шангирей, VII 1648[130]).

Лукіян Мозиря, IV 1649 — V 1652 (покараний смертю)[131]).

опісля знову винницький. — М. Петровський, До біографії Івана Богуна, Зап. Ніж. Інст. Н. О., кн. X, 1930, збирає докази, що Богун і Федоренко це дві окремі особи.

119) Михаловський 167, Реестра 60, Акты III 476—9.

120) Грушевський IX 566, 734. 121) Грушевський IX 1029.

122) Kotłubaj, Życie Janusza Radziwiłła, 365.

123) Акты VIII 326.

124) Акты VIII 351. При всіх трьох іменах не зазначено, що це наказні полковники.

125) Z dziejów Ukrainy 389, 500; Грушевський IX 215. — Московська реляція в травні 1648 р. згадує в Києві полковника Олешка Тяплушкина (!), Акты III 215.

126) Реестра 198; Грушевський IX 567, 575; пізніше титулують його „старий полковник", IX 1137, 1210.

127) Акты X 164; Грушевський IX 734, 770, 772, 798.

128) Грушевський IX 772, 798, 1366.

129) Акты X 164, Грушевський IX 1359.

130) Михал. 95; Памятники I 160 (без імени); у вересні 1650 р. згадується Іван Шангирей з канівським полком, Акты VIII 326.

131) Кіев. Старина 1887 VIII с. 732 (Мазуренко); Реестра 78; Акты III 470 (білоцерківський полковник!); Грушевський IX 392, 419

Максим Нестеренко, VII 1653[132]).
Іван Гуляницький, XI 1653 — I 1654[133]).
Іван Дубина, VII 1657[134]).

8. Кропивенський полк

Филон Джалалий, IV 1649 — I 1654[135]).

9. Миргородський полк

а) Полковники:

Матвій Гладкий, IV 1649 — V 1652[136]) (розстріляний).

Григорій Сахнович Лесницький, VII 1653 — VII 1657[137]) і дальше.

б) Наказні полковники:

Михайло Ратченко, VI 1651[138]).
Матвій Іванів (!), 1654[139]).

10. Ніжинський полк

а) Полковники:

Прокіп Шумейко, VII 1648 — III 1651 (?)[140]).
Лукіян Сухиня, VIII 1650[141]).
Василь Лихвиненко, X 1650[142]).
Іван Ничипоренко Золотаренко VII 1653 — XI 1655[143]).
Василь Золотаренко, 1655 (?) — I 1656[144]).
Григорій Гуляницький, III 1656 — 1659[145]).

462, 560. — Пок. В. Липинський після Шангирея клав полковництво Станислава Морозовицького, Z dziejów Ukr. 241, але на це нема доказів.

132) Грушевський IX 566. 133) Тутже 693, 734, 1029.

134) Русс. Истор. Библ. VIII 1243. — В московських реляціях є ще два імена корсунських полковників, але очевидно попсовані: Спил, 1650 р. — Акты VIII 351, і Кильдій Антонів 1651 р., Акты III 465.

135) Архив ЮЗР III 4 с 127; Реєстра 239; Грушевський IX 734.

136) Акты VIII 290—1; Реестра 255; Грушевський IX 410, 419.

137) Грушевський IX 567, 1468.

138) Записки НТШ т. 150 с. 89.

139) Акты X 195.

140) Акты III 242; Реестра 321; Акты VIII 360; Грушевський IX 158, 214. Кінцева дата непевна з огляду на те, що вже в серпні 1650 назначений Сухиня.

141) Акты Зап. Россіи V 85—86.

142) Акты VIII 352.

143) Грушевський IX 567, 1156.

144) Акты III 510.

145) Акты III 515; Лазаревський, Описаніе старой Малороссіи II 5.

б) Наказні полковники:

Іван Носенко, III 1654[146]).
Василь Золотаренко, VIII 1654 — 1655[147]).
Филип Уманець V 1655[148]).
Іван Демович Креховецький V 1656[149]).

11. Паволоцький полк

Іван Куцевич Міньковський, IX 1651[150]).
Михайло Суличич, VII 1653 — III 1654[151]).
Михайло Богаченко, IX 1654[152]).

12. Переяславський полк

Федір Лобода, III 1649 — X 1650[153]).
Гарасько, III 1651[154]).
Павло Тетеря, VII 1653 — 1657 і дальше[155]).

13. Полтавський полк

а) Полковник:

Мартин Пушкар, X 1649 — 1657 і дальше[156]).

б) Наказні полковники:

Петраш Яковенко, VI 1651[157]).
Іван Іскра (Іскренко), VIII 1649 — III 1652[158]).

14. Прилуцький полк

Тимофій Носач, X 1649 — X 1650[159]).

---

146) Грушевський IX 875.

147) Акты XIV 142, 504, 510, 690 і ін. У поході на Білу Русь були ще ніжинські наказні полковники Тиміш Золотаренко і Кобиляцький, Памятники III 89—91, Акты X 275.

148) Акты XIV 676 - 7. 149) Акты III 519.

150) Памятники Київ. Ком. I 600.

151) Грушевський IX 567; Акты X 328, 344; опісля був знову полковником 1659 р., Акты IV 100. 118. 159.

152) Акты XIV 32 - 33.

153) Кіев. Стар. 1887 VIII с. 739; Реєстра 215; Максимович, Собр. сочинений I. 710 числить його полковництво до 1653 р. — В липні 1649 під Пиливцями як переяславський полковник згадується Головацький, Акты III 331.

154) Грушевський IX 215. 155) Він же IX 567.

156) Реєстра. 157) Записки НТШ т. 150, с. 90.

158) Хмельниччина в розцвіті 252; т. IX 398—9; Записки НТШ т. 150 с. 86.

159) Реєстра 304; Грушевський IX 20—21; Акты VIII 352.

Іван Шкурат (?), 1651[160]).
Семен, IV 1652[161]).
Яків (Яско) Ворonченко, V 1652 — VI 1656[162]).
Петро Дорошенко (?), поч. 1657[163]).

15. Уманський полк

Іван Ганжа, VI—VII 1648[164]).
Степа — піп (?), VII 1648 — IV 1649[165]).
Осип Глух, X 1649 — IV 1654[166]).
Семен Оргіяненко, VII 1654 — I 1655[167]).

16. Черкаський полк

Манко (Марко ?), VII 1648 — 1649[168]).
Яків (Яско) Ворonченко, X 1649[169]).
Баран Худий (!), IX 1651[170]).
Яків (Яско) Пархоменко, VII 1653 — I 1654[171]).

17. Чернигівський полк

а) Полковники:

Мартин Небаба, IX 1648 — 7 VII 1651 (поляг)[172]).
Степан Пободайло, VII 1651 — X 1654 (поляг)[173]).
Іван Аврамович (Попович), X 1654 — VII 1655 і дальше[174]).

---

160) Максимович, Собр. сочин. I 732, джерело не вказане.

161) Грушевський IX 419—420.

162) Тутже IX 433, 1018; Лазаревський, Опис. стар. Малоросіи т. III 5—6.

163) Лазаревський, III 6, без вказання джерела.

164) Szajnocha, Szkice II 353, 360—1, 367; Памятники I 160.

165) Szajnocha, Szkice II 380—2; Грушевський, Хмельниччина 176.

166) Реестра 131; Акты VIII 351; Грушевський IX 567, 571, 688; усунений з полковництва в квітні, але згадується і пізніше, тутже IX 883, 1041—2.

167) Акты X 704; Грушевський IX 1002, 1041.

168) Кіев. Стар. 1887, VIII 740; Михал. 91, 92. 409 — Марко згадується як наслідник Кривоноса в цім полку, але звістка непевна.

169) Реестра 27.

170) Памятники II 600.

171) Грушевський IX 566, 734, Акты X 44—5.

172) Акты VIII 277, 360; Реестра 329, Грушевський IX 322.

173) Грушевський IX 323, 567, 734, 749; Памятники III 207; Z dziejów Ukrainy 298.

174) Памятники III 90; Акты XIV 745, 899; Z dziejów Ukrainy 270.

б) Наказні полковники:

Степан Половайло, VII 1649 — VII 1651[175]).

Іван Шохів, V 1651[176]).

18. Чигиринський полк

а) Полковники:

Федір Якубович Вешняк, VIII 1648 — X 1650[177]).

Яків Пархоменко, X 1651[178]).

Карпо Трушенко, VII 1653 — IV 1654[179]).

б) Наказні полковники:

Ілляш (Богаченко ?), X 1650[180]).

Іван Волеваченко, VII 1653[181]).

Василь Томиленко, X 1653 — I 1654[182]).

Павло Безштанко, X 1655[183]).

Окрім вичислених вище постійних полків виступають ще в джерелах деякі короткотревалі або непевні полки і полковники:

Звягельський: Михайло Тиша, IV 1649 (Грушевський, Хмельниччина 169).

Лубенський: Грило, XII 1654 (Грушевський IX 1019).

Овруцький: Іван Бруяка 1649 (Z dziejów Ukrainy 500).

Подністрянський: Гоголь VI 1657 (Акты X 759).

Стародубський: наказні полковники: Пашло 1654 (Памятники III 90), Афанасій Єреміенко 1654—1656, Михайло Єреміенко 1656, Іван Гуляницький 1656—1657 (Лазаревський: Опис. ст. Малор. I 12).

Хвастівський (?): Петро Дик, 1651 (Z dziejów Ukr. 279).

Чечельницький: Федір Литка, IX 1650 (Грушевський IX 102).

---

175) Грушевський. Хмельниччина 184; Іст. Укр.-Р. IX 215, 226, 227.

176) Записки НТШ т. 150 с. 88—89.

177) Реестра 1; Акты VIII 351.

178) Памятники II 137.

179) Грушевський IX 567, 734; Акты III 577, X 338; Трушенко був мабуть без перерви чигиринським полковником і дальше до 1658 р., пор. Акты VII.

180) Грушевський IX 114. 181) Вінже IX 566.

182) Акты X 43—117. 183) Грушевський IX 1137.

Чорнобильський: Михайло Панкевич 1649 (Z dziejów Ukr. 500).

Залишається ще велике число полковників, яких місця урядування не можемо означити: Грунька, Губяло, Дзержаловський, Губяло, Дорошенко Іван, Кирило, Константинович Федір, Кривоніс Максим, Кривоносенко, Криса Михайло, Лисий, Литвинко, Лукіянів(?), Маркевич, Опанас, Півторакожуха, Самійло, Стасенко, Филипець, Хватько (Хведько ?).

IX. Держава Богдана Хмельницького.

(Загальні уваги).

Історію Хмельниччини можемо розглядати з двох різних становищ: з одного боку бачимо саме козацьке повстання, імпозантний народній рух, що з нестриманою силою руйнує давню шляхетську державу і громадянство, — з другої сторони помічаємо, як із цеї руїни, згарищ і знищення поволі виростає нове життя, на нових господарських і соціяльних основах, як великими трудами і зусиллями будується нова українська держава. Давні історики звертали увагу більше на руйнуючий бік народнього повстання, не могли зорієнтуватися в революційному хаосі, не добачали нічого більше як тільки знищення й анархію. Новіше покоління українських істориків не обмежується описуванням розкладу старого ладу, а доповнює картину Хмельниччини дослідом цеї нової державної будови, що виринає з перших хвиль революції.

В наших студіях, які були публиковані в Записках НТШ. і в інших виданнях, давали ми огляд головних питань, що торкаються Хмельниччини якраз з погляду на її державні тенденції. Перейшли ми головніші проблеми, — тепер хочемо зіставити наші уваги в одну цілість, доповнити їх й дати образ державноорганізаційної праці Богдана Хмельницького та його співробітників.

I

Козацька автономна територія[184]) була означена вперше зборівським договором 1649 р.: належали до неї три придніпрянські воєвідства — київське, браславське, чернигівське. На

[184]) Порівн. Студії над державою Богдана Хмельницького, III Державні межі, Записки НТШ т. 144.

карті це простір приблизно трьох старих губерній Київської, Чернигівської і Полтавської з деякими сусідними округами, разом біля 180.000 кв. км. Ця невелика територія межувала з трьома великими державами, що робили на неї натиск розтяглістю своїх географічних мас, — з Польщею, до котрої Україна ще формально приналежала, з Московщиною та з країнами турецької імперії. До того ж козацька Україна не мала природних меж, не мала доступу до моря і навіть головна її комунікаційна артерія, Дніпро, не був цілий в українських руках. Утримати й поширити цю територію — це була перша умова існування козацької держави.

Богдан Хмельницький та його співробітники відчували добре цю тісноту і від початку намагалися поширити державні кордони.

Найбільше природною розвязкою було прилучення західніх українських земель — Поділля, Волині, Галичини, Холмщини. Ці землі були заселені вдвоє так густо як Придніпрянщина, мали старі осередки культури, вище розвинене хліборобство, заможні міста, та, що найважніше, через них ішов торговий шлях до Балтійського моря, одинокий шлях, котрим прямував експорт з України за кордон. Для розвитку молодої української держави ці землі мали першорядне значіння. Богдан Хмельницький вже по першім побіднім поході значив межі козацької держави „по Львів, по Холм і Галич“, згодом у переговорах зі Швеціею й Семигородом він реклямував „право старої Руси або України аж по Вислу“. В останній рік гетьманства Хмельницького козацькі війська окупували частину Волині й Поділля, засновано там нові полки; але ці здобутки були нетрівкі, опісля козацькій державі треба було вдоволитися кордоном на Случі, на т. зв. „козацькій лінії“. Втрата західніх земель з їхніми господарськими й культурними цінностями лягла великою вагою на майбутности України.

Богдан Хмельницький рівночасно робив заходи, щоби поширити межі козацької держави на північ, у землі Литовського Вел. Князівства. В 1654—1655 р. українські війська окупували повіти стародубський, кричевський, бихівський; Дніпровий шлях аж по Могилів був під українською владою. В 1657 р. також пинський повіт святочним маніфестом заявив свій перехід під реґімент Запорожського Війська. Се відкрило перед Украї-

ною нові перспективи. У переговорах зі Швецією козацька дипломатія жадала цілої Білої Руси аж до кордону з Прусами. Це жадання мало мету не лише політичну і стратегічну — наближення до шведського союзника, — але також економічну: українська торгівля могла знайти новий шлях до Балтійського моря, як рекомпенсату за втрачений Буг. Білоруси стояли культурою так близько до українців, що обєднання Білоруси з Україною не зустрічало великих перешкод. Але ці широкі пляни занадто загрожували інтересам Московщини, почалася дипломатична боротьба за білоруський полк[185]) — Україна мусила залишити свої північні змагання.

Менше реально трактувався доступ до Чорного моря. Не тому, немовби тодішнє громадянство було несвідоме значіння давнього „Руського“ моря. В ті часи, у звязку з козацькими походами на море, живий був погляд, що козаки це переємники змагань княжої доби — „з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксілях по морю плавало і Константинополь штурмовало“, — що вони візьмуть на себе завдання відвоювати Чорне море від турків. Сам Хмельницький у своїх політичних комбінаціях брав теж під розгляд пляни протитурецької ліґи, не був їм противний, але не вважав їх реальними — волів полагодити відносини до Туреччини в мировий спосіб. У переговорах з Портою ставлено дуже широко справу української торгівлі на Чорному морі — при гирлі Дніпра мав поставити український порт, мали бути встановлені правильні консулярні зносини, передбачувано, що українські кораблі будуть відвідувати Середземне море. Але тих плянів не зреалізовано; Хмельницький закинув пізніше ці думки, — 1653 р. дозволив навіть ханові відбудувати на долішньому Дніпрі Іслам Кермен (Аслан городок), зруйнований колись козаками.[186]) Чорноморське питання стало актуальним для України щойно пів століття пізніше — фатальне для української держави було це, що справу вирішила остаточно не Україна, а Росія.

Передумовою добуття Чорного моря було опанування „диких піль“, що широкою полосою відгороджували козацьку

---

[185]) „Вольний порт“ у Старім Бихові 1657 р., — Науковий Збірник за рік 1929.

[186]) Полуднева Україна в часі Хмельниччини, Збірник полудневої України, видання Історичної Секції ВУАН (друкується).

державу від моря. Українська колонізація проникала туди здавна ватагами степових добичників, але орда змітала її все наново. В перші часи Хмельниччини, коли був формальний мир і навіть союз з татарами, були деякі вигляди для колонізації степів, але їх не використано, — нові оселі явилися тільки на самому пограниччі, на лінії Рашків, Умань, Чигирин, Полтава. Саме Запоріжжя, кодло і батьківщина козаччини, по повстанні 1648 р. запустіло; населення перейшло на волость, на полкові землі, де спокійніше можна було вести господарство. Пізніше, як на волости стало тісно, як реєстр обмежив свободу, „своєвільні" пробували знову козакувати у степах. Але гетьман старався стримати цей відплив; він уважав небезпечним оживлення Запорожжа, бо це могло привести зачіпки з татарами, а що більше — на традиційній Січи могли легко зорганізуватися невдоволені елементи.

Масово пересувалося українське населення на схід, за московський кордон, на Слобідщину. Але державний кордон залишився тут без зміни; для козацької політики дуже важно було утримати невтральність і прихильність Московщини; тому й не думано про пересунення кордону, а всякі пограничні непорозуміння Хмельницький вирішував мировим способом.[187])

II

Ядром козацької держави була середня Наддніпрянщина з полками в Чигирині, Черкасах, Корсуні, Каневі, Білій Церкві, Переяславі і Кропивні, — це були найстарші оселі городової козаччини і тут була стаціонована майже половина реєстрового війська. Тут було також гетьманське місто Чигирин, головний осідок козацької адміністрації, нова столиця України. Що це далеке містечко, на краю диких піль, стало столичним, то головною причиною було саме те, що воно лежало серед сутокозацької території — нова побідна козацька верства шукала собі нової столиці. Старий Київ з родовитим міщанством, під впливами духовенства, з свіжою памяттю шляхетського володіння, до тогож не забезпечений від нападів чи з Польщі, чи з Литви, не міг відзискати давніх столичних прав. Чигирин серед своїх пісків і болот, в далекій закутині, скріплений низкою го-

---

[187]) З українсько-московської пограничної переписки, Записки НТШ т. 150.

родків довкола, був недоступний до польського наступу, мав легке получення з союзним Кримом і з Лівобережжам, були тут маєтности Хмельницького і іншої старшини — все те підняло незамітну козацьку оселю до ранґи столиці.

На захід і схід від старої козацької території були нові надбання. На захід Браславщина — полки Умань, Браслав, Винниця. Край засіяний укріпленими городками, що здавна двигав на собі татарські набіги від Чорного Шляху, а тепер був першим заборолом від польських наїздців; населення завзяте, повне ненависти до шляхти, вірне козацькій Україні.

На схід Полтавщина і Чернигівщина — полки Полтава, Миргород, Прилуки, Ніжин, Чернигів. Землі дальші від татарської і польської небезпеки, спокійні, сильно колонізувалися, ставали резервуаром козаччини з перевагою заможних елементів; козацький устрій проникав все дальше на північ на Стародуб, Чавси і Бихів.

На карті територія козацької держави має зразу найширшу розтяглість від заходу на схід (Винниця—Полтава), опісля поширюється на північний схід (Стародуб, Чавси). Те саме бачимо при розгляді комунікаційних шляхів.[188]) За польської влади найважніше значіння для Придніпрянщини мали західні дороги на Луцьк чи Львів. По козацькій революції, коли перервалися торгові зносини з Польщею, перше місце зайняли шляхи від полудневого заходу на північний схід, — від Молдави і Туреччини через Україну до Московщини. Ця зміна комунікаційних артерій мала великий вплив на розвиток господарських відносин, особливо торгівлі.

III

Придніпрянщина в часі Хмельниччини мала характер хліборобської країни. Вже до революції розвинулося на більшу міру магнатське фільваркове господарство; повстання віддало землю в руки малих власників і ці ще більш інтензивно вели управу ріллі. З оповідань Павла Алепського довідуємося, що на степовому пограниччі корчовано ліси і поширювано площу ріллі, розведено дрібну годівлю, особливо свиней і домашньої птиці, будовано млини. Про світлий стан урожаїв на козацькій території оповідають богато очевидці-поляки, що дивувалися цьому

[188]) Студії, IV. Українські дороги в половині XVII в., Записки НТШ т. 144—145.

тим більше, що за польським кордоном хліборобство було знищене до краю. Правда, і на Придніпрянщині бував голод, але тільки в перші роки повстання, коли більшість населення була у воєнних походах, не стало рук до праці і до того був неврожай[189]); але опісля опановано ситуацію і Придніпрянщина була в розмірному добробуті. Оскільки знаємо з припадкових згадок, сіяно найбільше жита і вівса; пшениці було менше — полудневі пшеничні землі були ще мало управлені. На краю степової полоси високо стояло скотарство; також значно поширене було бжільництво.

Північна Україна — Полісся і Чернигівщина — мала ще великі ліси, майже ненарушені. З важніших копалин добували на Поліссі залізну руду гіршого сорту, по степових могилах селітру. Ніде в межах козацької держави не було соли: треба було довозити її зі Слобідщини, з чорноморських лиманів, з Галичини або з Молдави.

Природні богатства забезпечували примітивні потреби населення, але на експорт Україна мала небогато. З північних лісових земель перед самою революцією почався вивіз дерева і поташу до балтійських портів; але через недостачу прямих доріг до моря цей вивіз не міг розвинутися належно. Збіжжа і муки хоч і було доволі, то великі засоби потрібні були для армії, — так само худоба. Лишалися скіри і футра із степової добичі, мід, віск. Промислових виробів також не було в більшій кількости за виїмком хіба ткацьких.

Козацька держава не могла в ті часи відіграти визначнішої ролі в торгівлі — принайменше як самостійна продукуюча і експортуюча країна. Зате Україна могла мати своє значіння як посередник і злучник між сусідніми краями. З одного боку від полудня Балкан—Туреччина з васальними країнами, — з другої сторони Московщина. Обі сторони вже здавна змагали до навязання прямих зносин[190]), але на перешкоді стояла їм Польща, що вела і протитурецьку і протимосковську політику. Тепер Україна, визволена з під польської влади, Україна козацька, що була примушена шукати звязків і з Москвою і з Портою, ставала природним помостом, на якому могли зустрітися обі сторони.

---

189) Голодівки на Україні XVII в., Україна 1929 р.

190) Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр., Записки НТШ т. 117—118.

І справді бачимо, що з одного боку на Україну пливуть турецькі каравани з шовком, килимами, східніми матеріями, з другого московські купці ідуть все глибше в південну Україну. Відкривається великий торговий шлях — Москва—Київ—Константинопіль. В 1654 р. окремим універсалом Хмельницький реґулює цю торгівлю і накладає цла на московські і турецькі товари.

Ця зміна торгових шляхів дуже симптоматична. Дотепер — під польською владою — Україна тяжіла до Балтійського моря і політично була звязана з Варшавою; нова козацька держава, відірвана від цих звязків, шукає нового шляху і прибиває до великої балкансько-східноевропейської артерії.

IV

Населення Київщини і Браславщини 1625 р. (по обчисленням Ал. Яблоновського) було біля 542.280 — разом з Чернигівщиною ціла Придніпрянщина могла мати біля 700.000. За Хмельниччини населення зросло і через природний приріст (пригадаємо відомі помічення Павла Алейського про незвичайну плодючість українців) і ще більше через наплив селян з західніх земель у перші роки повстання, так що можна прийняти кругло цифру одного мільйона. Густота населення була дуже невелика — 5 людей на кв. км.; при цьому треба взяти під увагу, що південна частина території була заселена густіше, а малолюдна була північна лісова полоса.

Популяційна політика козацького уряду мала головне завдання не допустити до зменшення населення і навпаки збільшити його. У всіх договорах з татарами (1648, 1649, 1651 р. і ін.) Хмельницький домагається все рішучо, щоби степовий союзник не брав ясиру з козацької території; коли татари ідуть на поляків через козацькі землі або вертають назад, їх походу стережуть з усіх сторін козацькі стежі, і стараються не допускати татар до грабіжі. У зборівськім мирі українська делегація перевела постанову про свобідний перехід населення з західніх земель на козацьку територію. Щоби затримати населення під козацькою владою, Хмельницький не дозволяє переселюватися на Запоріжжя[191]); з тих самих причин готовить гострі кари для всіх тих, що втікають за московську границю, на Слобідщину. Еміграцію жидів із міст гетьман намагався невтралізувати через збільшення

[191]) Полуднева Україна в часі Хмельниччини, — як вище.

грецьких колоній (нпр. в Ніжині); в тому часі приходять на Україну також поселенці волохи і серби.[192])

Та при всіх тих заходах не повелося скріпити чисельно людности козацької України. Польські походи 1651—1652 р., а опісля спільні польсько-татарські грабування 1653—1655 рр. в страшний спосіб знищили й обезлюднили Браславщину; татари вивели в неволю кількадесять тисяч народа. Безнастанно руйноване і тероризоване населення втратило відвагу і терпеливість і громадно пересувалося на схід, на Лівобережжа і дальше на Слобідщину — не вважаючи на всякі заборони. Починалася „руїна“...

V

Козацька революція принесла основний переворот у землеволодінню і клясовім поділі населення України. Під польською владою біля 85% земель належало до великої власности (35% королівщин, 45% маґнатських земель, 5% церковних), тільки 15% до середніх і дрібних власників. Тепер велика земельна власність занепала цілком: державні землі (королівщини) перейняла козацька держава і забезпечувала ними урядовців; маґнатські маєтности окупували козаки, міщане, духовенство. Середня і дрібна власність стала пануючим типом. Разом з тим прийшов новий клясовий поділ. При московськім переписі 1654 р., з нагоди присяги цареві, раховано 64.659 козаків, 62.454 міщан: половина населення зачислялася до козацького стану, половина до міщанського.

Хмельницький у внутрішній політиці спирався головно на козацьку верству. Цей стан дрібних хліборобів-вояків мав двигати на собі нову державну будову, що забезпечувала його клясові інтереси. Козаки мали обовязок служити у війську, зате мали першенство до землі і виключне право до урядів. Хмельницький змагав до замкнення козаччини в реєстрі, щоби не обезцінювати занадто козацьких привілеїв і зробити козацький стан більше суцільним. До реєстру приймав також давню родову шляхту й наділяв її урядами, як що вона погоджувалася без застережень на новий устрій; шляхта завдяки політичному виробленню могла стати позитивним елементом в будові держави. Але рівночасно з тим Хмельницький старався стримати творення

[192]) Серби в українськім війську 1650—1660 р., Записки НТШ т. 129.

нової шляхетсько-панської кляси, не дозволяв козацькій старшині творити лятифундій, великої земельної власности.

Міщанська верства була спеціяльним явищем Придніпрянщини. Вже на двайцять років перед козацьким повстанням міське населення творило тут (по обчисленням Ал. Яблоновського) 63°/₀ всеї людности, — в південній Київщині і Браславщині навіть 70°/₀. Ці міські оселі відріжнялися від сільських тим, що були укріплені городками, мали деяку самоуправу і платили нижчі чинші, — зрештою ведено тут таке саме хліборобське господарство як на селі, ремесло і промисл був тільки в початках. За Хмельниччини цей міщанський стан залишився майже таксамо чисельний — до міщан раховано мало не половину населення. Але міста в ці часи дістаються під рішучий вплив козаччини: частина міщан переходить до козацького реєстру, в богатьох містечках міщанська управа уступає місце козацькій, козаки уважають міста за свої оселі. Тільки більші міста, як Київ, Ніжин, Чернигів зуміли оборонити свої права. Гетьманський уряд ставав деколи в обороні міст перед надужиттям війська, але в основній політиці ішов проти міщанства: на містах лежав головний тягар державних податків, а в промислі і торгівлі все таки козаки мали більшу свободу рухів як міщане. Через те міста, що й перше не були дуже сильні, перестають розвиватися і окружаюча територія бере над ними перевагу.

Селяни з початком повстання в части війшли у міське населення, в части дісталися між рядову козаччину. По зборівськім мирі над селянством привернено формально владу панів з обовязком робіт і данин. Фактично одначе пани не мали тепер давньої екзекутиви і мусіли вдоволитися такими повинностями, на які самі селяни погоджувалися. Але ця непевність відносин, постійний страх перед поворотом панської влади в повнім обсягу, недвозначне змагання старшини розтягнути владу над посполитством — все те хвилювало безнастанно селянством і місцями приводило до вибухів. Хмельницький, що вів тверду політику супроти черні, умів опанувати положення, але в майбутньому наростала тут небезпека важкої соціяльної боротьби.

Православне духовенство добуло за Хмельниччини потвердження всіх прав, нові маєтности, відібрані католицьким кляшторам, і забезпечення влади над „церковними людьми“. За те Хмельницький вимагав, щоби церква у всьому підпирала ко-

зацьку державу. Коли 1651 р. київський митрополит Сильвестер Косів на свою руку почав переговори з поляками, гетьман в гострій формі пригадав владиці, що він не має права мішатися в політичні справи.

VI

Основно змінився політичний лад Придніпрянщини. Давні польсько-шляхетські установи заступлено козацькими. Запорожське військо, що тріюмфально опанувало „волость“, намагалося перевести тут свій традиційний січовий устрій. Але зробити це без ніяких змін було неможливе. Козацький устрій, що виріс на Запоріжжю, був в основі прямою демократією, — військова рада, що функціонувала майже безперервно, мала всю владу, і гетьман та інші уряди були вповні залежні від волі і настроїв війська. Це козацьке народоправство можливе до переведення у вузьких межах Запорожжя, показалося нежиттєздатним при організованню великої державної території. Хмельницький, ідучи за запорожською традицією, зразу скликав загальну раду при участи десяток тисяч козаків, — але скоро переконався, що така рада не може сповняти ніяких державних функцій і залишив її скликувати. Всі важніші справи він рішав при участи старшини або самою гетьманською владою. Загальна рада залишилася тільки як традиційний церемоніял, потрібний для леґалізації деяких державних актів, — як пр. переяславська рада 1654 р., що прийняла до відома звязок з Московщиною.[193])

В таких відносинах державна влада перейшла до рук гетьмана. В останні роки життя Богдан Хмельницький сам видавав розпорядки з силою законів, управляв країною, мав найвищий провід у війську, вів заграничну політику. Був некоронованим володарем, монархом України. Сучасники-чужинці звали його князем Руси, козацькі отамани приписували йому титул „божою милістю“[194]) і він сам почував могутність свойого становища: „Хоч мала я людина, але дав мені Бог, що я став єдиновладцем і самодержцем руської землі“. Нічого лекшого було, як справді сягнути по корону. Але Хмельницький, ум незвичайно тверезий і реальний, знав, що в його часи справжніми володарями ува-

---

[193]) Студії, І Рада, Записки НТШ т. 139—140.

[194]) З українсько-московської пограничної переписки, Записки НТШ т. 150.

жалися тільки „природжені пани“, — він як homo novus серед коронованих голов не знайшов би признання. І він вдоволявся фактичною владою.

Та Хмельницький не міг не бачити, що сила і розцвит козацької держави звязані з його особою і як він закриє очі, все може піти в руїну. Гетьманство в принципі було інститутом виборним; вибір належав до компетенції ради, — по смерти гетьмана мусіла прийти система елекцій, якої небезпеки Хмельницький знав добре з Польщі. Щоби запобігти тому — та йдучи за природньою особистою амбіцією — він думав утвердити гетьманство в своїм роді. Зразу приготовляв на наступника старшого сина Тимоша: так в книзі реєстрів 1649 р. „гетьманович“ стоїть на першому місці по гетьмані, 1650 р. він репрезентує гетьмана в Києві при вписі зборівського договору в земські книги, тогож року виступає як наказний гетьман на чолі корпуса, висланого на підмогу ханові; щоби підняти особу сина Богдан добув йому руку доньки молдавського господаря. Але смерть Тимоша під Сочавою 1653 р. перекреслила гетьманські пляни. Тоді Хмельницький переніс свої надії на молодшого сина Юрія, і хоч той був тільки підростком, перевів вибір його на гетьмана — на місяць перед своєю смертю.

Ці наміри Хмельницького, здавалося такі близькі реалізації, заломилися, як тільки його нестало. Раз тому, що Юрась був молодий і не виявляв сильнішої індивідуальности, а ще більше через те, що виросла вже старшинська олігархія, котрої старий гетьман не допускав до впливів, а яка бажала взяти владу в свої руки.

Це виходило з самої структури козацької держави. Коли козацька рада втратила своє значіння, вся державна влада перейшла на виконуючі органи: гетьмана і старшину, що були біля нього. Найвищі ранґи мала військова або генеральна старшина[195]): писар, обозний, два осаули і два судді. Уряд генерального писаря дійшов до великого значіння завдяки незвичайному талантові Івана Виговського; це було обєднане міністерство внутрішніх і заграничних справ, а й інші ресорти тут перехрещувалися. Добре зорганізована канцелярія скодифікувала форми

---

[195]) Студії, II. Ґенеральна старшина, Записки НТШ т. 138—140.

козацького діловодства[196]); були також початки державного архіву[197]). Не можна того самого сказати про інші генеральні уряди — обозного, осаулів, суддів. Вони не виступають з певним обсягом ділання; не знаємо, чи їх компетенції не були означені точно, чи може ці традиційні уряди не були ще пристосовані до нових державних завдань.

Докладніше означену владу мали полковники. Козацька революція змінила основно адміністраційний устрій України. Польська воєвідська організація з титулярними воєводами і незалежними від них старостами не давала державі потрібної екзекутиви. Козаччина увела на це місце військовий поділ території на полки і сотні. Після зборівського мира число полків усталюється на 16: Білоцерківський, Браславський, Кальницький (Винницький), Канівський, Київський, Корсунський, Кропивенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Уманський, Черкаський, Чернигівський, Чигиринський. В 1651 р. утворено ще Паволоцький полк, в 1654—1657 р. повставали полки Білоруський або Чавський, Подільський, Волинський, Пинський (три останні не зорганізовані вповні). За польської влади три придніпрянські воєвідства були поділені на сім повітів, великих простором, тяжких для проведення адміністрації; на переломі XVI і XVII ст. ці повіти почали ділитися на менші округи, деколи з назвою староств, але адміністраційна влада не була в них оконечно зорганізована. Козаччина викінчила цю природню диференціяцію і замінила ці округи на полки з сильною військово-цивільною владою полковників.[193]) Полковники спочатку по запорожському звичаю були обирані; але Хмельницький скоро закинув цю практику і сам гетьманською владою назначував полковників. Те саме пробувано провести і при сотенних урядах, але тут важче було усунути давні звичаї і тільки в деяких полках полковник назначував сотників. Було тут змагання як найтісніше звязати провінціяльну адміністрацію з центром і зробити її від нього залежною.

---

196) З козацької сфраґістики, Записки НТШ т. 123—124; Студії, V. Гетьманські універсали, Записки НТШ т. 147.

197) До історії українського державного архіва в XVII в., Записки НТШ т. 134—135.

198) Адміністраційний поділ України за Хмельниччини, з картою, — праця приготовлена до друку. — Студії, VIII. Полковники.

VII

З інших питань державного життя розглядали ми два — державного скарбу і війська.

Організацію скарбу знаємо з ріжних боків[199]). Основним фондом були державні землі, королівщини, які козацький уряд прямо взяв в орудування, — також залишені землі римо-католицької церкви і деяких маґнатів та шляхти. До того прийшло всяке майно, полишене утікачами і богата здобича з походів, особливо у воєнному матеріялі. Хмельницький, що був ощадним господарем, зумів зібрати цілі „скарби“ в сріблі і дорогоцінностях.[200]) Постійні державні доходи йшли з податків. Податкова система була складена так, що обтяжувала головно селянство і міщанство; козаки платили також податки, але з рації своєї військової служби домагалися „козацької вольности“ від усяких повинностей. Прямий податок, побір, плачено „від двора“ тобто від хліборобського господарства. Велике значіння мали посередні податки з млинів, виробу напитків і под. На кордонах побирано цло від чужосторонніх купців. Суми всіх податкових доходів не знаємо точно, — раховано її на пять мільйонів; з аренди цла і оплат від напитків скарб мав мати сто тисяч червоних золотих. З цих доходів покривано головні державні розходи — „на утримання послів і всякі військові потреби“. Урядовці не діставали плати грішми, а приділювано їм на утримання державні маєтности.

Управа скарбу була мабуть під наглядом самого гетьмана; окремого уряду генерального підскарбія за часів Хмельниччини ще не знаємо. Побір цла на кордоні зорганізував грек Остафій Астаматій (Остаматенко)[201]). Чутки про чеканення монети за Хмельниччини не знаходять потвердження[202]).

Військову організацію обговорили ми вище[203]) — тут вистарчить зазначити головні результати. В походах Б. Хмель-

---

[199]) Український державний скарб за Богдана Хмельницького, Записки НТШ т. 130.

[200]) „Скарби“ Хмельницького, Записки НТШ т. 96.

[201]) Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-их рр., Україна, Київ, 1928 кн. VI.

[202]) Монети Б. Хмельницького і П. Дорошенка, Стара Україна, Львів 1924.

[203]) Студії, VII. Військо; також Серби в українськім війську 1650—1660 рр., Записки НТШ т. 129.

ницького виступають великі маси війська — до триста тисяч; при малім населенню козацької України, що правдоподібно не переходило мільйона — це були використання сил народа до крайних меж. Але дійсне військо творили реєстрові козаки, вишколені по військовому, що славилися як піхота, але слабі були в кінноті. Були спроби творення наємного війська — з німців, волохів і ін. Для оборони краю служили численні замки-городки, особливо в пристеповій полосі. Військова організація була найбільшим успіхом козацької держави і здобула пошану для України в цілій Европі, — для самої української держави військо було головною силою, що дозволила їй утриматися при політичнім життю, не вважаючи на всі зовнішні труднощі і внутрішні хиби.

VIII

За вихідний пункт при оцінці української держави XVII ст. треба брати факт, що це козацька держава. Створив її козацький стан, що дав ініціятиву до повстання 1648 р. і творив державну організацію в першій мірі для оборони своїх станових інтересів. Ця виходна точка дає зрозуміння для ріжних проявів тодішнього державного життя, — чому ця держава обняла тільки половину української території, чому перевагу добула верства середніх землевласників, чому витворився специфічний військовий устрій і т. д. В цім, що держава була козацька, є причина й сили її і слабости.

Держава обняла країну над Дніпром, бо сюди тільки сягали впливи козаччини, тут населення жило здавна окремими формами господарського життя, тут ще не утвердився вповні шляхетський устрій. Це було корисне остільки, що держава могла розвиватися на одноцільній території з однаковими географічними відносинами. Але ця територія була невелика, рідко заселена, без доступу до моря, окружена ворожими державами. Притім її господарство було в початковій стадії розвитку і не могло виказатися більшою продукцією. В спокійні мирові часи, при щасливім укладі відносин до сусідів, ця країна могла добути собі значіння як перехідна полоса, як злучник між Балканом і північною Европою; але козацька держава творилася в часі безнастанних воєн, що вичерпували її господарські засоби й не давали розвинути вповні продукційних сил — була примушена

шукати підпори в одному із сильних сусідів, щоби не стати жертвою інших.

Населення Наддніпрянщини було одноцільне що до соціяльного складу а принайменше з однаковими суспільно-політичними змаганнями. Володіння малою земельною власністю, свобода від влади пана, релігійна свобода — це були ідеали, на які міг погодитися козак, міщанин і дрібний шляхтич. Все населення було виховане у тій самій традиції воєнного поготівля, було відважне, повне завзяття й енергії — для оборони держави це був матеріял першої якости. Українську армію в перші роки раховано на триста тисяч, — третина людности була під зброєю; цей небувалий процент участи у війні був найкращим свідоцтвом, як нарід боронив своєї держави. Тому також напливові елементи так легко зживалися з козаччиною, переймали козацький лад і самі „козачіли".

З такої активної маси, здавалося, легко могла вийти верховна верства, що мала взяти на себе провід у будуванню держави. Але тут справа скомплікувалася. Самі родовиті козаки, реєстровці і запорожці, не видвигнули зпоміж себе особливих державних талантів і до проводу не дійшли. На перше місце виступила шляхта, що визначалася вищою освітою і мала деякий досвід в державній адміністрації чи в організації війська. Ця шляхта, хоч і щиро пристала до революції та старалася наломитись до змінених відносин, все таки своїм корінням сиділа в польськім шляхетськім устрою, думала старими категоріями і замало мала моральних сил, щоби створити новий лад, якого вимагала революція. Місцевих сил не могли заступити чужинці, яких Хмельницький намагався притягнути до державної будови, — зрештою небогато їх було на українській службі. Сам Богдан Хмельницький розумів добре вагу створення державної еліти, групи, що мала нести ідеологію нової держави і надавати тон життю, старався злучити ріжні елементи до спільної праці, — але богато справ рішав сам своєю волею й ініціятивою, чи то з вродженого абсолютизму, чи просто тому, що не було ким виручитися. Козацька еліта, залишилася слаба, незгідна з собою, політично невироблена — це показалося ясно після смерти Хмельницького.

Ці відносини відбилися на структурі козацької держави. Побідні хвилі революції накинули Придніпрянщині січовий

устрій, що мав столітню традицію — але устрій примітивний, який не міг істнувати у більш розвинених відносинах. Запорожська пряма демократія скоро перевелася; природним її суроґатом могла стати репрезентативна система; але такої системи не уведено і на місце запорожської ради не створено ніякого законодатного тіла. Всі державні функції обняла виконуюча влада, яку репрезентував гетьман зі старшиною. Козацька адміністрація була суцільна, сильна, енергійна, добре сповняла свої завдання при порядкуванні країною. Але з природи річи вищі уряди дісталися в руки заможнішого козацтва і покозаченої шляхти, стала творитися верховодяча кляса, що уживала влади для себе, вела свою станову еґоїстичну політику. Через те, що не було ніяких репрезентаційних установ, на яких населення моглоб виявити свої потреби, контакт між владою й масою затрачувався, уряд замикався в собі, не старався о ніякі реформи й уліпшення державної системи. Вислідом цього було наростаюче невдоволення в низах, яке покищо придушувано, але яке пізніше виступило назверх у грізних формах.

Козацька держава часів Хмельницького виказувала елементи сили й слабости. Вузькість території, примітивний стан господарства, невиробленість верховодячої кляси, наростання соціяльних конфліктів це були неґативні сторони, що заважили над розвитком молодої української держави. Всі добрі прикмети, скорий розвиток хліборобства, сподівані торгові конюнктури, незле зорганізована адміністрація, добра армія, ініціятива самого Хмельницького — все те не могло зрівноважити слабих сторін в державній будові. Через те так важко було створити трівкі основи української держави і ще тяжче їх утримати.

Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст.

Написав ***Др. Домет Олянчин.***

Присвячую Високошановним — В. К. Липинському та О. Ф. Скорописові — в ознаку пошани та вдячности.

I. Часи гетьмана Богдана Хмельницького.

На можливість політичних зносин із Бранденбурґією-Прусією в часи гетьмана Богдана Хмельницького висловив уперше здогад заслужений український історик Вячеслав Липинський у праці „Україна на переломі 1657—1659 р.“[1]) Для українського історика, який спеціяльно досліджує цю епоху, зносини з Німеччиною представляють першорядне значіння. Вони, побіч зносин України з Туреччиною, Кримом, Молдавою, Волощиною, Семигородом, Австрією, Венецією і Швецією, виказують широчінь тогочасної української державної політики гетьмана Богдана Хмельницького й його співробітників, яка, во імя збереження української державної незалежности від Польщі, а опісля від Московщини, шукала для себе зв'язків в цілій Европі. Потвердження здогаду Вячеслава Липинського знайшли ми в документах „Пруського Таємного Державного Архіву“ в Берліні, так що справу зносин України з Бранденбурґією можемо вже вияснити до певної міри в деталях.

Наша праця опирається головно на архівному матеріялі. При цьому використали ми теж друковані публікації, як „Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg“, почасти „Protokolle und Relationen des Brandenburgischen Geheimen Rathes“ і т. д. Побіч недрукованих і друкованих матеріялів користалися ми очевидно і працями істориків тих часів, якими займаємося.

На цьому місці вважаю за свій обов'язок висловити сердечну подяку таким заслуженим історикам державникам, як —

---

[1]) Київ—Відень, 1920, стр. 46.

професорові Отто Гечові за доброзичливе відношення до перших моїх дослідів в Пруському Таємному Державному Архіві в Берліні, українському ідеологові Вячеславу Липинському за цінні наукові вказівки, які він уділяв мені із свого набутого історичного досвіду, професорові Стефанові Томашівському за приємні наукові розмови, спеціяльно на тему даної праці, які ми в двох не раз провадили в берлінській державній бібліотеці, та професорові Дмитрові Дорошенкові за доброзичливе відношення до мене в Українському Науковому Інституті в Берліні.

I. Політика курфірста Фридриха Вільгельма супроти Польщі.

„Той молодий князь не служить ані Бахусові, ні Венері, ані грі в карти. Увесь відданий державним і військовим справам, чим і зумів він собі підібрати гідних і мудрих дорадників. Нам треба бути перед ним на осторозі“.[1]) Так висловився був про курфірста Фридриха Вільгельма польський канцлер Юрій Оссолінський ще в 1642 р.

Коли курфірст Фридрих Вільгельм обняв престіл свого батька Юрія Вільгельма, то Бранденбургія в тогочасній Німеччині була силою третього ранґу. В політиці відогравала вона далеко меншу ролю, ніж Саксонія чи Баварія.[2]) Натомісць, після сороквосьмилітнього правління курфірста Фридриха Вільгельма та Бранденбурґія стала найсильніщою державою серед інших німецьких територіяльних князівств. До цього причинилася не так талановитість курфірста Фридриха Вільгельма (про це кажуть майже всі визначніщі німецькі історики, починаючи від Л. Ранке), як цьому сприяло зовнішне політичне положення[3]), яке він зумів при допомозі своїх підібраних, сумлінних і здисціплінованих дорадників та співробітників влучно використати. До цього зовнішнього політичного положення ми приrаховуємо з одного боку вестфальський мир, який для Бранденбургії, правда, не розв'язав таких важливих питань, як поморське чи райнське, зате він надав їй право „Libertät“ у зносинах, як основу для дальшої пруської політики;[4]) а з другого — українське козацьке повстання 1648

[1]) Л. Кубаля: „Jerzy Ossoliński“, Львів, 1883, т. II, стр. 237—240; „Wojna Szwecka w roku 1655 i 1656“, Львів, 1913, стр. 184—185.

[2]) A. Pribram: „Zur auswärtigen Politik des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg“. „Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte.“ Leipzig, 1892, т. V. стр. 104.

[3]) Б. Ердмансдерфер: „Einleitung“ до „Urkunden und Actenstücke“ (в скор. „U. A.“), т. I, стр. 5.

[4]) O. Hinze: „Die Hohenzollern und ihr Werk“. Berlin, 1915,

року, яке для тієї політики розкрило поле діяльности в Прусії та на побережу Балтійського моря. Очевидно, що це зовнішне політичне положення не можна булоб так влучно для Бранденбургії використати, як би курфірст Фридрих Вільгельм не був звернув уваги, зараз же після свого вступу на батьківський престіл, на орґанізацію своєї держави в мілітарному та економічному відношенню. Цими двома державними силами він здобув те досяжне, що було засадою його політичної віри: „Wer mir das meiste gibt, dem adhaerire ich".[1]) На основі цієї засади скріпив він в очах чужих і своїх підданих державний авторітет, посідання Бранденбурґії поширив на заході і сході та поборов до неї претензії польські, шведські, австрійські й т. д. Супроти згаданої політичної віри був курфірст бранденбурзький завжди консеквентний, бо керувався величю своєї держави й добробутом підданих.

При таких державних змаганнях Фридриха Вільгельма стає зрозумілою і його політика супроти Польщі, а надалі й супроти козаччини, яка в очах польського історика Л. Кубалі виглядає „підступною", проте, як він каже, „є повчаюча й варта того, щоб над нею застановитися".[2])

Політика Фридриха Вільгельма супроти Польщі має дуже просту й ясну оконечну ціль: вона направлялася на те, щоб видобути Прусію з васальної залежности від Польщі, або іншими словами, над пруським посіданням самому стати сувереном.[3])

Княжі Пруси 1618 р. шляхом спадщини перейшли на рід бранденбурзьких курфірстів, але як ленно Польщі. Курфірст Юрій Вільгельм у вересні 1621 р. склав уперше васальну присягу польському королеві, опісля 7 жовтня 1641 р. повторив те саме в Варшаві його син Фридрих Вільгельм.[4]) Васальні обовязки

стр. 184. Що до самого поняття „Libertät", то в розумінню курфірста Фридриха Вільгельма се був просто політичний засіб для його боротьби з тогочасною німецькою державою, а не з прероґативами монарха, до яких сам він, курфірст, стремів. У першій своїй державній діяльності перебував курфірст на середній лінії між прероґативами цісаря та „Libertät". Про це див. R. Koser: „Brandenburg-Preussen in dem Kampfe zwischen Imperialismus und rechtständischer Libertät". „Historische Zeitschrift", 1906, т. 96.

[1]) Ґ. В. Ляйбніц: Твори, т. I (Ганновер, 1864), стр. 169.

[2]) „Wojna Szwecka", стр. 184.

[3]) O. Meinardus: „Protokolle und Relationen des Brandenburgischen Geheimen Rathes". Leipzig, 1907, т. V, стр. LV (в скор. „P. R."); рівнож див. цит. твір А. Прібрама, стр. 109.

[4]) „U. A.", т. I, стр. 82, прим. 3. В „Geschichte der Preussischen Politik" (т. II, стр. 174) Йог. Дройзена зазначено, що курфірст Фридрих

пруських князів супроти Польщі не були легкі. Так, приміром, курфірст Фридрих Вільгельм як васаль Польщі, примушений був платити річно до скарбу річипосполитої так звану ординарну субсідію за Прусію 30.000 флоренів, а до скарбу польського короля податок — за користування ним морської торгівлі в Мемелі, Піляві та в Ельбінґу — 100.000 флор.[1]) Далі курфірст без відома Польщі не мав права заключати з її ворогами умов про невтральність, що перешкодило йому одружитися із шведською королевою Христиною.[2]) На випадок якоїсь війни з боку Польщі чи проти неї мав курфірст у розпорядимість польського короля виставити сто райтерів і т. д.[3]) Отже, кажучи словами Л. Ранке, васальність курфіста Фридриха Вільгельма супроти Польщі була за чутлива,[4]) коли до цього ще взяти під розвагу цілий ряд дразливих фактів, виникаючих із непорозумінь адміністрації польської з бранденбурзькою чи із утисків католиками протестантів тут у Прусії. Тому головним змаганням Фридриха Вільгельма було визволити Прусію з такої болючої залежности від Польщі.

До осягнення цієї мети сприяли Бранденбурґії більше зовнішні політичні обставини, як про це вже згадувалося, ніж свідомо намічуваний плян її переведення. Не без того, щоб курфірст Фридрих Вільгельм у цій своїй політиці не покористався характером устрою річипосполитої польської, боротьбою поміж шляхтою й королем та поміж католиками й дисидентами, своїми зв'язками із домом Радивилів, чи із воєводами польськими з Німців і т. д.[5]) Очевидно, що для використання цих усіх можливостей, курфірст посідав державний сприт і мав біля себе вироблених тайних радників (берлінських і кенігсберзьких), дипломатів та взагалі відданих йому співробітників. Головними референтами у східньо-

---

Вільгельм переняв на себе ленні права від польського короля в Варшаві не 7, а 8 жовтня, що треба вважати за помилку.

[1]) „U. A.“, т. I, стр. 78, 84, 116, 121—22, 133, 175, 177, 191; S. Buchholtz: „Versuch einer Geschichte der Churmarck Brandenburg.“ Berlin, 1771, т. IV, стр. 47.

[2]) „U. A.“, т. I, стр. 145.

[3]) Ibid., стор. 211, прим. 1.

[4]) „Zwölf Bücher Preussischer Geschichte“, Bd. I—II: „Genesis des preussischen Staates“. Ляйпціґ, 1878, вид. 2, стр. 249.

[5]) На ці всі питання найпевніщий матеріял подають „U. A.“, т. I, які рівнож до певної міри освітлюють праці Т. Шіманна, як: „Luise Charlotte Radziwill, Markgräfin von Brandenburg“ („Forsch. zu Br. u. Pr. Geschichte“, 1890, т. III) та „Briefe des Grossen Kurfürsten an seinen Schwager Jacob von Kurland und an seine Schwester Luise Charlotte“. (Ibid., 1898, т. X), також Л. Кубаля.

европейському питанню й його знавцями на початку українського козацького повстання 1648 року в курфірста Фридриха Вільгельма були: його данціґський резидент Петер Берґман, а відтак Йоган Говербек і Йоган Бенкендорф. Із числа співробітників слід пригадати тут особливо Андреаса Адерсбаха, Адама Ґуче, Мартина Нойманна й т. д.[1])

Свою політику супроти Польщі переводив курфірст Фридрих Вільгельм дуже скрито й обережно. Перші її кроки направлялися на використання для герцоґства Прусії передбачуваного польського безкоролівя, про яке писав П. Берґман з Данціґу у своїому донесенню до курфірста ще 17 січня 1648 року й раяв йому підготовлятися заздалегідь, щоб як найбільше з того безкоролівя для Бранденбурґії і для Прусії скористати.[2]) І дійсно, після смерти польського короля Володислава IV (20 мая 1648) ця політика бранденбурзького курфірста супроти Польщі пішла в цьому напрямку найбільшого використання положення.

Першу вістку про смерть короля Володислава IV Фридрих Вільгельм дістав дуже скоро.[3]) Вже в пару днів пізніще довідався він і про здвиг українського козацького повстання, яке дало себе відчути особливо після польської поразки на Жовтих Водах (16 мая) та під Корсунем (26 мая 1648).[4]) Коли побачила Польща, що вона власними силами з козаками не справиться, почала звертатися за помічю до інших держав, і то в першу чергу до курфірста бранденбурзького, як до суверенного володаря, а не до польського васаля. В нього вимагала вона не сто райтерів, але просила надсилати їй на кошт польський стільки війська, скілько

[1]) З огляду на спеціяльний зміст нашої праці ми над життям тайних радників, дипломатів і співробітників бранденбурзького курфірста тут не зупиняємося. Про них можна довідатися в „Allgemeine Deutsche Biographie", почасти в „U. A." та в „P. R.". Біографічні відомости про визначніщих дипломатів і співробітників курфірста по східному питанню ми маємо намір подати в наших „Матеріялах до української історії з Пруського Таємного Державного Архіву в Берліні".

[2]) „U. A.", т. I, стр. 244; про це донесення згадує й Л. Кубаля в „Jerzy Ossoliński", т. II, стр. 150, прим 2.

[3]) „U. A.", т. I, стр. 245; „P. R.", т. IV, стр. 96; Л. Кубаля: „Jerzy Ossoliński", т. II, стр. 219.

[4]) „Пр. Т. Д. Ар. в Берліні": Ґуче до правительственних радників кеніґсберзьких, дат. Мерече, 31. V. і 6. VI. 1648. П. Берґман до курфірста. Дат. Данціґ, 26. V. — 5. VI. 1648. Інші бранденбурзькі донесення з обсягу українського козацького повстання ми наведемо в наших „Матеріялах".

його треба буде.[1]) Щоб показати себе ввічливим супроти Польщі, курфірст Фридрих Вільгельм пообіцяв їй дати поміч проти козаків 1200 піхотинців і 800 райтерів,[2]) знаючи дуже добре, що за це подяки від неї він не матиме, як попереджали його в цьому питанню берлінські тайні радники (1. VII. 1648).[3]) Пообіцявши поміч Польщі, курфірст не залишував в той же час своєї наміченої політики супроти її безкоролівя та безпомічности Польщі. Так дораджував курфірстові не тільки П. Берґман, як це було згадано, але й Йог. Говербек — з побажанням, щоб всі курфірстові заміри та замисли сповнилися на славу його імени, охорони церкви й його добробуту.[4]) Під впливом згаданої політики курфірст подбав в першу чергу зміцнити мілітарно Прусію біля Йоганнесбурґу, Ортельсбурґу й над Вислою, хоч би під претекстом її охорони перед козаками й татарами. Чотири роти свого війська надіслав він і для зміцнення ґарнізонів в пилявській та мемельській твердинях.[5]) В другу чергу він зажадав від своїх тайних радників і референтів по пруському питанню, щоби вони подали йому свої міркування, як він повинен політично заховуватися підчас польського безкоролівя.[6]) Всі відповіди дорадників зводилися до того, щоб курфірст користав як можна більше із заколоченого стану Польщі, в якому вона, „багата" й „сильна" держава, опинилася, завдяки повстанню козаків.

У відповіди берлінських тайних радників від 21 червня читаємо[7]): „Спочатку ми констатуємо, що корона польська пе-

[1]) „U. A.", т. I. стр. 251: Примас польський до курфірста, дат. Варшава, 8. VI. 1648; стр. 301: він же до правит. радників кеніґсберзьких. дата та-ж, I. X. 1648.

[2]) Ibid., стр. 251: Курфірст до примаса, дат. Клеве, 17. VII. 1648; L. Kubala: „Jerzy Ossoliński", т. II, стр. 219.

[3]) M. Hein: „Johann von Hoverbeck". Königsberg, 1925, стр. 54—55, прим. 30.

[4]) „U. A.", т. I, стр. 249: Говербек до курфірста, дат. Кеніґсберґ, 4. VI. 1648.

[5]) Ibid., стр. 245: Курфірст до правит. радників кеніґсберзьких, дат. Клеве. 12. VI. 1648; як рівнож див. „P. R.", т. IV, стр. 106.

[6]) „U. A.", стр 258: рескрипт курфірста, дат. Клеве, 13. VI. 1648.

[7]) Ibid., стр. 258—163, під заголовком; „Gutachten der geheimen Räthe in Berlin in Betreff des polnischen Interregnum. Dat. Cölln a. d. Sp. 21 Juni 1648." На основі актів „Про Т. Д. Ар. в Берліні" цей заголовок міркування тайних радників виглядає трохи інакше, а саме: „Der Berlin. Geheimen Rhäthe Bedencken, was bei iezigen Interregno in Polen, in acht zu nehmen". Дат. „Cölln an der Spree, am 21. Junij, Anno 1648". В згаданому першому томі „U. A." вступ до „Bedencken"

ребуває наразі в дуже великому клопоті, який спричинив напад татарів, з якими об'єдналися повставші Запорозькі Козаки. Цей її клопіт полягає головно в тому, що сам коронний гетьман поляг на полі битви, інші значніщі пани опинилися почасти в козацькому полоні, а знов на решту з них такий страх напав, що вони навіть не довіряють своїм підданим".

„Цей жалісний стан корони польської викликує в нас очевидно співчуття, бо він припав її при теперішньому безкоролівю, коли не вибрано певну особу на короля, що ще більше той стан обтяжує та утурбовує. Можливо воно було би краще в цій короні, наколи б польська шляхта не поводилася із своїми підданими так за суворо й майже не похристіянськи, як до цього часу з ними бувало; тоді б вона не зазнала від них так легко ребелії і змогла б на них тепер більше покластися".

У звязку із цим лихим станом Польщі тайні радники не раяли курфірстові приїздити до Прусії, як цього бажали правительственні радники кенігсберзькі,[1]) щоб не викликувати підозрінь з боку Австрії. Наразі герцогству Прусії, як мотивували далі радники, не грозила ще небезпека в такій мірі, як Померанії, Мекленбургові та в Укенмарк від перебуваючих там шведських військ Наколи б Прусії й грозила небезпека з боку наступу козаків і татар, то й тоді курфірст, на думку тайних радників, не може приїздити до Прусії, хоч би навіть з кількома полками свого війська. Бо коли Польща не буде в стані сама оборонитися перед козаками й татарами, то щоб тоді на нього, курфірста, не впав тягар цілої оборони взагалі. На випадок, коли б Польща програла і курфірст примушений був би сам схопитися проти них за зброю, — „alsdann gestehen wir gerne, dass es andere consilia erfordern werde."

Що до військових посилок Польщі, то курфірст є зобовязаний дати їй не більше ста райтерів. Заходи його, вжиті на зміцнення пруських границь і портів, тайні радники похваляють. „Hiernächst vernehmen wir fast so viel, dass wegen der itzigen motuum man mit der Wahl des Königs wol forteilen möchte und also nicht Zeit übrig sein wird, durante hoc interregno viel zu negotiiren."

не є надрукований. Він поданий в переказі в „P. R.", (1896), т. IV, стр. 109. З огляду на його цікавий політичний зміст ми подали його до наших „Матеріялів".

[1]) „U. A.", т. I, стр. 245: Правительственні радники кеніґсберзькі до курфірста, дат. Кеніґсберґ, 25. V. 1648.

Далі тайні радники радили курфірстові, щоб від його імени була зложена кондоленція вдові по королю й річипосполитій та предложено посередництво мира поміж Польщею і Швецією, не без порозуміння із Францією та Голяндією, бо поскільки їм, радникам, відомо, Швеція, ради dominium maris Baltici, звикла переговорювати в руках із зброєю. Наколи б такий шведсько-польський мир удався, то курфірст через своїх заінтересованих (Францію й Голяндію) повинен подбати про те, щоби пруські пристані залишилися поза тим мировим трактатом.

Дальша порада була: курфірст мусить поробити відповідні заходи, щоби не платити Польщі свого річного „голду“ й морського трибута, та щоб свою присягу перед новим королем переводив не персонально, а через своїх уповноважнених, добившись при цьому від короля й підтвердження Responsum Cracoviense з 1633 року.

Міркування референта по пруському питанню Йог. Говербека, надто не відріжнялися від переказаних міркувань берлінських тайних радників. Вони, як нам здається, були радикальніщі. Приміром, Йог. Говербек виразно заявляв курфірстові, щоби він тогочасне нещастя польське, залежне виключно від українського козацького повстання, вжив на користь своєї держави бранденбурзької не лише тим, щоби добути більші свободи для Прусії, але й рівнож, щоб погодився кандидувати на польського короля[1]), „indeme es Gott also wunderlich schickt, dass solches ohne Misstrauen der polnischen und ohne Widersprechen der hiesigen Stände zu Werk gerichtet werden kann“.[2]) Але, як відомо, курфірст зрікся кандидатури на польського короля в користь Яна Казимира ще 12 червня 1648 року.[3])

Щоб ця політика Фридриха Вільгельма була ще більше зрозумілою, треба підкреслити її з точки погляду герцоґства Прусії. Як видно із тогочасних матеріялів, то бранденбурзький курфірст прикладав свої зусилля не лише на те, щоб зміцнювати мілітарно Прусію, він намагався рівнож прихилити на свій бік і пруських

[1]) Ibid., стр. 255—258: Йог. Говербек до курфірста, дат. Кеніґсберґ, 24. VI. 1648; як рівнож див. донесення його до курфірста від 4. VI. 1648, стр. 247—249.

[2]) Ibid., стр. 255: Йог. Говербек до Кондрата Бурґсдорфа, дат. Кеніґсберґ, 20. VI. 1648.

[3]) Ibid., стр. 249, прим. 1. Про кандидатуру курфірста Фридриха Вільгельма пор. працю О. Майнардуса: „Kurfürst Friedrich Wilhelms Bemühungen um die polnische Königskrone“. „Histor. Zeitschrift“, 1894, т. 72. Рецензію на цю працю див. „Forsch. z. Br. u. Pr. G.“. 1895, т. VIII.

та інших воєвод. Над цим працювали в першу чергу Йог. Говербек, Йог. Бенкендорф і П. Берґман. Про це засвідчує цілий ряд тогочасних донесень, в більшости до курфірста, із яких ми наводимо лише важнійші. На основі згадуваного донесення Йог. Говербека до курфірста з 4 червня 1648 року ми довідуємося, що він від часу смерти польського короля Володислава IV аж до 30 травня перебував в Марієнвердері і там переговорював із сенаторами та офіцерами, щоб знати, „які вони мають заміри в релігійній справі й що до кандидата на короля". „Я хотів було перед тим переговорити також із литовським польним гетьманом Радивилом, щоб довідатися, що задумують робити й переводити дисиденти на випадок, коли католики in die Confoederation gegen die in annis 1424 und 1438 zur Vergiltung aller derer der Catholischen Lehr oder Päbstlichem Stuhl zuwider lebenden aufgerichtete Verbindniss nicht entwilligen wollten".[1]) В Марієнбурзі, як знаємо, такі балачки в користь курфірста переводив із його „довіреним приятелем", воєводою Ґ. Денгофом, Йог. Бенкендорф.[2]) „Декілька днів перед цим, як пише П. Берґман, я наново говорив із марієнбурзьким воєводою і зажадав довірочно висловити мені свій погляд, щоб знати, чи Його Курфірстівська Світлість повинен також і на цей раз добиватися рішуче свого голосу в виборі короля. На це він відповів так".[3]) Такі пертрактації через своїх довірених мужів переводив курфірст напевне з кожним пруським воєводою, кінчаючи на герцоґові курляндському й литовських воєводах — князях Радивилах. На основі цих пертрактацій, в яких головну ролю відогравали персональні звязки, віроісповідна подібність і симпатії між курфірстом бранденбурзьким та пруськими й литовськими воєводами, стає зрозумілим істновання тієї діяльної, скажемо, „пруської" партії, яка не мала нічого проти, щоб посадити Фридриха Вільгельма на королівський польський трон, як би він був лише не зрікся його в користь принца Яна Казимира.[4])

---

[1]) „U. A.", т. I, стр. 247, 247—248.

[2]) Ibid., стр. 249—250: П. Берґман до курфірста, дат. Данціґ, 26. V. — 5. VI. 1648.

[3]) Ibid., стр. 264: П. Берґман до курфірста, Данціґ, 23. VI. — 3. VII. 1648. В цьому донесенню нарікає Берґман на шляхетський соймик в Марієнбурзі, який постановив без згоди курфірста („so ein gar neues dem Landen Preussen"), навербувати тут 2000 піхотинців, на протязі шістьох тижнів їх вимуштрувати і 1200 з них відіслати до Польщі, а 800 залишити при собі — в Марієнбурзі.

[4]) Заміри „пруської" партії підчас вибору короля та прихильність

Ось в таких приблизно головних зарисах переводилася політика бранденбурзького курфірста супроти Польщі підчас її безкоролівя та під впливом українського козацького повстання, як її барометра. Бажання й домагання цієї політики в цілому зводяться: а) в інструкції курфірста для Йог. Говербека на конвокаційний польський сойм[1]); б) в його „пунктах", на які він, Говербек, повинен звернути увагу, щоб здобути їх для курфірста підчас безкоролівя[2]); та в) в меморіялі правительственних радників кенігсберзьких для того ж Говербека і Карла Ельсніца[3]). З огляду на інтерес, який посідають „інструкція" та „пункти", бо вони найкраще характеризують бажання й домагання тогочасної бранденбурзької політики, ми їх стислий зміст дозволяємо тут і навести.

Згідно з „інструкцією" Йог. Говербек мав: а) скласти кондоленцію вдові по королю і річипосполитій; б) вивідатись, на чий бік схиляється вибір нового короля; в) оберігати герцогства Прусії jus sessionis et suffragii та право вотума; на випадок, колиб цього не вдавалося осягнути, скласти протестацію; і г) наглядати за pacta feudalia та ремонструвати проти кожної спроби їх пошкодити.

Згідно з „пунктами" мав Йог. Говербек за завдання: 1. „Allen menschmöglichen Fleiss anwenden, damit S. Ch. D. und dero Churf. Haus bei dem iure sessionis et suffragii, so deroselben vigore pactorum publicorum in den Comitiis Regni und insonderheit bei der Wahl eines Königs unstreitig competirt, conserviret, auch uft itzo bevorstehendem Conventu Electionis dero Gesandte wirklich admittirt werden möchten". Для успішности переведення цього завдання Йог. Говербек повинен звернутися до королевича Яна Казимира за підтримкою. Наколи б його не вдалося виконати, то він має скласти річипосполитій польській як найгострішу протестацію.

2. Відстояти Responsum Cracoviense з року 1633 та поборювати кожні виступи проти нього.

ії до бранденбурзького курфірста найкраще слідують із донесення Йог. Говербека до курфірста, дат. Ніпорент, 7. XI. 1648. Ibid., стр. 321—324.

[1]) Ibid., стр. 264, дат. Клеве, 4. VII. 1648.

[2]) Ibid., стр. 277—278, дат. Клеве, 22. VIII. 1648.

[3]) Ibid., стр. 265, дат. Кенігсберг, 15. VII. 1648. На послування Ельсніца до Польщі, якого забажали мати правит. рад. кенігсберзькі, курфірст не дуже то радо погодився. Між іншим Говербекові він дав доручення, за Ельсніцом слідити та здалека його держати „von den geheimen Geschäften". Ibid., стр. 247 і 266.

3. Рівнож відстояти для курфірста „in Oeconomicis erhaltene und durch jüngste Reichs Constitution bestätigte diploma“.

4. Виказати Польщі всі Gravamina з її боку як по відношенню до ельбенського мита, так рівнож „circa appelationes et iuridicas, nec non in finibus Prussiae et Marchiae“.

5. Добитися для протестантського віроісповідання в Польщі і в Прусії свободи.

6. Домагатися, щоби Польща відновила із Швецією tractatus pacis perpetuae за посередництвом Бранденбургії. Для цього Йог. Говербек мав би підготовити серед курфірстових конфідентів такий ґрунт, щоби вони впливали на решту польської шляхти, щоб за цим посередництвом бранденбурзьким річпосполита польська сама звернулася.

7. Подбати і про те, щоби курфірст і його спадкоємці переймали від польського короля інвеституру, ленні права і їх заприсяження над Прусією не персонально, а через уповноважнених на це послів, мотивуючи ощадністю гроша.

8. Як рівнож мав Йог. Говербек добитися від річипосполитої польської звільнення з курфірста „голду“ та „трибуту“.

Тепер не без інтересу буде сказати в кількох словах про те, як Йог. Говербек, як посол бранденбурзького курфірста, справлявся з його дорученнями в Варшаві й як до них ставилася польська шляхта і сенатори.

Йог. Говербек прибув з К. Ельсніцом до Варшави 17 липня.[1]) Видно в цей же день предложив він польським сенаторам домагання курфірста, на основі даної йому „інструкції“. Але, як подає зміст донесення Йог. Говербека до курфірста з 17 липня, ці домагання курфірстові були не до вподоби польським сенаторам, бо не хотіли визнати за ним права участи в виборі нового короля та признати Responsum Cracoviense за дійсне й т. д. Курфірст на це донесення Йог. Говербека відповів своїм листом, в якому наказував йому твердо стояти на жаданнях „інструкції“, або, коли не вдасться цього зробити, скласти відповідну протестацію, за якою обстоює й гостюючий в нього, курфірста, Богуслав Радивил.[2]) Про дальший ворожий настрій польської шляхти супроти курфірста виказують донесення до нього А. Адерсбаха й наново Йог. Говербека.[3]) Поскільки перше донесення А. Адерс-

[1]) Ibid., стр. 267—268: Йог. Говербек до курфірста, дат. Варшава, 17. VII. 1648. [2]) Ibid., стр. 275—276, дат. Клеве, 15. VIII. 1648.

[3]) Ibid., стр. 289—290 і 290—292, датовані обидва Варшава — перше 8. IX., друге 9. IX. 1648.

баха подає про „vieler Senatorer Missverständniss“ і „schlechte Meinung“ до курфірста, постільки друге донесення Йог. Говербека розкриває перед нами причини, чому ті сенатори польські так вороже поставилися до курфірста. А цілком просто, бо вони, розуміючи силу бранденбурзького курфірста, почали передбачати, що коли він матиме право співучасти в виборі нового короля, то в цьому виборі не вони, а він буде рішаючим чинником, і то напевне таким, що їх від виборів назавжди усунути зможе, подбавши, щоби король став дідичним. „Деякі сенатори, як пише Йог. Говербек, промовляли до мене й таким одіозним порівнанням, що мов для річипосполитої польської козацька війна й ребелія хлопська не є так шкідливі, як приступ Вашої Курфірстівської Світлости до виборів нового короля. Бо там, на Україні, вона згубить через війну й ребелію лише деяку частину території з людьми, але тут, в Польщі, ця річпосполита може втратити через курфірста за одним махом усі свободи і очутитися в такому стані, в якому є шляхта в коронах чеській та угорській.“ Колиб курфірст почував себе тоді справді в силі, не мав під боком в першу чергу погрозливої Австрії й Швеції та скористався ось оцим страхом сенаторів польських, то напевне хід подій на Україні та на сході Европи пішов би іншим темпом, ніж який надало тут українське козацьке повстання 1648 року. Але з другого боку, колиб цього повстання на той час не було, то цілком певно, що ось ті польські сенатори заговорилиб іншим тоном до послів бранденбурзького курфірста і тоді їх ситуація не відріжняласяб дуже від їхніх попередників 1632 року чи ще й раніще, коли з ними ті сенатори польські взагалі не хотіли говорити.

Ізза пилявецької побіди українського гетьмана над польським військом (23 вересня 1648) правлячі круги польські присмирніли перед курфірстом бранденбурзьким, признали його права у виборі нового короля та погодились з іншими його жаданнями, бо потрібували від нього помочи.[1]) Та й курфірст бранденбурзький не дуже то так побивався про долю Польщі, як там думали. Він всю свою увагу звертав на долю Прусії[2]) й то

[1]) Ibid., стр. 299—301 і 301—302: А. Адерсбах до курфірста, дат. Варшава, 1. X. і примас до правит. радників кеніґсберзьких, дата та-ж 1. X. 1648 (прохання прискореної помочі Польщі проти козаків).

[2]) Ibid., стр. 303—306: курфірст до Йог. Говербека, дат. Клеве, 10. X. 1648.

на основі накресленої своєї політики, яку ми оце в загальних рисах з'ясували.

В цій політиці бранденбурзького курфірста ми ще не згадали одного моменту, який торкається безпосередньо питання „асекурації", яку він одержав через свого уповноважненого посла Йог. Говербека від королевича Яна Казимира.[1]) Ця „асекурація" має для нас значіння постільки, що виказує результат ось тієї бранденбурзької політики.

Передбачаючи ворожий настрій польської шляхти супроти себе, курфірст не без причини, як нам здається, відмовився від кандидатури на польського короля ще 12 червня 1648 року в користь королевича Яна Казимира. Згідно з його наказом мав Йог. Говербек про це королевича повідомити і предложити йому підтримку підчас виборів.[2]) І дійсно, за цією підтримкою Ян Казимир і вдався до курфірста через свого посла камерарія Евальда фон Закена.[3]) Цей останній, передавши від королевича лист, переказав курфірстові від свого пана прохання, щоб він не відмовив йому своїм „voto und suffragio bei der vorseienden Königlichen Wahl zu assistiren". Видно курфірст погодився на це, а можливо й на те, що буде помагати майбутньому королю в його війні проти козаків, бо зараз же, на другий день по прибуттю Закена до нього, переслав він Йог. Говербекові до Варшави відомі „пункти" з 22 серпня 1648 року, як умови для підтримки.[4]) Очевидно, обі сторони добули користь для себе: Ян Казимир збільшив свої шанси в виборі на короля, курфірст, всупереч ворожому супроти нього настрою польської шляхти, забезпечив за собою персональні зв'язки королевича й отримав від нього в формі „асекурації" те, що перед цим у своїй політиці задумував і хотів. Цю „асекурацію" отримав Фридрих Вільгельм від королевича через Йог. Говербека, який переслав йому при свому донесенню з Варшави з 17 жовтня 1648 року.[5])

„Маю непорушну надію", писав Говербек, „що Його Королівська Величність, коли вступить на престіл корони польської, (про що від нині можна майже не сумніватися), буде їх як най-

---

[1]) Ibid., стр. 308—310, дат. Непорент, 6. X. 1648.

[2]) Ibid., стр. 249, прим. 1.

[3]) Ibid., стр. 276—277: курфірст до Йог. Говербека, дат. Клеве, 21. VIII. 1648.

[4]) Про це каже й Л. Кубаля в „Jerzy Ossoliński", т. II, стр. 220—221, прим. 32.

[5]) Ibid., стр. 307—308.

певніще притримуватися, бо заким ці пункти підписав, докладно розважив не лише їх самий зміст, але й рівнож їх слова та формальности." „І післав Найвищий Бог свою щедру благодать ще і на те, що, завдяки високому авторитету Вашої Курфірстівської Світлости, мені, малій особі, вдалося перетягнути на бік Його Величности поважніщі стани польської шляхти в Великопольщі та, навіть, ворожі партії, які через мене передали Його Величности й їхню декларацію. У зв'язку з цим Його Королівська Величність найбільшу частину Її вибору на короля визнають за поміччю Вашої Курфірстівської Світлости. По цьому всьому піддано прошу я Вашу Курфірстівську Світлість, щоб про цю асекурацію держати в тайні — наразі підчас теперішнього безкоролів'я й особливо від королівського камерарія (який мав відїхати до курфірста), бо до цього часу жадна жива людина про неї, асекурацію, не знає, тільки Його Королівська Величність та я. Тому я її, цю асекурацію, написав в німецькій мові латинськими літерами, бо Його Королівська Величність звичайний німецький шрифт не читають, а королівський оберкаммергер приклав на ній печатку й то так, що й жадного слова з неї не прочитав."

Ось при таких умовах і в такий спосіб одержав курфірст Фридрих Вільгельм собі „асекурацію" від королевича Яна Казимира. В цьому акті Ян Казимир забезпечував бранденбурзькому курфірстові й його домові: а) право місця й голосу на соймах; б) підтверджував Responsum Cracoviense з року 1633, або персональне забезпечення короля Володисла IV для курфірста Юрія Вільгельма; в) визнавав свободу протестантського віроісповідання в Прусії і в Польщі; та г) звільняв курфірста „від обовязку складати особистий „голд" польському королю і в знак залежности „щорічну грошову данину" або — „ordinarium annum" та „exstraordinarium subsidium".[1])

Коли ми порівняємо цей акт „асекурації" 1648 із актом „Responsum Cracoviense" 1633 року, то стає само собою зрозуміло, що ріжниця в результаті їх осягнення між ними — велика. Поскільки „Responsum Cracoviense" забезпечувало з боку короля Володислава IV для курфірста Юрія Вільгельма ті васальні прерогативи Польщі над Прусією, які істнували перед 1648 роком, постільки „асекурація" Яна Казимира звільняла від них курфірста Фридриха Вільгельма вже в цьому році. Все це отже свідчить про успіхи перших кроків бранденбурзької політики супроти Польщі,

[1]) Пор. Л. Кубалі „Jerzy Ossoliński", т. II, стр. 229, прим. 69.

яка „як в найкращий спосіб“ „зрозуміла використати сприятливі обставини кінця польського безкоролівя“,[1]) під якими ми розуміємо ті, що їх створили успіхи українського козацького повстання 1648 року над Польщею.

За зробленим першим кроком бранденбурзької політики залишався до переведення її ще очевидно другий крок, щоб курфірст Фридрих Вільгельм став сувереном над Прусією. Але для цього треба було їй ждати на відповідний час, який приніс із собою для східної й північної Европи 1654 рік.

Не треба, очевидно, доказувати, щоб курфірст Фридрих Вільгельм не вичікував на інші зовнішні політичні події та не дбав про способи, якими він зміг би позбутися своєї остаточної васальної залежности від Польщі. „Козацькі війни, запобігання Ракоція й загрожуюча війна з боку Московщини (в 1654 році) подавали якусь надію на це. Проте шведів він побоювався, бо бачив, що вони бажають опанувати пруські пристані“.[2]) Що курфірст насправді побоювався шведів і то майже з початком українського козацького повстання 1648 року й залежної від нього колотнечі в Польщі, слідує із його відповіди для послів на вестфальських переговорах,[3]) в якій він повідомляв їх про смерть польського короля Володислава IV і у зв'язку з нею про ту увагу, яку присвячували їй шведи, дуже погрозливу для Прусії. Рівночасно із цим повідомленням наказував курфірст своїм послам пильно слідити за замірами й рухами шведських послів і про це йому доносити. Про ці побоювання курфірста свідчить теж його рескрипт для тайних радників берлінських,[4]) в якому зазивано їх подати міркування про прусько-польсько-шведські відносини, які б могли настати після заключення наближаючого вестфальського миру. Міркування тайних радників[5]) зводилися головно до того, щоб курфірст нав'язав приязні відносини із шведами та не встрягав занадто в колотнечу Польщі й не помагав їй в війні з козаками. Ці міркування тайних радників до переконання курфірста не промовляли, бо мовляв одною приязню держави від ворогів ніколи не оброниш.[6])

---

[1]) Б. Ердмансдорфер: „Einleitung“ до „U. A.“, т. I, стр. 6.

[2]) Л. Кубаля: „Wojna Szwecka“, стр. 190.

[3]) „U. A.“, т. IV (1876), стр. 692—693, дат. Клеве. 13. VI. 1648.

[4]) Ibid., стр. 727—728, дат. Клеве. 16./26. IX. 1648.

[5]) Ibid., стр. 729—732, дат. Кельн над Шпрее, 3. X. 1648.

[6]) Ibid., стр. 732: курфірст до радників берлінських, дат. Клеве, 31. X. 1648.

Окрім того, що курфірст побоювався шведів, він рівнож і потерпав, щоби вони не продовжили миру з Польщею, і не склали з нею союзу, який напевне спаралізував би його заміри розпочатої політики в користь своєї суверенности над Прусією.[1]) Але до такого шведсько-польського миру й союзу тоді не дійшло. Швеція, маючи напоготові своє військо, воліла той мир і союз Польщі подиктувати, ніж до них доходити з нею шляхом пертрактацій. Тим паче, що Швеція здавала собі дуже добре справу про стан Польщі, який спричинило українське козацьке повстання 1648 року. Про це все подавали під розвагу курфірста його берлінські тайні радники на основі їхніх міркувань,[2]) про це інформували його референти по пруським справам — Йог. Говербек та Йог. Бенкендорф.[3]) На основі міркувань як перших, так і других примушений був курфірст Фридрих Вільгельм продовжувати політичну лінію супроти Польщі „прихильну", задовольняючись здобутками отриманої від неї „асекурації", а супроти Швеції стати на сторожі, орієнтуючись заздалегідь на Голяндію й то на той випадок, коли б Швеція заключила мир з Польщею коштом пруських пристаней.[4]) Для задержання їх, як рівнож і самої Прусії за собою, курфірст, як відомо, і пропонував Польщі своє посередництво для її миру із Швецією й навпаки.[5])

---

[1]) До речі додаємо, що в 1652 році в Варшаві кружляли поголоски про таємну умову між Швецією та Польщею коштом Бранденбурґії. Ibid., т. VI (1872), стр. 673, 674—675.

[2]) „P. R.", т. IV, стр. 137—142: „Gutachten der Geheimen Räthe (Götzen, Putlitz, Löben, Phul, Stripe)", дат. Кельн над Шпрее, 3/13. X. 1648. Це міркування з'ясовує курфірстові політичний стан між Швецією й Польщею та вихід з нього.

[3]) Міркування Йог. Говербека про тодішній політичний стан шведсько-польський слідують із попереднього. Міркування ж Йог. Бенкендорфа випливають із його „Summarium des Recessus von der Beschaffenheit des Königreichs Polen", дат. Кельн над Шпрее, 12. X. 1648 (оріґінал) і переховується в „Пр. Т. Д. Ар. в Берліні." Як міркування радників, так і референтів доволі характеризують свідомість бранденбурзької політики.

[4]) „U. A.", т. I, стр. 286, прим. 1, як рівнож стр. 317—318.

[5]) До речі тут додаємо, що своє посередництво миру з Польщею пропонував курфірст і Швеції. Про це свідчить його резолюція для своїх послів на вестфальських переговорах (дат. Клеве, 7/17. VI. 1648) та їх до нього „реляція" (дат. Оснабрік, 12/22. VI. 1648). Див. Ibid., т. IV, стр. 693—694 і 694—695. На посередництво курфірста шведська королева погодилася десь біля 9/19. VIII. 1648. Ibid., стр. 707.

2. Політика курфірста Фридриха Вільгельма супроти України.

Українське козацьке повстання 1648 р., яке Польщі, на той час могутній державі нанесло важкий удар, звернуло на Україну очі цілої Европи, особливож тих держав, що були у ворожнечі з Польщею, або мали з нею непорозуміння. Очевидно і для Бранденбурґії ці події на південному сході не були байдужі. Але — річ дивна — на значіння українського повстання для Бранденбурґії німецькі історики майже не звернули уваги. Не говорять про це нічого Ранке, Дройзен, Трайчке, Д. Шеффер. Заговорив про се тільки натяком Бернгард Ердмансдерфер,[1]) як нам здається, під впливом переглянених актів Пруського Архіву з епохи Фридриха Вільгельма.

В українській історичній літературі про значіння українського козацького повстання для Бранденбурґії-Прусії промовив вперше В. К. Липинський. На основі його твердження, значіння згадуваного повстання для Бранденбурґії-Прусії було в тому, що під його впливом курфірст Фридрих Вільгельм отримав від короля Яна Казимира „асекурацію“ (6. X. 1648), „яка його — першого з курфірстів — звільняла від обовязку складати особистий „голд“ польському королеві і платити в знак залежности щорічну грошову данину. З дальшою емансипацією України й ослабленням Польщі — яке ця емансипація вела — був очевидно звязаний дальший зріст і дальше унезалежнення Пруської Держави“.[2])

На основі актового матеріялу можемо освітлити ближче політику Бранденбурґії-Прусії супроти України.

Перед 1648 р. Україна для бранденбурзької політики мала невелике значіння. Се була Русь „схизматиків“ чи „уніятів“, підбита Польщею „окраїна“, з Запорожською Січю, „гніздом бунтівників“ у польському розумінню. Правда, в Бранденбурґії знали теж про козаччину як бойову силу, але її цінили низько, — як висловився про се бранденбурзький дипломат, радник П. Бергман, що вона не стала у своїх вчинках, здібна лише, щоб пусто-

---

[1]) Його праці: відповідні томи „Urkunden und Actenstücke“; „Die Depeschen der venezianischen Gesandten, mit besonderem Bezug auf Deutschland“. („Berichte der Sächs. Gesel. der Wissenschaften“, 1857); „Graf Georg Friedrich von Waldeck. Ein preussischer Staatsmann im 17. Jahrhundert“ (Berlin, 1869); „Deutsche Geschichte vom Westfalischen Frieden bis zum Regierungsantritt Friedrichs des Grossen“ (Berlin, 1892 т. I—II).

[2]) „Україна на переломі“, стр. 46.

шити, грабити й бунтуватися.[1]) Такий погляд на козаччину зміг ще бути в курфірста й на 1648 рік, навіть не дивлячись на те, що вона себе проявила мілітарно далеко сильніщою за Польщу. На епохальної ваги в східно-европейській історії подію — українське козацьке повстання — дивився він із тогочасного февдального становища як на „ребелію" — жорстоку, безпощадну для польської шляхти, єзуїтів та жидів. Під впливом отже, з одного боку фальшивих уявлень про козаччину, а з другого — нерозуміння причин й цілей повстання, примушений був курфірст бранденбурзький заняти становище супроти неї неприхильне.

До такого відношення курфірста до козаччини міг причинитися і той факт, очевидно первостепенного значіння, що в українському козацькому повстанню була відсутна, як відомо, православна шляхта типу Адама Киселя, отже Русь, до якої курфірст бранденбурзький вороже не ставився. Він не міг не знати, що, в початки українського козацького повстання, ця православна шляхта „руська" — українська залишилася лояльною до Польщі. Рівнож, він дуже добре знав, що Польща вживала цю православну шляхту до примирення козаччини з собою.[2]) З цими трома фактами, як нам здається, курфірст бранденбурзький рахувався, бо її типовий представник, Адам Кисіль — „der gute Mann"[3]) в його очах був кращим репрезентантом не польської, але української чи, в тогочасному розумінню, „руської нації", в обороні якої він виступав ще в 1632 році на польському конвокаційному соймі.

Очевидно, поза отсим неприхильним відношенням Фридриха Вільгельма до козаччини, українське козацьке повстання його інтересувало, в силу бранденбурзько-польського суперництва. Він слідив за ним з особливою увагаю очима своїх дипломатів та

---

[1]) Цей осудливий погляд на козаччину висловив був Берґман на тайному з'їзді дисидентів в Йоганісбурзі в кінці липня 1632 року, на якому замірявся Хр. Радивил утворити антикатолицьку конфедерацію, в яку б увійшла Русь з козаками. Як бачимо, Берґман був проти вступу в цю конфедерацію козаків. Про це див. А. Шельонґовський: „Układy królewicza Władysława i dyssydentów z Gustawem Adolfem w r. 1632." „Kwart. Hist.", річ. XIII, стр. 686.

[2]) Про тогочасну православну шляхту „руську", „яка знаходилася в правдиво траґічній ситуації між річпосполитою польською та „ребелією руською"," див. В. Липинського: „Z dziejów Ukrainy", стр. 174—185 і „Україна на переломі", стр. 66—87.

[3]) „U. A.", т. I, стр. 298: П. Берґман до курфірста, дат. Данціґ. 15/25. IX. 1648.

референтів по пруському питанню. З такою увагою дивився курфірст і на дальші безперервні козацько-польські війни, бо цього вимагала конечна ціль відомої його політики щодо суверенности над Прусією. І можна з певністю припустити, що як дипломати, так і референти курфірста мали спеціяльні завдання подавати йому відомости не лише про стан Польщі, але і про стан України, передовсім про події мілітарного та дипломатичного характеру. Про це засвідчує величезна кількість донесень до курфірста тих же бранденбурзьких дипломатів, референтів та агентів, які нам довелося переглянути лише в одному Пруському Таємному Державному Архіві в Берліні, як — П. Бергмана, А. Ґуче, Йог. Бенкендорфа, Йог. Говербека, А. Адерсбаха, М. Ноймана, генералів — Гувальда й Вальдека, полковника Валленродта та донесення інших невідомих осіб. Нігде правди діти, більшість цих донесень складена на основі настроїв, що треба вважати цілком зрозумілим, бо їх автори стояли на боці Польщі. Але серед тих донесень попадають й відомости, що з іншої точки погляду оцінювали причини українського повстання, й подеколи дорікали полякам, що вони самі причинювалися до дальших козацько польських воєн, бо коли вони одною рукою підписували мир з козаками, то другою рукою цей же мир зраджували. З огляду на спеціяльні рамки нашої праці ми наводимо лише деякі характерні відомости з тих донесень і то лише до оцінки проводиря українського козацького повстання — гетьмана Богдана Хмельницького.

„Поскільки я можу зробити з процедур Хмельницького висновок, — занотував якийсь невідомий німець, — то бачу, що він мусів бути скромний і розумний муж і до своєї війни посідав великий розум. Бо незабаром, коли він підійшов під Львів, то спочатку припинив до міста воду. Рівнож на всіх дорогах наказав він своїм переловити листи, звідки зміг довідатися багато секретів, скільки хотів.[1]) Припинив він також пожар у місті. Тому страта від пожару була в ньому не так занадто велика, як про неї викрикували".[2]) Про цю позитивну вістку по відношенню до українського гетьмана курфірст бранденбурзький міг знати, бо вона переховується між донесеннями до нього А. Адерсбаха, який до-

[1]) Про ці переловлені листи польські гетьманом Богданом Хмельницьким оповідає й відомий Кушевич. Див. С. Томашівський: „Матеріяли до історії Галичини", т. І. „Жер. до історії України-Руси", т. IV, стр. 127 (Львів, 1898).

[2]) „Пр. Т. Д. Ар. в Берліні". Донесення дат. „aus Lemburg den 5 Januarij 1649".

носив йому про козацько польські події аж до дрібниць. Тай без цієї вістки в курфірста бранденбурзького напевне виринали думки в користь гетьмана Богдана Хмельницького, як воєнного стратеґа, на основі одержаних ним успіхів над поляками у Жовтих Вод, під Корсунем та Пилявцями. На зацікавлення курфірста козаччиною вплинув можливо, й лист українського гетьмана до польських комісарів з 19 серпня 1648 року. Цей лист гетьмана переслав йому А. Адерсбах при свому „рецессі" з 29 серпня згаданого року в перекладі на німецьку мову.[1]) Як відомо, в цьому листі слушно дорікає український гетьман польським комісарам за те, що Ярема Вишневецький „wieder unsere Christliche Nation und über die unschuldige Seelen, welches nicht Christlich, weniger Rittermässig, erschreckliche Turaney und Mord verübet, und nicht allein unsere unschuldige Christen, sondern auch unsere geistliche uf den Pfahl schlagen lassen. Wir verwunderten uns nicht, wenn es wo ein schlechter Kerdel als von unserer Seiten Krzywonos ist, begangen hette, welchem wir nie zu keinem raube, weniger zu einiger verwüstung gewilliget, noch Zulass gegeben, welches er auch nicht hette thun sollen. Aber nun haben wir deren zween, die sich einander gleich und ähnlich sind".[2]) Не без того, щоб у користь українського гетьмана не робило враження на курфірста донесення до нього його послів на варшавський конвокаційний сойм — Йог. Говерґбека та К. Ельсніца.[3]) В цьому донесенню писали вони курфірстові, „welcher Gestalt der rebellischen Cosacken Feldhauptmann Chmielnickij an den Rest der zerstreuten Armee, der sich jetzo bei Zamosc befindet, dieser Tage ein Schreiben ergehen lassen (so der Herr Castellan von Elbing Wayher, als der vornehmste unter denen dabei sich befindenden Häuptern, anhero geschickt), darin er zuforderst die Stadt Zamosc nicht so weit auffordert, als ermahnet, sie wollte dem Exempel der Stadt Lemburg (so die Belagerung mit 200.000 Fl. pol. und 100 Stück Tuch soll

[1]) „Пр. Т. Д. Ар. в Берліні". В пол. мові див. „Памятники Кіев. Ком.", т. I, ч. III, стр. 212 - 215.

[2]) Тут до речі, у зв'язку з особою полковника Кривоноса, додаємо, що коли А. Адерсбах переслав був курфірстові „denkk pfenig", відбитий з нагоди коронації польського короля (7/17. I. 1649), то до нього долучив був „auch ein Kupferstück (ґравюру) vom Krzywonosen." Про це А. Адерсбах згадує у свому донесенню до курфірста з 21 січня 1649 року, дат. Краків, яке переховується в „Пр. Т. Д. Ар. в Берліні". Про ґравюри з полковника Максима Кривоноса взагалі див. В. Липинський: „Z dziejów Ukrainy", стр. 385.

[3]) „U. A.", т. I, стр. 324, дат. Варшава, 12. XI. 1648.

abgekaufet haben) folgen und mit ihm sich abfinden. Die deutsche Officirer und Völker (війська) aber ersuchete er, dass sie als tapfere Soldaten von dem Fürsten von Wissniewiec und den andern Polnischen Edelleuten, welche sie so schändlich verlassen und auf die Schlachtbank geliefert, sich absondern und zu ihnen (als welche ebenmässig, wie sie, mehr, auf Tapferkeit als herkommen sehen, und ihr Brod mit dem Degen sucheten) tretten wollten."[1]) Серед тогогочасних бранденбурзьких донесень можна віднайти ще декілька характерних моментів, які б промовляли за те, що курфірст Фридрих Вільгельм з інтересом міг ставитися до козаччини і гетьмана Богдана Хмельницького, як: відомости про порозуміння його із Семигородом і ніби-то із Швецією, поголоски про організацію „удільної держави" козацької — „монархії руської"[2]) та поширювані в Польщі поголоски про порозуміння з ним самого курфірста бранденбурзького, про що подамо далі. Говорити про це все ми дальше не хочемо, бо ясно, що інтерес до козаччини в політиці курфірста бранденбурзького не відогравав своєї ролі назовні майже до Переяславсьої умови України з Московщиною (1654). Не вірючи у творчість українського козацького повстання, курфірст не хотів, як ми здогадуємося, цього відношення до козаччини виказувати в явний спосіб, щоб не наражати на себе Польщі, якої, як відомо, він побоювався через Швецію. В силу цього курфірст, щоб зберігти в своїй політиці здобуті перші кроки (завдяки тому ж українському козацькому повстанню), які вели до його суверенности над Прусією — погодився Польщі помагати „втихомирювати" козаків. При цьому, очевидно, грав ролю для курфірста ще й другий момент, а саме, що коли він помагатиме Польщі проти козаків, то тим самим буде здобувати

---

[1]) Аґітаційний лист гетьмана Богдана Хмельницького до команданта залоги міста Замостя Людвика Вайгера уміщений в „Дополненіяхъ" або „Supplementum" до „Актовъ москов. государства" (СПБ, 1898), стр. 183, дат. „w drodze pod Zamościem", 6. XI. 1648. Про це згадував гетьман у свому листі до сенаторів і шляхти в Замостю, „що писав і до компаній німецьких... аби до нас перейшли й товаришами стали", (Ibidem). У відповіді Вайгера на гетьманський лист (ibid., стр. 184) зазначено, що хоч його автор є німець, проте від „отчизни" польської відступати не буде. Про дальші подробиці див. В. Липинський: „Z dziejów Ukrainy", стр. 160, прим. 5 та М. Грушевський: „Хмельниччина в розцвіті", стр. 97, прим. 2.

[2]) Про це курфірст міг довідатися з донесення А. Ґуче до правит. радників коніґсберзьких, дат. Варшава, 7. VII. 1645. „Пр. Т. Д. Ар. в Берліні".

в її очах для себе більше ваги та значіння.[1]) Або, кажучи іншими словами, посилаючи Польщі свої військові відділи для боротьби з козаками, він гадав таким чином зміцнювати своє становище в Прусії.

3. Спроби порозуміння курфірста Фридриха Вільгельма з гетьманом Богданом Хмельницьким.

Перші поголоски про політичне порозуміння бранденбурзького курфірста з українським гетьманом почали ширитися в Польщі десь серед літа 1649 року. Про них довідуємося ми з донесення А. Адерсбаха до курфірста,[2]) а він почув їх від двірського єґермайстра, полковника Майделя. З цих „präeiudiciosa und sinistra iudicia", що нібито кружляли по цілих Мазурах, виходило, що бранденбурзький курфірст заключив з гетьманом порозуміння за посередництвом семигородського князя Юрія Ракоція, якого посли недавно були в Варшаві; тут брали вони паспорт на переїзд до Німеччини, ніби то під цим претекстом, щоб там полагодити торгові справи, але насправді від'їхали до курфірста в Клєве й там йому від свого князя предложили: з одного боку посередництво в справі порозуміння між ним і гетьманом Богданом Хмельницьким, а з другого поміч для здобуття від Польщі наслідственної й абсолютної суверенности над Прусією.

Курфірст в рескрипті для Говербека[3]) заперечив ці чутки — як про порозуміння з Хмельницьким, так і про пропоновану підмогу Ракоція. Правда, як писав курфірст, його навідував недавно семигородський посол, але з метою зовсім іншою, а саме, щоб заховати для свого молодого князя й надалі ту стару приязнь, яку бранденбурзький двір утримував з його батьком. З подібною заявою мав вдатися семигородський посол й до інших німецьких курфірстів та князів. Далі наказував курфірст Говербекові на поширювані при польському дворі вище згадувані поголоски відповідно реаґувати й таким чином відвертати від нього шкідливі підозріння.

На переказаний рескрипт відповів Говербек курфірстові своїм донесенням з Варшави дня 15 грудня того ж 1649 року[4]): „Ласка-

[1]) Ця наша гадка слідує особливо із донесення Йог. Говербека до правит. радників кеніґсберзьких, дат. Гогенштайн, 22. VIII. 1648. „U. A.", т. I, стр. 279—280.

[2]) „Пр. Т. Д. Ар. в Берліні". Надрук. в „U. A.", т. I, стр. 356, дат. Варшава, 19. VIII. 1649.

[3]) „Пр. Т. Д. Ар. в Берліні". Частина надрук. в „U. A.", т. I, стр. 357, дат. Клєве, 18. IX. 1649.

[4]) „Пр. Т. Д. Ар. в Берліні". Див. додат. I.

вий Курфірсте й Пане! Що торкається, Ваша Курфірстівська Світлість, тих наглих брехень на Мазурах, на підставі яких Ви мали б заключити таємне порозуміння з Хмельницьким і зноситися з ним за посередництвом герцоґа семигородського, то я вжив всіх мір проти тієї цілком безпідставної поголоски або нечуваного непорозуміння. Але про це ми не сміємо цілком вільно писати, щоб заперечувати. Нині можу я Вашу Курфірстівську Світлість по всій справедливости запевнити, що нема ніяких підстав вірити, щоб це прийшло комунебудь з мазурів в голову. І тому я мушу з відповіддю проти інформації цілком стриматися, щоб вона, розуміється, не прибрала значіння, немов би зло йому було відоме і приходить отже зі скаргою. Семигородський князь, який в часи вибору короля сам ним, як добре відомо, замірявся стати, гадає таким чином тепер, через наглі брехні й інше, здобути собі (при варшавському дворі) довіря. Недавно він надіслав сюди також цінний лист Хмельницького до нього.“

Поголоски про порозуміння курфірста з українським гетьманом обновилися в 1651 році. Знову на варшавському дворі обвинувачувано курфірста в тому, що він мав порозуміння з ворогами польського короля й річипосполитої — з семигородським князем і його союзником Богданом Хмельницьким, а також з польськими громадянами. Метою цього порозуміння мала бути детронізація Яна Казимира.[1]) Про всі ці обвинувачування писав курфірст спростовання, заявляючи, що вони є ніщо інше, як клевета, бо він є не ворогом, але приятелем короля й річипосполитої, порозуміння з ворогами польськими не тримає[2]).

Перші документальні дані про спробу навязання відносин між Бранденбурґією і козацькою державою маємо щойно з 1655 р. Курфірст відчував тоді небезпеку з двох сторін: з одної від шведів, з другої від московських і козацьких військ. Напад Швеції на Прусію не був виключений, коли взяти під розвагу, що Швеція стреміла на той час наново опанувати цілим балтійським побережжям, в тому числі і пруськими пристанями. Знову ж Московщина, ставши одною ногою на Білоруси й Литві, була охоча далі ступити другою й на Прусію, яку вона могла розглядати теж як частину не бранденбурзької, але польської держави. Щоб ряту-

[1]) „U. A.“, т. VI, стр. 114—15: польський король Ян Казимир до курфірста, дат. Варшава, 7. XI. 1651; рівнож див. тутже летючки в італійській мові, ст. 119—20.

[2]) Ibid., стр. 113—14 і 115—19: курфірст до польського короля, дат. Клеве, 11. X. і 6. XII. 1651.

вати свою владу над Прусією, курфірст бранденбурзький взявся, з одного боку, за побільшення своєї мілітарної сили, а з другого — почав шукати політичних звязків із тогочасною Німеччиною й Англією, та заручатися оборонним союзом із Нідерляндами (5. VIII. 1655)[1]) — на всякий випадок проти Швеції. Тут до речі кажучи, Нідерлянди вступалися за курфірстом і перед царем московським, щоб він на землі курфірста не наступав.[2]) Заручившись обороною проти Швеції і з нею політично не зриваючи, курфірст почав себе рятувати й перед можливою загрозою від московського царя. Для цього він вирядив до царя свого посла, тайного секретаря Лазаря Кіттельмана з двома інструкціями — офіційною й неофіційною[3]), в яких тому послові доручалося: висловити цареві від курфірста приязнь, запропонувати наново йому посередництво між ним, царем, і Польщею, та просити його, щоб він не дозволив своїм військам й військам козацьким нападати на Прусію. Побіч цього одержав Кіттельман від курфірста ще інший наказ, щоб він в таємній авдієнції повідомив царя про загрози з боку Швеції, яка наміряється захопити пруські землі під своє панування й завести в пруських пристанях високі мита; щоб на випадок, коли курфірст виступить збройно проти Швеції, цар поставився до нього не вороже, але прихильно та з поміччю.

По одержанню інструкцій від курфірста відїхав Кіттельман з Берліна в напрямі на Прусію, а при кінці місяця серпня із Прусії заїхав до Вілії при Филіополі, де ждав на наказ царя аж до 17 вересня. Одержавши від царя наказ про вїзд, відїхав він до його обозу під Вильною, де 20 вересня мав у царя авдієнцію. Відїхав Кіттельман з царського обозу (22. IX.) в напрямі на Ковно (24. IX.), а звідси на Кенігсберг, куди прибув 2 жовтня, бо там перебував на той час курфірст.[4])

---

[1]) „U. A.“, т. VII, стр. 10 і д.

[2]) Ibid., т. III, стр. 90; т. VII, стр. 14; т. VIII, стр. 20.

[3]) Ibid., т. VI, стр. 704—5, дат. Cöln an der Spree, 9/19. VIII. 1655.

[4]) Докладніще про посольство Л. Кіттельмана до московськ. царя див. F. Hirsch: „Die ersten Anknüpfungen zwischen Brandenburg und Russland unter dem Grossen Kurfürsten“, Берлін, 1885, стр. 10—14; цілу цю працю Ф. Гірша доповнює до певної міри цитована праця А. Геденстрема; матеріяли про згадане посольство подав Б. Ердмансдерфер в „U. A.“, т. VI, стр. 404—7 (в скороченню). Реляції Л. Кіттельмана про своє посольство до московського царя є місцями інтересні до нашої української історії й переховуються в „Пруськім Таємнім Державнім Архіві в Берліні“. Ці місця ми наміряємося подати в наших „Матеріялах“.

Місія Кіттельмана покінчилася успішно. Він привіз курфірстові від царя охоронний або відкритий лист до московських воєвод і ще особливо до військ українського гетьмана, щоб вони на землі курфірста не наступали,[1]) — це й підкреслює головну ціль посольства до московського царя. Те саме підтверджує й сам курфірст своїм листом до московського царя, в якому він дякує цареві за приязне приняття його посла та за охоронний лист (забезпечення) на Прусію, даний в формі відкритого листа або наказу „dero Generalen undt absonderlich der Cosakischen Armee so vor dem Wolgebornen Herrn Bohdan Chmielnizky geführt wirdt."[2])

Як з дальшого буде видно, курфірст не задовольнявся цим забезпеченням з боку московського царя для Прусії, яке так би мовити охороняло її межі від нападу московських і козацьких військ, він бажав увійти у приязні відносини прямо з Хмельницьким. На це впливали такі причини: а) відступ московських військ зпід Вильна та з Литви у звязку із наступом Швеції на Польщу[3]); б) незадоволення України з союза з Московщиною та у звязку з цим її зносини із Швецією[4]); в) усилені на той час переговори Польщі із Україною. Курфірст був добре поінформований про тодішню ситуацію і тут порозуміння з Україною, з якою зносилась також Швеція[5]), мало для нього першорядну вагу.

Про ці спроби навязання зносин з гетьманом Хмельницьким інформує нас тайна зашифрована інструкція курфірста для Ульріха Ґотфріда фон Сомніца (Somnitz), команданта в Новому Штетині (племянника бранденбурзького тайного радника Йогана Хрістофа фон Сомніца), якою доручено йому переговори з курляндським герцоґом Яковом та з князем Янушем Радивилом.[6])

Головним завданням Сомніца було вивідатися про напрямок політики і курляндського князя і Радивила, та про наміри і воєнні ділання Москви. Про це він мав постійно звідомлювати кур-

---

[1]) „Пр. Т. Д. Ар. в Берліні", дат. в обозі під Вильною 11. IX. 7164 (11./21. IX. 1655), оріґінал і переклад на німецьку мову.

[2]) Ibid., без дати, 1655 р., концепт.

[3]) Ф. Гірш, стр. 14.

[4]) В. Липинський: „Україна на переломі", стр. 36—9.

[5]) Про зносини України із Швецією в 1655 р., (в особі гетьманського посла архимандрита Данила Олівеберґа) доніс уперше курфірстові бранденбурзькому його посол у Стокгольмі Йоган Ульріх Добженський, про що буде в дальшому розділі нашої праці.

[6]) „Пр. Т. Д. Ар. в Берліні": Інструкція (концепт Йог. Сомніца) дат. Ораніенбурґ, від 23. VII., а меморіял (концепт Йог. Говербека) дат. Кельн над Шпрее, від 10. VIII. 1655.

фірста. Але поруч цього мав він теж добути звістки про козацьку армію і старатися навязати зносини з козаками. Цей бік місії Сомніца для нас особливо інтересний і ми тут наведемо докладніше відповідні місця інструкції.[1])

Підчас перебування на місці (як ми припускаємо, на Литві), мав Сомніц прикласти зусилля на те, щоб спізнати стан козацької армії та вивідати, чи німець Олександер Ахіллєс[2]), який свого часу був полковником в козаків, ще живе і як рівнож, чи між козаками перебуває ще другий німець, на призвіще Бендікс. Дальше посол мав підібрати нагоду поговорити з козаками, самому або через інших. При розмові з ними він повинен згадати, що козаки, отримали в Гродні свободу релігійного віроісповідання та інші ласки від попереднього польського короля, завдяки покійному батькові курфірста. Дальше посол мав сказати, що курфірст бажає завести з ними ріжного роду зносини і приязну кореспонденцію, наколи вони на це погодяться, щоб з ним самим зноситися, стати на його сторону та, наколи вони захочуть з ним обєднатися; курфірст хоче козаків в їх жаданнях підтримувати й за них зі всіх сил стояти.

Дальше інструкція торкається особи О. Ахіллєса. Сомніц мав за дальше завдання враз з О. Ахіллєсом та Бендіксом підготовити переговори з самим гетьманом Хмельницьким; наколи б вони цю справу гетьманові представляли, то мають при цьому заявити, що курфірст бажає переговорів з ним, та просити гетьмана, щоби він цю справу прискорив. У. Сомніц мав також довідатися від козаків чи також від когось іншого, як Хмельницького титулують інші володарі та як з ним ведуть переговори.

Дальше давалась в інструкції порада У. Сомніцові, в козацький табор не заходити, ізза непевности життя, проте він мав опісля прикласти зусиль, підшукати для цього особу, яка знає там проходи й її вжити, щоб могти із згаданими особами в третьому місці таємно зустрінутися.

Через те, що незабаром мав вернутися від царя секретар курфірста Л. Кіттельман, Сомніц мав добути від козацького гетьмана для нього пас, який він відтак використає.

Кінчиться інструкція ще дописакою, що при ній предклада-

---

[1]) Виїмки інструкції в дод. II.

[2]) Про нього див. статтю в „Записках Українського Наукового Інститута в Берліні", 1927, т. І, в другій частині нашої праці про „Українсько-бранденбурзькі зносини в часи гетьмана Івана Виговського" надіємося доповнити звістки про О. Ахіллєса.

ються з відкритою печаткою два кредитиви, оден для Ахіллєса, а другий для Бендікса.

Гадаємо, що пояснення до інструкції є злишні. Її зміст досить виразно підкреслює охоту й бажання Фридриха Вільгельма, політично порозумітися з українським гетьманом Богданом Хмельницьким.

Але виникає питання, чи навязано тоді, в 1655 році, які зносини з козаками й то на основі вище наведеної інструкції?

У реляціях Сомніца з його подорожі звісток про козаків небогато. В письмі з Мітави 3 вересня 1655 р. посол повідомляє, що козацький полковник Золотаренко („oder Guldenarm“!) здобуває Вильну; до цеї реляції доданий екстракт донесення з литовського обозу з 27 серпня м. ін. про це, що польський король „з Хмельницьким сильно трактує і подає йому нечувані обітниці, щоби перетягнути його на свою сторону.“ В реляції з 26 жовтня із Заальфельд Сомніц подає свою розмову з Янушем Радивилом в Кейданах, м. ін. про „пертурбації“ на минулому польському соймі підчас нарад над посольством до Хмельницького. До Кейдан Сомніц приїхав в товаристві шведського аґента і від нього дізнався, що козаки посилали до шведів свойого посла, — вони умовилися, що як козаки побачать шведські прапори, то мають свої опустити.

Сомніц старався добути звістки про Ахіллєса і Бендікса, але безуспішно. „Щоб взагалі під Золотаренком, який під Гродном знаходився — 60 приблизно миль від Кейдан — були німецькі полковники,“ пише він в реляції з 26 жовтня, „я не міг цілком дізнатися, всі про це заперечують. Тим багато менше міг я отримати вістки про них від полковників Хмельницького, який на багато дальшому просторі знаходився, де ті два могли десь перебувати. Радше вони могли бути при Хмельницькім, ніж при Золотаренкові. Наколи б розходилося при цьому о простір-дорогу, на це б я сили не пожалів.“

Чи бранденбурзький посол мав взагалі нагоду зустрітися де з козаками, про це не знаємо нічого позитивного. Про це він нічого не говорить у своїх реляціях, — мабуть не повелося йому виконати доручень, що торкалися навязання зносин з гетьманом Хмельницьким. Але все таки в пізнішому часі такі зносини розпочалися.

ДОДАТОК.

I. *Йоган Говербек до Фридриха Вільгельма.* Дат. Варшава, 15. XII. 1649. Оріґінал.

Gnädigster Churfürst und Herr. Was Ee. Churfl. Dhltt. wegen der Masuren unverschämter calumnien, ob hetten dieselbe mit dem Chmielnitzkij heimliches verständnüss und communicirten mit ihm vermittelst des Herzogen zu Siebenbürgen, habe ich zwar alle weg vor einem gar unbegründeten, falschen bericht, oder doch überaus missverstandt gehalten; aber dannach nicht so gar frei dawieder schreiben dürffen. Anietzo aber kan Ee. Churfl. Dhltt. ich woll mit guttem grunde versichern, dass keines weges zu glauben sey, ob solte einigem Masowschen dieses in den sinn kommen sey. Und muss ich deshalben mit dem kegen information gantz zurück halten, damit es ja das ansehen nicht gewinne, ob wehr man ihm selbst übel bewust und kehm also mit der klage. Der Fürst von Siebenbürgen, welcher woll gewiss in der wahl des Königs zu traversiren vorhabens gewesen, trachtet an ietzo sich dergestalt durch syncératrorien und sonsten in vertrawen zu setzen, dass er auch unlängst des Chmielnickij an ihn dignites schreiben anhero geschickt.

II. *Виїмки з інструкції Фридриха Вільгельма для У. Ґ. Сомніца.* Без дати, 20. VIII. 1655. Концепт.

Raht lieber getrewer. Bei euwer anwesenheit des orts werdet ihr euch bemühen den zustandt der Cosakeschen arme, zuerfahren, undt absonderlich euch erkündigen ob ein teutscher nahmens Alexander Achilles (der sonsten obersten unter ihnen gewesen) annoch im leben, undt noch ein teutscher nahmens Bendix sich bei ihnen befindet. Ihr werdet auch gelegenheit suchen, entweder selbst oder durch andere mitt ihnen reden zulassen. Bei der unterredung mehr ihnen an zuzeugen undt zu gemühter zu führen, das unsers höchst. Herren vatter ihnen den Cosaken, das freye religionis exertitiums zur Grodna bei dem vorigen könige in polen undt andere begnadung erhalten, undt das wir zur dergleichen officiis undt guter correspondentz auch geneigt. Wen sie sich dazu verstehen, mitt uns umtreiben, unsere partei annehmen undt mitt uns sich coniungiren woltten, wir woltten in ihren desideriis wieder bei ihnen haltten undt ihnen mitt allen kreften beistehen. Der besagte Alexander Achilles ist in unsern diensten gewesen, aber wegen einiger ersuchung von uns kommen. Sollte er deswegen ernehnung thuen, hettet

ihr zusagen das wir mitt seiner person woll zufriden, ein guht vernemen zu ihm hetten, wie wir das solches durch diese investure bezeugeten undt das des übrigen nicht zugedencken, wie ihm auch nichts importierten. Wollte er nebst dem andern obbenanten die suche annehmen bei ihren mitt beiden auch dem Chmilnitzkij selbsten zu negotijrn, hettet ihr solches zunegotijren undt dabei zubezeugen, das uns solches sehr lieb sein würde undt das damitt geeiler würde zubitten. Ihr habet euch auch bei ihnen undt sonst auch andern zuerkündigen, wie der Chmilnitzkij von andern potentaten mitt tituln undt sonsten tractiren würde. In ihre läger zuwissen möchte nicht sicher sein, habet euch demnach zubemühen umb eine persohn, so ihr dazu gebrauchen möchtet undt die zuwege bringen möchte, das ihr mitt den obbesagten persohnen in loco tercio in geheim zusammen kommen köntet. Kehme unser secretarius Kittelmann von Moscowiter so balden wieder undt ihr könttet von dem Cosakischen General einen pas für ihn erhalten, wehre er dazu zugebrauchen.

20. Augusti 1655.

Дописка: Hiebei ein creditif an Alexander Achilles undt Bendix mitt einem ofnen siegel ohne auffschrifft und von dem v. U. Somnitz dabei in zifern geschrieben werden, das er die auffschrifft an beide persohnen des orts solle machen lassen. Inwendig in contextu können sie wie kriegsobersten mitt tituln undt courtoisie tractiret werden.

З лівого боку концепту інструкції для канцелярії адресовано: An den von Somnitz nach Curland von unterstrichen ist mitt ziffern zuschreiben.

III. *З реляції У. Сомніца до курфірста бранденбурзького Фридриха Вільгельма.* Дат. Заальфельд, 26. X. 1955. Оріґінал.

Виняток: das sonst deutsche obristen weren unter Slottorenko, welcher damahls bey Grodna 60 meil ungefehr von Keydahn war, kont ich gantz nit erfahren, alle verneinten es, vielweniger kont ich desfals von Chmilnitzky obristen nachricht bekommen, weil derselbe so viel weiter weg slünd, wo die 2. irgendswo sein muchten, würden sie eher bey Chmilnitzky als bey Slottorenko sein. Hette des orts was dabey geschehen können, ich hette keinen fleiss daran gespart.

Павло Тетера та львівська Ставропігія.

Подав *Микола Андрусяк.*

В списку членів львівського ставропігійського братства знаходяться імена двох українських гетьманів Івана Виговського та Павла Тетері.[1]) Членами львівської Ставропігії стали оба вони вже після їхнього уступлення з гетьманського уряду, коли перший був київським воєводою,[2]) а другий брацлавським та ніжинським старостою.[3]) З того часу маємо також джерельний матеріял до їхніх зв'язків з братством.

Необильні згадки про зносини Виговського з львівським братством[4]) нас не дивують; це ж зносини високопоставленої людини, що без сумніву цікавилася долею православної суспільности, з людьми, що гуртувалися для оборони тієї ж перед наступом латинників і уніятів. Зате більш інтересними є для нас зносини Ставропігії з Тетерою, що як гетьман полишив по собі недобру пам'ять,[5]) а в останніх роках свойого життя був в близь-

---

[1]) Архивъ Юго-зап. Россіи, ч. I, т. XII, ст. 485.

[2]) Виговський вписався в члени братства 13 листопада 1662 р. (А. Петрушевич: Сводная галицко-русская Лѣтопись съ 1600 по 1700 г.; Львів 1874, ст. 134).

[3]) Дата приступлення Тетери до членства Ставропігії не відома, одначе під заявою приступлення в члени є підписаний він ось як: „Paweł Tetera Bracław. Niżyn. starosta" (Ibid., ст. 162—163).

[4]) Збереглися згадки про гостину Виговського в братстві, дарування Ставропігією йому книжок та про прохання братства до Виговського о заступництво в ріжних справах (Арх. Ю. З. Р. ч. I. т. XI, ст. 181, 462, 574, 576; т. XII, ст. 333; т. X, ст. 627—628, ч. CCXXXIII, лист Ставропігії до Виговського після смерти київського митрополита Діонисія Балабана в справі вибору нового митрополита та звороту ліхтарів і срібла, забраного при окупі міста з братської церкви в часі „пилявецької експедиції".).

[5]) Перш за все виновник смерти І. Виговського (В. Гарасимчук: Смерть І. Виговського. Ювіл. Збірник на пошану М. Грушевського, I; Київ 1928, ст. 205—216), ізза чого Юрій Хмельницький в листі до Я. Собеского в 1669 р. висловлюється про нього ось як: „ten filius per-

ких зносинах з єзуїтами. Цікаве, що зносини Тетері з львівським братством та його коншахти з єзуїтами припадають майже на той самий час.[1])

ditionis et homo abońabilis Tetera, omni dolo plenissimus, ac sanguine innocentissimi Wychovii zmarany" (Ibid., ст. 216; F. Kluczycki: Pisma do wieku i spraw J. Sobieskiego, т. I, ч. I, ст. 455, ч. 213). Після уступлення з гетьманського уряду вивіз Тетера в Польщу знаки гетьманської влади, гетьманські скарби, архів та майно й козацькі армати та амуніцію; звороту того всього жадав від польського уряду гетьман Дорошенко (Акты Ю. З. Р. т. VIII, ст. 230; т. IX, ст. 164, 307 і 310 - 311; І. Крипякевич: До історії укр. Державного Архіва в XVII в., Записки т. 134, ст. 73—74). Домагаючись звороту українського державного майна, вивезеного Тетерею, Дорошенко не забував й про поодиноких людей, що опинилися в Польщі завдяки Тетері. В справі вивезеної Тетерою сироти по козакові Ковалевськім (Акты Ю. З. Р. т. IX, ст. 310) писав Дорошенко до львівського епископа Йос. Шумлянського з Чигирина, 24. V. 1673 р.: „Lubo na pamięci moiey miałem zawsze, iednak nie trafiło mi się ustnie przypomniec waszey miłosci pasterskiey o Kowalowszczance, ktorey choć żadnym opiekunem y patronem po smierci rodzicow iey, Tetera nieboszczyk nie będąc, ze wszystkim one w summach y w roznych splendorach y fantach ubostwem zaprowadził z Ukrainy do Polskiey, y tak na niepowierzenie puscił, ze teraz nigdzie tam słysze przystaniszenia niema, a co większa podobno czy nie katholiczką bydz przymuszona, mnie zas tu zawsze krewni iey prozbą swoią o wyszukanie z tamtych kraiów zadaią turbacyą: tedy teraz listownie smiem waszey pasterskiey mosci pytac się y upraszac, iezeli wasza pasterska mosc wiadomy iest, racz ze mi z łaski swey oznaymic, gdzie ona y przy kim zostaie ta Kowalowszczanka, a iesliby mozna y przyczynę do iegomosci pana marszałka y hetmana koronnego wniesc, żeby ią wolno kazał sam na Ukrainę do oyczyzny y krewnych tak odpuscic, iakoby oney nigdzie w drodze zadney przeszkody za obmysleniem iegomosci bydz nie mogło." (Ind. Rel. Castr. Hal., т. 434. ст. 1280, облята з 24. VII. 1677).

[1]) В 1668 р. записує Тетера свою маєтність Височьк на Поліссі, свої суми на маєтностях Колки на Волині та свій дім на Сольці у Варшаві на фундацію єзуїтської колеґії у Варшаві під умовою, що до кінця його життя платитимуть йому щорічно по 8000 зол. поль. (E. Rulikowski, Słownik geogr. ziem polskich, т. XIV, Варшава 1895, ст. 117). Ізза цього запису Ю. Бартошевич (Encykl. powszechna Orgelbranda, т. XXV, Варшава 1867, ст. 237) і П. Шафранов (Замѣтка о гетманѣ Павлѣ Тетерѣ, Кiев. Стар. 1890, VII, ст. 128—129) вважають, що Тетера став католиком. Хоч Тетера в часі процесу з Пясочинським за висоцькі маєтности зізнав дня 5 листопада 1669 р. в краківськім ґродськім уряді, що він: „multis lassatus curis bellicis reliquum annorum suorum cursum ad merendam Dei gloriam consecrare cupiens, castrorum regimini renuntiavit, iterque petendi Romam videndique loca sacra in animum induxit. Quae omnia postquam animo deliberato constituisset, bonaque sua haereditaria in fundationem collegii Varsaviensis Societatis Iesu de nova radice ultro libere et benevole iuxta constitutiones regni recognovisset."

Вступаючи в члени львівського ставропігійського братства Тетера висловлював свою радість із-за того, що він став співбратом і слугою в тім побожнім православнім львівськім братстві. Прирікав, що буде разом з братчиками „в кожних справах і потребах, так публичних, як приватних, так успішних як і противних (безуспішних) за цілість божої церкви і львівського братства ставати так, щоби за підняте для святого імени невдатне піклування разом з їх милостями панами братством почув голос справедливого божого трибуналу : прійдѣте благословенные Отца моего наслѣдуйте...“[1]) Тому власне львівська Ставропігія після смерти епископа Атанасія Желиборського в 1666 р.[2]) зноситься з „його мил. паном брацлавським старостою, як знаменитим православної церкви сином“ в справі вибору нового львівського владики.[3]) Коли ж пізніще в часі боротьби Йосифа Шумлянського з Антоном Винницьким та Яремою Свистельницьким за львівську епископську катедру братство перехилилося більше на бік двох останніх,[4]) звернулося тоді до Тетери з проханням, щоби він вистарався на королівськім дворі о заборону для Шумлянського присвоювати собі та поширювати духовну юрисдикцію аж до часу розсудження цієї справи королем.[5])

Не уриваються зносини Тетері з львівським братством і в 1669 р. 5 грудня ц. р. дарував Тетера до братської церкви у Львові мощі

(Ind. Rel. Castr. Leop. т. 422, ст. 800), то одначе він не вирікся зовсім православної віри, бо в 1668—9 рр. маємо власне ці його живі зносини з львівським ставропігійським братством, а 3 травня 1669 р. писав він до ігумена київського Михайлівського манастиря, що хоче йти в черці до Печерського манастиря (Акты Ю. З. Р. т. VIII, ст. 264, ч. 105).

[1]) А. Петрушевич, op. c., ст. 162—162. — „Maiąc czego winszować sobie, iż mie Bóg moy grzesznika powołał nad wszelką godność moią, abym w tym poboznym prawosławnym Bractwie Lwowskim został społbratem y sługą. Obliguię się zarowno z Ich mosciami panem Bractwem w kożdych sprawach potrzebach tak publicznych iako privatnych tak pomyślnych iako y przeciwnych za całosc cerkwie Bożey Bractwa Lwowskiego stawać, tak iakobym za podięte dla imienia swiętego nieudolne pieczołowanie zarówno z Ich M. M. Panami Bractwem posłyszał głos sprawiedliwego trybunału Boskiego: прійдѣте благословенные Отца моего наслѣдуйте... Paweł Tetera Bracław. Niżyn. starosta.“

[2]) Арх. Ю. З. Р. ч. I. т. X, ст. 636. ч. CCXXXVIII.

[3]) Ibid., ст. 642. ч. CCXLI. лист львівської Ставропігії до А. Винницького з 10. VIII. 1667.

[4]) Хоч деякі члени Ставропігії, як Вас. Корендович і Петро Афендик були все по боці Шумлянського (Ibid., ст. 222, ч. XCIX).

[5]) Ibid., ст. 650—651, ч. CCXLIII, лист Ставропігії з 12. IV. 1668 до Тетери.

св. Меркурія. В своїм же даровиннім акті він з великим задоволенням підчеркує це, що його вписано в альбом членів львівського ставропігійського братства.[1]) А ці зв'язки його з львівською Ставропігією зовсім противорічать вісткам, мов би то він після уступлення з гетьманства вирікся православної віри. Не міг цього зробити пізніше, бо вже в слідуючім році покидає Польщу, скривджений в процесі за свої маєтности. Удається до Ясс,[2]) де його радо приймає господар, і піддається під протекцію султана; з великими почестями приймає його також патріярх. Із-за того поляки занепокоїлися, щоби він не погодив на їхню некористь Дорошенка з Ханенком,[3]) і старалися його знова для себе позискати;[4]) у міжчасі тих їхніх заходів Тетера помер в Адріянополі.[5])

Зв'язки Тетері з львівською Ставропігією бачимо аж до останніх днів його побуту в Польщі. Потверджують це матеріяли до процесу між крехівським черцем Йоною Зарудним та львівською Ставропігією перед судом міських радних у Львові в 1672 р.[6]) Річ була в тім, що Тетера правдоподібно перед своїм виїздом з Польщі зложив у львівській Ставропігії якісь срібні посудини; черцеві ж Зарудному належалося від Тетері 300 угорських золотих і він зажадав, щоби братство виплатило йому цю суму з полишених Тетерою скарбів. Із-за відмови Зарудний запізвав Ставропігію перед суд радних у Львові. Цей суд розглядав цю справу 16 березня та 14 і 16 травня 1672 р., одначе не розсудив сторін, хоча Зарудний подав судові королівський декрет, що признавав йому слушність його жадання. Супроти того За-

---

[1]) Ibid., ст. 679—681, ч. CCLIII; — Петрушевич, op. c., ст. 163—164. — Про своє членство пише Тетера: „nie chcąc y tego taić, za nayosobliwsze salutis animae poczytaiąc auspicium, iż in Album tegoż swiątobliwego bractwa iestem z miłosci eiusdem Confraternii ich mm. panow collegow relatus et inscriptus."

[2]) С. Соловйов: Ист. Россіи, кн. III, т. XII, ст. 414.

[3]) A. Grabowski: Ojczyste Spominki, т. II, Краків 1845, ст. 325, лист Я. Собєского до хелмінського еп. Андр. Ольшевського з 13. VIII. 1670.

[4]) Ibid.; — A. Ch. Załuski: Epistolarum historica familiarum т. I, Брунсберґ 1728, ст. 286, копія листа коронного підканцлера до Висоцького, польського післанця в Туреччині з 3 лютого 1671 р.

[5]) Ваплав Камінський доносив Я. Собєскому з неволі з Білгороду 13. IV. 1671 р., що післанець, який прибув дня 12 квітня до Білгороду з Адріянополя, приніс між іншим вістку про смерть Тетері (Kluczycki: Pisma do wieku i spraw J. Sobieskiego, т. I, ч. I, ст. 654).

[6]) Ці матеріяли, вийняті з львівського міськоро архіва завдяки ввічливости його Управи подаю нище (Додаток I—III). За це складаю тут Управі міського архіва у Львові щиру подяку.

рудний і сеніори Ставропігії відкликалися до королівського суду; як розсудив їх король, того я у львівських архівах не віднайшов.

ДОДАТОК I.

16. III. 1672.

Процес між крехівським черцем Йоною Зарудним і львівським ставропігійським братством у львівськім радецькім уряді; Зарудний виказує свої претенсії до 300 угорських золотих на зложенім Тетерою у Ставропігії сріблі.

Actum Leopoli feria quarta ante Dominicam oculi quadragesimalem proxima anno Domini 1672.

Honorabilis Zarudny — Confraternitas ritus Graeci.

In causa et actione inter honorabilem Jonam Zarudny, monasterii Krechoviensis ritus Graeci monachum, actorem ab una, et famatos Petrum Affendik atque Semianum Lawryszewic, tum et alios seniores confraternitatis ad ecclesiam Ruthenicalem Leopoliensem existentis, citatos parte ab altera, ratione extraditionis et restitutionis pignorum in argento, per olim generosum Paulum Tetera apud eandem confraternitatem in deposito relictorum, et eundem actorem, ratione trecentorum aureorum Hungaricalium, per eundem generosum Tetera eidem actori debitorum, concernentium, primum in officio advocatiali Leopoliensi mota et vertente, ac tandem per viam appellationis ordinariae a sententia eiusdem officii (qua extraditio controversi depositi per citatos honorabili actori praestanda, praevia nihilominus sufficienti cautione ab impetitione citati facienti est iniuncta) per partem utramque interposita ad officium praesens consulare Leopoliense devoluta et per expressam nobilis et excellentis domini Martini Anczewski, sacrae regiae maiestatis secretarii et medici, consulis et protunc in locum nobilis et excellentis Jacobi Alexandri Josephowicz medicinae doctoris, advocati civitatis istius ordinarii surrogati, relationem introducta. In termino itaque hodierno ex eadem appellatione legitime ad praesens provenienti, partibus supranominatis personaliter coram officio praesenti comparentibus, eumque terminum attentantibus, et de validitate legalitateque suprainfertae officii advocatialis sententiae iure mediante controvertentibus. Officium praesens consulare Leopoliense auditis partium controversiis, allegationibus et defensis, iisdemque diligenter consideratis et mature perpensis, sententiam suprascriptam officii advocalis, uti de praescripto iuris latam approbandam et confirmandam esse duxit, prout quidem cum ea tamen melioratione, quod actor cautionem fideiussoriam citatis per cives

possessionatos praestare debeat, approbavit et confirmavit decreti sui vigore.

Super quo officii praesentis decreto suscipiendo necne suprafatus actor ad recolligendum dilationem ab officio praesenti dari sibi postulavit, et eandem annuente officio praesenti obtinuit ad proximum.

(Acta officii consularis Leopoliensis, t. 72, pag. 1125—6, series 584).

ДОДАТОК II.

14. V. 1672.

Чернець Зарудний вносить до радецького уряду королівський декрет з 5. IV. 1672 р., в якому признається слушність претенсій Зарудного до 300 угор. зол. на спадщині по Тетері, зложеній у Ставропігії.

Actum Leopoli sabbatho pridie Dominicae cantate anno Domini 1672.

Rel. Jonas Zarudny — Confraternitas Ruthenica.

Coram officio praesenti consuliari Leopoliensi comparens personaliter honorabilis Jonas Zarudny, monasterii Krechoviensis ritus Graeci monachus, obtenta relatione famuli officii praesentis iurati de legitima famatorum Petri Affendyk et Semiani Ławryszewicz, uti et tanquam seniorum confraternitatis ritus Graeci ad ecclesiam Ruthenicalem in civitate hac sitam existentis citatione, eosdem ad personaliter comparendum acclamari postulavit. Cum vero iidem citati acclamarentur et comparent totius confraternitatis nomine, suprafatus actor in praesentia eorundem citatorum comparentium obtulit et ad acticandum porrexit mandatum sacrae regiae maiestatis de data Varsaviae die quinta aprilis, anno currenti millesimo sexcentesimo septuagesimo secundo, e maiori regni cancellaria emanatum et sigillo eiusdem communitum, manuque sacrae regiae maiestatis subscriptum, sanum, salvum et illaesum omnique suspicionis nota vacuum, petens idem mandatum sacrae regiae maiestatis suscipi et actis praesentibus ingrossari. Caeterum praetacti sacrae regiae maiestatis mandati tenor sequitur eiusmodi.

Tenor mandati sacrae regiae maiestatis.

Michael, Dei gratia rex Poloniae, magnus dux Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Kiioviae, Wołhyniae, Podoliae, Podlachiae, Livoniae, Smolensciae, Severiae Czerniechoviaeque.

Nobilibus et spectabilibus proconsuli, consulibus, advocato et scabinis totique magistratui civitatis nostrae Leopoliensis fideliter nobis dilectis gratiam nostram regiam. Nobiles et spectabiles fide-

liter nobis dilecti. Expositum nobis est per certos consiliarios nostros, nomine et ex parte devoti Jonae Zarudny ad monasterium Krechoviense degentis, quod ille summam trecentorum aureorum Ungaricalium in specie et numero per se generoso ac si olim Petro Tetera iuxta inscriptionem chyrographariam concreditam ex rebus seu pignoribus eiusdem olim generosi Tetera propriis, seu in certis vasis argenteis, in eodem chyrographo expressis, apud confraternitatem ritus Graeci circa basilicam eiusdem ritus Graeci intra maenia civitatis Leopoliensis sub titulo assumptionis Beatissimae Mariae Virginis in fideli deposito existentibus, per eundem devotum Zarudny et praememoratum generosum Tetera relictis, vindicare et recipere volens, dum in officio fidelitatum vestrarum advocatiali ac demum per appellationes in officio consulari causam ad extradendas easdem res et depositum praedictae confraternitati inventaret et extraditionem eorundem pignorum vigore certorum decretorum urgeret Quod quidem officium consulare dum hac in parte cautionem ex possessionatis civibus Leopoliensibus statuere iniunxerit, extraditionem non obtineret. Proindeque cum leges publicae ac iura omnia aequitatisque ratio suadeat, ut unicuique quod suum est, restituatur, munerique nostro regio intersit iniuriatis subditis nostris subvenire. Monendas esse fidelitates vestras duximus, quatenus ad primam praesentis rescripti nostri intimationem praedictum depositum, apud praetactam confraternitatem modo praemisso locatum, devoto Zarudny extradi demandent, decretoque in uno termino peremptorio extraditionem adiudicent, ipsique in omnibus praetensiobus sine quibusvis retardationibus, diffugiis et procrastinationibus realem et effectivam satisfactionem praestent. Ita tamen ne id fiat cum praeiudicio generosi Basilii Iskrzycki uti omnium bonorum mobilium et immobilium post generosum olim Tetera legitimi successoris. Secus fidelitates vestrae non facturae pro gratia nostra et officiorum suorum debito. Datum Varsaviae die quinta mensis Aprilis, anno Domini millesimo sexcentesimo septuagesimo secundo, regni nostri tertio anno. Michael rex. Locus sigilli maioris regni cancellariae.

Post cuius mandati sacrae regiae maiestatis productionem suprafatus actor affectavit iuxta contenta praeinserti sacrae regiae maiestatis mandati controversum depositum sibi extradi et ad idem extradendum citatos per sententiam officii praesentis stringi et compelli.

In contrarium citati observato cum ea, qua par est et decet reverentia sacrae regiae maiestatis mandato, reassumpserunt decretum officii praesentis anterius ex instantia eiusdem

actoris latum, a quo quoniam idem actor dilationem super recolligendum obtentam, hucusque non expedivit, quatenus eandem ad praesens expediat, postulaverunt.

Officium vero praesens consulare Leopoliense suscepto cum ea, qua par est et decet reverentia praeinserto sacrae regiae maiestatis mandato, quoniam honorabilis actor recollectionem de suscipiendo officii sui decreto cum citatis lato hucusque non expedivit, proinde quatenus eandem ad praesens expediat, mandavit decreti sui vigore. Super pro officii praesentis decreto suscipiendo necne idem actor dilationem dari sibi ad recolligendum postulavit et eandem annuente officio praesenti obtinuit.

(Ibid. p. 1327—9, series 671).

ДОДАТОК III.

16. V. 1672.

Ставропігійське братство та чернець Зарудний відкликуються до королівського суду.

Actum Leopoli feria secunda postridie Dominicae cantate, anno Domini 1672.

R. Jonas Zarudny — Confraternitas Ruthenica.

In termino hodierno expediendae per actorem honorabilem Jonam Zarudny de suscipiendo anteriori officii praesentis decreto recollectionis, hic idem actor expediendo eandem recollectionem tam a priori, quam et a posteriori officii praesentis decreto appellavit ad iudicia sacrae regiae maiestatis, petens suae appellationi deferri.

Citati quoque seniores suprafatae confraternitatis similiter appellaverunt ad iudicia sacrae regiae maiestatis.

Et officium praesens consulare Leopoliense, quoniam partes suprascriptae a decreto supra allegato post curiam sacrae regiae maiestatis appellationem ad iudicia sacrae regiae maiestatis interponunt, proinde ne per denegationem eiusdem appellationis partibus iisdem gravamen aliquod inferre videatur, proinde interpositae earundem partium appellationi reverenter ad iudicia sacrae regiae maiestatis deferendum esse duxit, fataliaque prosequendae et continuandae eiusdem appellationis spatium quatuor septimanarum praefixit et assignavit, praefigitque et assignat praesentium vigore.

Tandem actor contra citatos protestatus est de damnis et litis expensis hac in causa perpessis. De cuius nullitate protestationis citati illico sunt reprotestati.

(Ibid., pag. 1333, series 674).

Miscellanea.

Передмова рукописного євангелія кінця XVI ст. з Маковиці на Закарпатті.

Відбуваючи студійну подорож по західньому Закарпаттю на Пряшівщині для дослідження народнього мистецтва, я мав можливість ознайомитись з інтересною пам'яткою української писемности — рукописним „Учительним Євангелієм“ самого кінця XVI ст., що є власністю п.-о. дек. І. Гойдича з с. Кружльової на Маковиці. Вважаю своїм обовязком подякувати п.-о. Гойдичеві за дозвіл відписати передмову цієї книги, рівнож за іншу допомогу в моїй праці над дослідженням старовини с. Кружльової.

Перетяжений своєю роботою над дослідженням будівництва я, цілком природно, не міг присвятити більше часу рукописній книжці. Тому подаю лише ті відомости, які вдалося мені занотувати на місці. Очевидно, більш докладні розсліди повинен перевести спеціяліст.

Книга звичайного розміру 4°, оправлена в пергамент. Папір у книзі двох родів. Перша половина писана на папері, що має водяний знак у вигляді картуша з трема списами і друга половина книжки — з водяним знаком досить примітивного виконання (див. долучений рисунок). Перший знак походить з рр. 1589—1606 і другий — з р. 1597. (Порівн. І. Каманін — О. Вітвіцька: Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв., Київ 1923, ст. 18, ч. 147; ст. 29, ч. 282; ст. 49, ч. 445). Таким чином водяні знаки паперу Учительного Євангелія вказують, що пам'ятка повстала біля року 1596—1597.

Заголовної карти книги недостає. На першій захованій сторінці над заставкою є рік: Р. Б. ҂ах, с. т. 1600. В дальших аркушах на маргінесах нижчого краю книги читаємо напис:

Р. Б. ҂ах... ты єш лоза истин'наꙗ възрастившїꙗ на...

Другий напис:

р҃о Б҃о ҂а҃х... зволенїє҃ ѡц҃а и҄ поспѣшенїє҃ сн҃а и҄ ст҃го Дх҃а амн҃. Сию книгꙋ рекомꙋю єѵ҃лїє ꙋчитє҃ноє҃ кꙋпи҃ па҃ ꙋцьтыкы҃ ѧнꙋш и пеле҃ грабовичики и҄ своєю҃ ма҃жѣ҃кою ꙋцтикою а богобойною҃ панєю҃ на и҄мѧ мо҃рꙋна заськосокѣнꙋю... (останнє слово не зовсім розбірне).

З напису виходить, що книжку купили в 1600 р. Януш і Пелеш з Грабовичики. Село Грабовичики чи Грабовчик лежить у віддаленню 13 кілометрів на південь від Кружльової.

Читке і гарне півуставне письмо євангелія не залишає сумніву, що маємо діло з рукописом кінця XVI ст. Це типовий український півустав, що повстав зі східньо-болгарського т. зв. тирновського письма з частим уживанням тітли, літери „т" (з трема ніжками), ріжної форми є (вузької і широкої), ы з мягким знаком (ь), ѣ з високою ніжкою, характерної літери з, що нагадує число 3 та ін. Разом з тим в нашому рукопису бачимо такі архаїзми, як напр. уживання юса великого (Ѫ), геометричного Z (з), Ы та ін.

Написи на марґінесах писані українським скоропис м і то досить читким, так що почувається в ньому перехідний шрифт від півуставу до скоропису. Тим самим письмом зроблена напись над заставкою першої сторінки (Р. Б. 1600), так що можна припустити, що вона повстала одночасно з написами на марґінесах, де записана купівля книжки.

Перша сторінка поучительного євангелія, так само і кілька сторінок в середині книжки, прикрашені скромними заставками, т. зв. плетеною у формі типовій для XVI ст. і поширених у нас в Галицькій Україні.

Всі ці палеографічні особливости, рівнож дата написів (1600 р.), дають підстави твердити, що наше рукописне „Учительноє Євангеліє" писалося в останніх роках XVI століття.

Зміст книжки складається з євангелій читаних в неділю. Перед кожним недільним євангелієм є „казання" (проповіді) писані дуже гарною українською народньою мовою. Цікаво зазначити, що в цих казаннях дуже мало уживається церковно-славянщини. Мова відбиває в собі багато прикмет лемківського діялекту з уживанням деяких слів словацьких, Отже і мова не залишає сумніву, що „Учительноє Євангеліє" писалося на західньому Закарпаттю. Впрочім, залишаємо для фахівців останній висновок щодо мови поучень.

Не маючи часу для більшої праці над цінною книжкою, я встиг переписати лише „Предмову" євангелія, яку подаємо в точній копії нижче, роблячи лише інтерпунктацію (поміж словами) в тих випадках, де вона в оріґіналі не зовсім ясна:

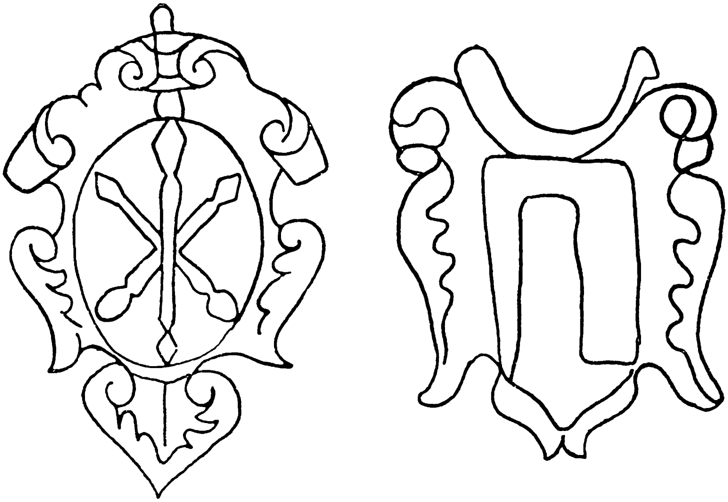

Водяні знаки Учит. Євангелія з Маковиці 1596—1597 р.

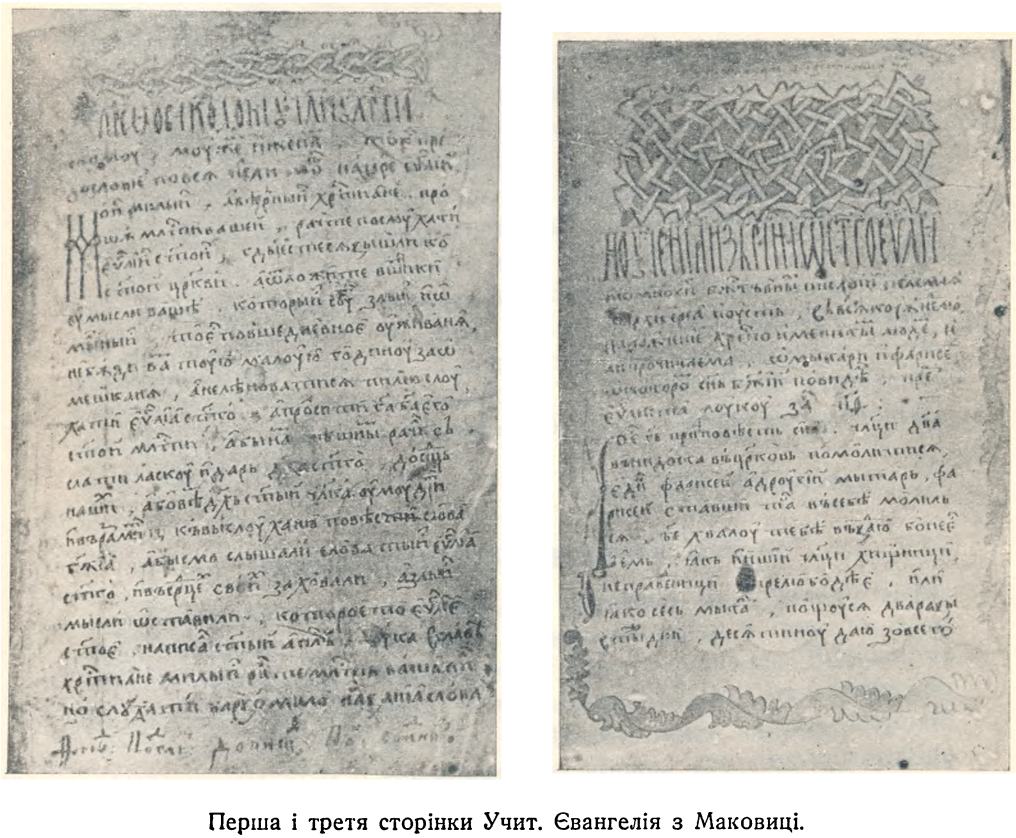

Перша і третя сторінки Учит. Євангелія з Маковиці.

ρо҃ во҃ ҂аχ

ПРЕ͗ᵈМОВА ВОᶮДОМУ ЧЛ҃КУ ХРТІᶦАНСКОМУ. МОУЖЕ͗ᵐ И ЖЕНАᵐ, ТО Е ПРЕДОСЛОВІЕ ПОВ'СА НЕᵈЛИ МОᶮНА ПРЕᵈ ЄѴ҃ЛІИ.

Мой милый, а вѣр'ный хр҃тиане. прошѫ м҃ти вашей, рач''те послоухати єѵ҃лїи ст҃ой, гды естеса зы'шли ко ст҃ой цр҃кви. а ѿложите кш҃ики оумыслы вашѣ. который соу҃ злый и ѿмы҃ный, то е пов''шедневное оуживанѧ, не бѫди ва҃ тоую малоую годиноу за ѿмешканѧ, а не лѣноватисѧ пил'но слоухати єѵ҃лїа ст҃го а просити г҃а б҃а его ст҃ой м҃ти, абы на҃ грѣшны рач҃и съслати ласкоу дарь Дх҃а ст҃го, до ср҃ць наших, абовѣ дх҃ь ст҃ый чл҃ка оумоудрі҃ и въ р(а)м҃и. кꙁ выслоуханю повѣсти слова б҃жїа, абысмо слышали слова тый єѵ҃лїа ст҃го, и въ ср҃цеˣ свойˣ заховали, а злый мысли ѿставили, котороє то єѵ҃лїе ст҃оє, написа҃ ст҃ый ап҃лъ, лоука. Хр҃тиане милый рач҃те м҃ть ваша пи҃но слѹхати барзо мало казанїа слова, нех абы то м҃ти вашей не было за прикро закл҃а казанѧ слова б҃жїа и наоуки его. Моць б҃а ѿц҃а вꙁсемилостиваго, а высоце м҃рдаго, и длѧ славеѻй моуки сн҃а его милого, дари м҃ть Дх҃а ст҃го, причина Дв҃цѣ найчищшей м҃тре ізбавителѧ нашего милостиваго, и кш҃ких ст҃ыˣ, дай тобе, иᶮ бы с нами была, при початкоу и доконьнаню казанѧ того. нынѣ и часоу см҃рти нашей, а мы рецѣᵐ вшиᵀци. ами҃, наймилшїи хр҃тиане, то є початоᵀ єѵ҃лїи нн҃ѣш''ней, котороую напи҃ ст҃ый єѵ҃листь, который кол'векь в розꙃѣленїю зача, котораѧ дн҃ѧ нн҃ѣш'него оу цр҃кви ст҃ой, прекоᵐначи҃ на хвалоу боу въсе'милостивомоу, и тыᶮ длѧ справы наоуки ѿсобливой, и ты҃ длѧ справы наоученѧ потѣхи нашей хр҃тианьской, А прото из набоженство ср҃ца съкроушенаго, и ты҃ спочливостю. оумыслоу поцливаго. той ст҃ой єѵ҃лии послѹхати, котроую почитаю та҃. Нѣкоторого часоу мови҃ Хс м҃тивый, ал'бо ꙗк'сѧ починає,

Подав *Вол. Січинський.*

Чигирин і Суботів у візитації 1726 р.

В богатій збірці епископських візитацій Національного Музею у Львові до найстарших належить книга ч. інв. 11 п. з. „Visitatio Generalis Ecclesiarum Dioece: Leopoliensis, Halicien: et Camenecens: per Podoliam et Ukrain: in Palatin: Bracłaviens: ab anno 1726 ad ann: 1733. Tom. I.“ Побіч опису частини парохій Галичини, Поділля й Брацлавщини, попала тут також візитація

церков з південної Київщини. Коли львівський владика Шумлянський прийняв унію (1700 р.), під юрисдикцію львівського уніятського епископа перейшло Поділля, як частина львівського епископства, а з Поділля уніяти пробували теж опанувати Київщину. Сліди таких заходів маємо у візитації 1726 р., що сягала аж по Дніпро.

Частина візитації, якою тут займаємося, має заголовок (к. 448) „Rewizyia Namiesnictwa Smilanskiego przez nas Komissarzow Duchownych na rewizyię od Je-o Mci Oyca Eppa Lwowskiego, Pana, Pasterza y Dobrodzieia naszego roku 1726 u kazdego Duchownego w kozdey Cerkwi expedyowana. Tegoz roku y na tey rewizyey Namiesnictwo Czeherynskie opisało się.“

Описані тут церкви в отсих місцях: Сміла, Заливка, Сунка, Головятин, Жаботин, Камянка, Борки, Медведівка, Новоселиця, Суботів, Чигирин, Крилів, Воронівка, Каплища, Бужин, Боровиця, Ясківці, Худоліївка (к. 448—457). Ця візитація — одна з найстарших, які знаємо — заслугувала б, щоби надрукувати її в цілости, це повинно б знайти місце в котрому зі спеціяльних видавництв, присвячених Київщині. На сьому місці даємо тільки частину опису, що торкається історичних осель — Чигирина і Суботова (к. 453—454).

Щодо самого результату візитації, то в Суботові вона відбулася без перешкод, натомість в Чигирині візитатори зустріли опір. Парох церкви Преображення о. Антоній допустив візитацію до церкви, але не хотів показати їй своїх документів; парох другої церкви Воздвиження Ч. Хреста о. Йосиф взагалі не хотів прийняти візитаторів і заявив: „Я ніякою живою мірою не тільки щоб мав щонебудь презентувати, але й до церкви не пущу вас, уніятів, — ані свойого пана, ані ніякого владики не боюся.“

Візитація виказала незвичайну бідність церков в обох містечках. Нема й сліду з того, що Чигирин був столицею від Богдана Хмельницького до Дорошенка, а Суботів теж втішався гетьманською протекцією. З давніших памяток виказано тільки антимінс митрополита Тукальського з 1670 р. в чигиринській церкві Преображення. Зрештою сама церква „гарна, тільки ще убога“, на престолі „убого, але гарно й біло“... Ікон мало, сосуди цинові власність самого пароха; фелон один, новий, ще не посвячений; книг недостає, деякі позичені; дзвонів нема зовсім... Знати, що Чигирин недавно перейшов важке знищення і тільки щойно обновлюється. В Суботові ніби дещо краще: порядний іконостас, ікони гарно мальовані, на намісних іконах заховалися

навіть срібні корони. Але церковні ризи бавовняні або „з матерії, що ковдри бувають“, сосуди знов цинові, лямпа перед царськими вратами „поливана, зелена, глиняна“. Ніякої світлости ні богацтва в колишніх гетьманських церквах не залишилося.

Miasteczko Subotow mila od Czeheryna y do Starostwa Czeherynskiego należące.

W tym miasteczku Subotowie O. Radyon Kasianowicz od lat 4 u prestoła Храму Стого Михаіла y lubo swięcił się do Храму Стого Михаіла do miasta Brasławia, iednak tu do tego prestołu S-o Michała ma prawo od JWImci Pana Woiewody Ruskiego d. 28 8-bris 1725; a swięcił się u-nieboszczyka Imci Krokowskiego w Kiowie d. 26 Iunia 1710 do Храму, jako wyzey napisało do miasta Brasławia.

Tu w Subotowie cerkiew nasrod miasteczka z drzewa budowa y gątami pobita. We srodku cerkwi porządnie. Obrazow namistnych dosyć y na obrazie namistnym na Preswiatoy Богородицы korona piękna srybrna wielka, druga mała y rączek srybrnych tamże 2. Miasto Archyereia obraz wielki Naswiętszey Panny. Apostołow niema, tamże na miasto Apostołow obrazow pięknych siła. Drzwi carskie stolarskiey roboty y siwerskie malowane. Ikonostas porządny. Przed temi obrazami świc postawnikow porządnych 12, mnieyszych 6. Panikadylo drewniane toczone. Chorągwiey 3 na płutnie y malarza niedobrego. Krzyża processyalnych 2. Lampa przed drzwiami carskiemi poliwana zielona gliniana. Tamze drzwiey w tey cerkwi dwoie na zawiasach zielaznych y z wrzeciązami zelaznemi. W ołtarzu pięknie y porządnie. Na prestole miasto cymboryum obraz koronacyey N. Panny y niebo dobrze y porządnie zrobione. Antymis nie naprestolny nieboszczyka JW Im Krokowskiego, iednak do swiętego Michała ten antymis służący. y do Brasławia y do Subotowskiey cerkwi. Lichtarzow mosięznych 2 y drewnianych 2, mirnice szklanne, a ampułki blazane. Ewanelia pisana naprestolna. Aparatow 2 tureckiey materyey bawełnianey, drugi pułtabinkowy czerwony, kamia tureckiey materyey bawełnianey y kamia podszyte. Stychar szyty biały y dyakoński z materyey, co kołdry bywaią; te aparata duchownego y orar dyakoński iegoż. Aparatow 2 cerkiewnych: iedne zułte bawełniane w kwiaty, czarna kamia kamkowa, gatonek szychowy, podszyty płutnem moskiewskim; aparat zułty połhatłasowy kamia czarna s kraszeniny. Stycharow białych porządnie złotem haftowany y prosty. Pasow do służenia iedwabnych czerwonych 2, trzeci zułty. Chustek iedwabnych 2. Narakawic 3, czarne łudanowe y czerwone kamkowe cerkiewne, a 3 czerwone duchownego. Epetrachyl kamkowy nowy czerwony, drugi stary, te cerkiewne, a duchownego materyey tureckiey bawełnianey. Dzwonek naprestolny ieden, drugi duchownego. Na zertowniku porządnie. Tamze sosudy cenowe ze wszystkim porządkiem należące, aer piękny kamkowy, drugi s kraszeniny moskiewskiey y wozduszki 2, ieden zielony kamkowy, drugi atłasowy kamkowy, a dwa prostych. Nozycek. kopie. Ta aparencya duchownego. Płaszczennicy nimasz. Kadzielnic 2, iedna duchownego, a druga

cerkiewna. Hrobnica drewniana malowana, we srodku porządnie. Nakrywadło na mary s kraszeniny.

Cmentarz porządnie ogrodzony albo raczey stawiony czastokołem. Dzwonnica denowo budnią y gąty są. Dzwonow tamże 2, wielki i mały, cerkiewne. W tey cerkwi okien z ołtarzem 8, w drzewo robione. Katapetazma płutna moskiewskiego, pozyczona z Roszosza. Rezydencya duchownego — izdebka z piekarnią y staynia. Sadow zadnych ani stawu nima. Prowent oddawał stołowy, tylko za rok 1725 nie dał. Listow szlubnych nie pokazał, bo w tym roku nimasz.

На боці: NB. Tę cerkiew swięcił O. Petr Medwedowski Namiesnik 1724, a dano zł. osm polskich.

Miasto Czeheryn, same Starostwo JW Im P. Woiewody Kiiowskiego.

W miescie Czeherynie cerkiew mieyska chram **Воздвиженія Честного Креста.** Tamże P. Josyf nie chciał nic pokazac, deklaruiąc, ze „ia żadno żywo miaro nie tylko, zebym co miał prezentowac, ale y do cerkwi nie puszcze was uniatow, ani pana swego, ani zadnego władyki nie boie się“.

W miescie Czeherynie w samym w Starostwie Czeherynskim na Starym miescie.

W Miescie Starym Czeherynie cerkiew nowa zbuduwana tego roku y pobita deszczkami Храмъ **Преображенія Господня.** Poswięcał tę cerkiew O. Petr Medwedowski na same Преображеніе roku 1726. W tey cerkwi duchowny P. Antony, święcił się u Im P. Oyca Eppa Pereiasławskiego d. 14 7-bris v. s. 1725, za prezento Jm P Prosowskiego Gubernatora na ten czas Starostwa Czeherynskiego do tegoz prestoła, ale listu nie chciał pokazać, y prawo ma od JW Im Pana Woiewody Ruskiego y tego nie chciał pokazać. Tamze cerkiew piękna, tylko ieszcze uboga y obrazow namistnych tylko 3 y Archyerey takze na drzewie. Przed temi obrazami swic postawnikow wielkich 2. Moskiewskich obrazkow 10. Chorągiew na płutnie malowana. W ołtarzu na prestole lubo ubogo, iednak pięknie y biało. Antymis nie naprestolny nieboszczyka O. Tokalskiego 1670. Hrobnica drewniana pięknie malowana, w niey porządne ciało zapasne. Obraz wielki miasto cymboryum Naswiętszey Panny, porządny. Mirnice szklanne i ampułka malenka drewniana. Ewanielia drukowana moskiewska ogromna w czerwony barchat alias w plisie (?) duchownego. Aparatu nimasz, ex quo nowo poswięcony. Dzwonka naprestolnego nimasz. Sosudy cenowe duchownego. Nozyczki, łyzyca srybrna, kadzielnica duchownego. Trebnik, słuzebnik duchownego, Apostoł pozyczony, Psałtyrz, Czasosłowiec. Dzwonow nimasz, ani cmentarz ogrodzony. W tey cerkwi okien w drzewo wprawnych 10. Drzwi 3 w tey cerkwi na biegunach drewnianych. W ......[1]) zadnych nimasz ani stawow ani lasow.

На боці дописано: Cerkiew swięcił O. Petr y wziął zł. polskich dwadziescia. Tamze y drugą tenze zakładał **Успенія Престой Бцы.** Подав *Ів. Крипякевич.*

---

[1]) Заліплено.

Українські пісні й польські вірші з „Літописця“ Єрлича.

Листки 25—211 рукопису № 3454 Бібліотеки Красінських у Варшаві містять твір Якима Єрлича „Liatopisiec abo kroniczka“. Текст, що його видав у двох томиках у Варшаві 1853 р. К. В. Войціцький з іншого рукопису п. з. „Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza“, значно різниться від тексту рукопису Бібліотеки Красінських, що походить із збірки рукописів Костянтина Свідзінського. На різниці рукописного тексту від друкованого вказав Францішек Пуласький, описуючи 815 рукописів Бібліотеки Красінських[1]).

Рукопис Бібліотеки Красінських це автограф[2]). Ствердження цього й осмілює мене подати ось тут тексти українських пісень із твору Єрлича, що їх надрукували з такими чи іншими відмінами Войціцький, Костомарів, видавці „Исторических песень Малорусского народа“, а за ними й Іван Франко в „Студіях над українськими народніми піснями“.

Войціцький опублікував усього дві українські пісні з „Літописця“ Єрлича, а саме: „Pieśń o panu Mikołaju Potockim hetmanie koronnym, 1648 r.“ з поч „Hlań, obernyśia, stań a zadywaśia (sic), kotory majesz mnoho“ й „Odpowiedź pana Potockiego na żołnierskie słowa“ з поч. „On hlanuł jak zwir, wnet kryknuł jak łew na żołnirskije słowa“[3]). Поминаючи справу вірного передання фонетичних явищ у текстах пісень, стрічаємо такі відміни у рукописному тексті Бібліотеки Красінських у порівнянні з друкованим у першій пісні: 2 р. надр. nemajesz — рук. nimajesz; 3 р. myłośtiwe — miłostiwy; 7 р. Ne psuj — Nepopsuy; 11 р. buwały — bywali; 12 р. wojowały — woiewali; 13 р. z sercia buty — z serca bunty; berez — beresz; 16 р. sobi — sobe (sic); 17 р. porażajśia, ne zapalajśia — porazaysie, nezapaliaysie; 18 р. wsem polskim kraju — wseiu Polskoiu; 19 р. serdcu... w łetce (sic) szlacheckoj krowy — sercu... włehce szliacheckoie krowe; 21 р. Kasztelane... potreba nam czoła (sic) — kasztaliane... potrzeba (sic) nam zhoła; 22 р. pamiataty... zadnyje — pametati... zadneie (sic); 23 р. maju — majut; 24 р. Hdy — Gdy (sic); 28 р. Boha — Bozich; 29 р. zasłuchy (sic) —

---

[1]) Franc. Pułaski. Opis 815 rękopisów Bibljoteki Ord. Krasińskich. Варшава, 1915, с. 407—408.

[2]) У копії XVIII в. зберігся літопис Єрлича в рукописному відділі варшавської університетської бібліотеки під № 535.

[3]) Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rękopisu wydał K. Wł. Wojcicki. T. I. Варшава, 1853, с. 115—116.

zasłuhu; 30 p. zasłucha... Zaporoskoho ludu — zasłuha... Zaporozkoho Łuhu.

У другій пісні заходять такі відміни між друкованим і рукописним текстом: 2 р. друк. hruba jak... była tamtaja mowa — рук. hruba jak picz była emu taia mowa; 3 p. Żołtoju — Zołt(u)iu; 5 p. poskoczyty — postroczili; 6 p. Chmelnyczyki... zatoczyty — Chmelnitcziki... zatoczili; 7 p. ohurnuły, rozkopaty mocneje — ohornuli, rozkopali nocnyie; 8 p. postrełaty, drugich porubaty... żywcom... pooddawaty — postreliali, druhich porubali... ziwcem... pooddawali; 9 p. zdumały (sic) — zdumiły; 12 p. za swu wolu... potiahajet — za sowoiu... potiahaie; 13 p. na polu, wsim swoim siłu żołnirskim (sic) — na filiu wsiu swoiu siłu zołnirskuiu; 14 p. Strelbu... i wsie — Strelba (sic)... i; 15 p. drohyje... oddaje — dorohiie... otdaie; 16 p. innych... Tatarskoj — inych... tatarskoie.

Із зазначення „Из рукоп. XVII в. Лет. Ерлича" в додатках до третього тому „Богдана Хмельницкого" Костомарова виходило б, що автор узяв тексти чотирьох пісень із рукопису. Першій пісні дав Костомарів назву „Песня о поражении Потоцкого"[1]), другій „Песня о Потоцком"[2]), третій „Пленение польских гетманов", а четвертій „Торжество русского народа". Що Костомарів чо той, хто копіював для нього тексти пісень, відписував їх із рукопису, вказують на це різниці, що заходять між текстами пісень у виданні Войціцького й Костомарова. Та з другого боку копіст був під безсумнівним впливом видання Войціцького, як на це вказують такі лекції, як „заслуги" в 29 р. й „люду" в 30 р. першої пісні або просто абсурдний рядок „Там же на полю всім своїм силу жолнерским утрачає" в другій пісні. А втім також між надрукованими в Костомарова текстами третьої й четвертої пісень і рукописними зустрічаємо низку відмін. І так у третій пісні заходять такі відміни: 1 р. коронному — koronnemu; 2 р. була — buta; 3 р. сміло — smiłe; 4 р. В Білагороді в загороді майте — W biłe horode w zahorode myite (мійте); 5 р. християне ваші... не роспложують — chrestyiane... rozpłozuiut; 6 р. виловили, виносили

[1]) У порівнянні з текстом Войціцького текст Костомарова виказує такі відміни: 7 р. попсуй мозгу; 12 р. воєвали; 14 р. ідеть; 15 р. Невинної душі береш; 17 р. рейментарюєш; 18 р. в сім польскім; 19 р. в серцю... влегце шляхетської; 20 р. чорніеть... к твоей; 23 р. мають... нашії а потом; 28 р. воюєш.

[2]) У порівнянні з виданням Войціцького тут заходять такі відміни: 1 р. он крикнул... жолнірскії; 3 р. Жолтую; 5 р. поскочили; 6 р. Хмелничики... обоз заточили; 7 р. огорнули... розкопали моцнії; 8 р. постреляли, других порубали... живцем; 12 р. за свою волю; 16 р. татарської.

ваші дзюри — wyłowili i wynosili waszy dzury; 7 р. татарах... кайданах... сидіти (sic) — tatarech... kaydanech... sedite; 8 р. тепер — nuzy (нужди). Знову ж у четвертій пісні подибуються такі відміни: 1 р. дніпровому — Dneprowomu; 2 р. Що із божой — Ze z bozey; 3 р. проклятий жидівський стятий — prokliaty zydowsky stiaty; 4 р. святая — swetaia; 5 р. Чигирине — Czehirine; 6 р. оглядаєш — ohledaiesz; 7 р. молодця — mołodca; 8 р. чигиринського... запорозця — czehirinskoho... Zaporozca; 9 р. Бог би — Boh ieho; 10 р. аби справовал — mocno obwarował; 11 р. Учиниш — Ucziniz; 12 р. Войсько теє славне всіму — Woysko thoie sławno wsemu.

З „Богдана Хмельницкого" Костомарова передрукували тексти всіх чотирьох пісень видавці „Исторических песень Малорусского народа", при чому залишили тільки назву третьої пісні, а першій, другій і четвертій пісні дали інші назви, а саме: першій „Обличение магнатской гордости Н. Потоцкого", другій „Пленение Потоцких при Жолтых Водах и Корсуни", а четвертій „Торжество днепровского войска"[1]). До речі буде тут навести думку видавців про першу пісню (Глянь, обернися), а саме, що „ця вірша передає характерно настрій дрібношляхетського, почасти роялістичного елементу, що пристав до козаків при вдачі їх повстання"[2]).

У своїх „Студіях над українськими народніми піснями" передрукував Франко перші три пісні з такими заголовками: „Пісня про пана Миколая Потоцького, гетьмана коронного, 1648", „Козацька вірша про Потоцького" й „Козацький голос про побіду під Корсунем"[3]). Відмінно від попередніх видавців, що друкували пісні „у двовіршових, довгих куплетах", Франко розложив „кождий куплет на два рядки, що позволяють розпізнати, в котрім місці і оскільки вірша попсована". А втім автор завважував, що „вірша, призначена для деклямації, а не для співу, поступає з розміром троха свобідніше, як пісня, і додержуючи тої самої схеми, до-

[1]) У своєму передруці позволили собі видавці знову на деякі зміни: у першій пісні: 1 р. котрий, 12 р. войовали, 20 р. чорніє... нищіє... к твоїй, 22 р. Іще, 25 р. діє; у другій пісні: 1 р. крикнув, 2 р. там тая, 9 р. На тім, 10 р. бо мів, 14 р. вступає, 12 р. потягає, 15 р. Турецькії... дрогії, 16 р. інших; у третій пісні: 3 р. Отам, 7 р. сідите; у четвертій пісні: 1 р. війську, 4 р. в цілі, 5 р. України (зам. українне), 9 р. указав і війську подав, аби справовав, 12 р. його.

[2]) Исторические песни Малорусского народа с об'ясненпями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Т. II. Київ, 1875, с. 140.

[3]) Др. Ів. Франко, Студії над українськими народніми піснями. Львів, 1913, с. 363—366.

пускає в кождім рядку різне число складів"[1]). Навівши текст пісні з своїми поправками, Франко ось-що заговорив про авторство пісні: „Із змісту сеї вірші видно досить виразно, що автором вірші мусів бути польський шляхтич, що служив у польськім війську і дослужився досить значної ранґи. Почуваючи себе поляком по народності, він разом із тим настільки живо відчував потреби України як окремої цілости, що готов був робити значні концесії українському народові, а спеціяльно запорозьким козакам. Знаємо з сучасних польських жерел, що подібні голоси людей різних станів польської народности часто підносилися, особливо в краєвих соймиках та військових таборах, хоч і не знаходили відповідної сили в пануючій у Польщі верстві"[2]). Треба заразом тут зазначити, що Войціцький висловив думку, що пісня про Потоцького, „це, здається, твір самого Єрлича"[3]), а Франко уважав це „неправдоподібним раз тому, що бувши її автором, він був би не занедбав признатися до сего, а друге тому, що в такім разі був би вставив її в опис корсунської битви, а не аж під р. 1650, очевидно, діставши її пізніше до рук"[4]).

До арґументів Франка можна додати й те, що Єрлич, вірний попередній літописній традиції, вносив у свій літописець усякі літературні твори; по українських піснях ідуть у літописі польські віршові сатири: пасквілі на канцлера Юрія з Тенчина Оссолінського й на князя Домініка Заславського. Але тяжко погодитися з думкою Франка, що пісня про Потоцького це вірша, призначена для деклямації, а не для співу. Такій думці перечить заголовок „Piesn o panu Mikołaiu Potockim hetmanie koronnym a o Chmielnickim R. P. 1648" в автографі літопису Єрлича, а далі й те, що текст пісні робить враження, що він записаний із уст, а не переписаний, на що вказує непослідовність у правописі й мові. Та й оригінал копії призначеної для деклямації вірші не міг бути тоді такий попсований, яким ставав легко текст при співі, тим більше, при неможності докладно записати текст пісні від того, що співав її. Не переконують і арґументи Франка, що „автором вірші мусів бути польський шляхтич", що почував себе „поляком по народності". Ніщо в змісті пісні не промовляє за цим. Замість досі друкованої лекції „в сім польскім краю" маємо в оригіналі „wseiu Polskoiu" й у такому самому, державному, значінні названі

[1]) Там само, с. 363.
[2]) Там само, с. 365.
[3]) Latopisiec, с. XXXV.
[4]) Др. Ів. Франко. Студії, с. 362.

в пісні поручники й ротмістри „польськими синами". Словом, автором пісні був такий самий український шляхтич, як автор літопису Єрлич, може й студент, що служив у запорозькому війську й погоджував свої українські інтереси з польською державністю, як це робив і сам Богдан Хмельницький по перших побідах. Початок другої пісні „On hlianuł iak zwir, wnet kryknuł iak łew na zołnirskiie słowa" виразно вказує, що автор першої пісні був вояком.

Щодо цієї другої пісні думав Франко, що вона „в противставленню до попередньої вірші се голос українця, може якогось козака, що брав участь у битві під Корсунем, а може, що правдоподібніше, якогось українського інтеліґента, прим. київського студента, що мав у свіжій пам'яті відомість про результат битви, але не знав її подробиць"[1]). З приводу того, що пісня у виданні Войціцького має заголовок „Odpowiedź pana Potockiego na te żołnierskie słowa" зазначив Франко, що цей „титул зовсім не відповідає змістові вірші, яка являється не відповіддю Потоцького на закиди вояків, а рядом гірких докорів Потоцькому з козацького боку, коли натомісь перша вірша була уложена якимось польським інтеліґентом із польського табору"[2]).

Доказом того, що другу пісню писав автор першої, є перші слова другої пісні: „On hlianuł iak zwir". І щойно з дальшого тексту пісні бачимо, що це порівняння відноситься до Потоцького. Дальшим арґументом за походженням обох пісень від одного автора є таке саме підкреслення в обох піснях, що Потоцький повинен був помиритися з запорожцями. У першій пісні автор, закінчуючи її, звертається до Потоцького:

Czini traktaty, a kazi brati hroszy za zasłuhu,
Bo to iest zdawna zasłuha sławna Zaporozkoho Łuhu,

а в другій стверджує, що

Na tom ne dosyt, miru ne prosit Potocky zdumiły.

Наслідок гордости Потоцького для нього самого та всього польського війська змальований у третій пісні, що має в рукописі назву „Proporcyia they piesni", себто другої. І знову, як будова пісні, так і її зміст і її заголовок у рукописі промовляють

---

1) Там само, с. 366.

2) Там само, с. 362. У своїй „Історії України" зазначив акад. М. Грушевський про першу пісню за корсунський погром, що Єрлич „записує і сатиричні вірші на останній погром — характеристичні як вислови дрібношляхетських настроїв". Ак. Грушевський навів і текст першої пісні, признаючися, що дещо справив. М. Грушевський. Початки Хмельниччини (1638—1648), 1922, с. 190.

за тим, що уложив її не хто інший, а автор першої й другої пісні. Перші три пісні написані з приводу корсунського погрому польського війська, а що відбивають у собі, так сказати б, „злобу дня“, повстали без сумніву зараз слідом за корсунською побідою Хмельницького.

За те четверта пісня п. з. „Podziękowanie Bogu za zwycięstwo“ повстала не швидше, ніж Хмельницький одержав булаву з рук воєводи Кисіля (у лютому 1649 р.). Указує на це апострофа до Чигирина в пісні:

I ty, Czehirine, misto ukrainne, nemenszuiu sławu
Teper w sobi maiesz, koli ohledaiesz w rukach buławu
Zacnoho Bohdana, mudroho hetmana, dobroho mołodca
Chmelnickoho Czehirinskoho, dawnoho Zaporozca.

Маємо в четвертій пісні й відгомін пилявецької втечі польського війська в твердженні, що запорожці „zahnali Liaszki ku portu Wisliаnomu“, коли взяти під увагу звістки того роду, як звістка Кисіля в листі з Кремінця 24 жовтня 1648 р., що „о Вислу вже деякі за цей час оперлись“[1]). Що ж торкається справи авторства четвертої пісні, то слова про призначення Хмельницького,

Azeby pokornych od ruk onych hordych mocno obwarował,

себто спільна моральна думка перших трьох пісень про лихо, яке несе з собою гордість, споріднюють четверту пісню з першими трьома й не позволяють виключувати й походження також четвертої пісні від автора перших трьох пісень. Її тріюмфальний тон відповідав успіхам Хмельниччини, осягненим від корсунської побіди до часу передання булави Хмельницькому.

По цих увагах про авторство та хронологію пісень подаю їх тексти так, як вони закріплені в автографі літописця Єрлича.

(84б) Piesn o panu Mikołaiu Potockim hetmanie koronnym a o Chmielnickim R. P. 1648.

Hlan, obernisia, stan, a zadiwisia, kotory maiesz mnoho,
Ze rowny budesz tomu, w kotoroho nimaiesz niczoho,
Bo toy sprawuiet, szczo wsim keruiet, sam Boh miłostiwy,
Wsi naszy sprawy na swoiey szali wazit sprawedliwe.
Hlan, obernisia, stan, zadiwisia, kotory wysoko
Umom litaiesz, mudrosti znaiesz szeroko, hłuboko.
Nepopsuy mozku, mudruy potroszku, w sobi obaczaysia,
I tych rada nelicha, szczo chodiat sticha, i tych porazaysia.
Hlan, obernisia, stan, zadiwisia, kotory woiuiesz
Łukom, strełami, porochom, kuliami i meczem szirmuiesz,
Bo tez rycere i kawalere peredtym bywali,
Tym woiewali, od tohoz mecza sami poumirali.

[1]) М. Грушевський, Хмельниччина в розцвіті, 1922, с. 75.

Hlan, obernisia, stan, zadiwisia i skin z serca bunty,
Nawerni oka, kotory z Potoka idesz ku Sławuti.
Newinnyie duszi beresz za uszy, wolnost odeymuiesz,
(85a) Korolia neznaiesz, rady nedbaiesz, sam sobe seymuiesz.
Hey, porazaysie, nezapaliaysie, bo ty reimentaruiesz,
Sam buławoiu wseiu Polskoiu, iak sam choczesz, keruiesz.
Myi Boha w sercu, a nemay włehce szliacheckoie krowe,
Bo swit czerniet, prawda niszczyet, a wse ku twoiey woli.
Hey, kasztaliane, koronny hetmane, potrzeba nam zhoła
Jeszcze pametati i pohladati na zadneie koła.
Zony y diti hde sia maiut poditi naszy napotom,
Gdy nas mołodcy,-tyie Zaporozcy, nabawiat kłopotom.
Hlian, obernisia, stan, zadiwisia, szczo sia diiet z nami,
Porucznikami y rotmistrami, polskimi synami.
Hlian, obernisia, stan, zadiwisia, widisz liudey mnoho,
Czi ty zwoiuiesz, czi im zhołduiesz, bo to w rukach Bozich.
Czini traktaty, a kazi brati hroszy za zasłuhu,
Bo to iest zdawna zasłuha sławna Zaporozkoho Łuhu.

Odpowiedz pana Potockego na zołnirski słowa tak, iako sie nizcy tu opisuie.

On hlianuł iak zwir, wnet kryknuł iak łew na zołnirskiie
[słowa,
Ostraia iak micz, a hruba iak picz była emu taia mowa.
Zaraz synaczka, swoieho iedynaczka szłet na Zołt(u)iu Wodu,
Tam na bolszuiu i na horszuiu sobi i wsim szkodu.
Bo skoro stali Liachi podle Pławli, zaraz postroczili
Chmelnitcziki, ordyncziki, obuz zatoczili.
A skoro prywernuli, zaraz ohornuli, rozkopali nocnyie waly,
Odnych postreliali, druhich porubali, tretich ziwcem w ordu
[pooddawali.
(85б) Na tom nedosyt, miru neprosit Potocky zdumiły,
Na woynu wstaie, szturmy hotuie, bo mił wstyd nemały.
Choczet bitisia, kriwdy mstitisia, pod Korsun wstupaiet,
A za soboiu iak za sowoiu mołodcow Zaporozcow potiahaie.
Tamze na filiu wsiu swoiu silu zołnirskuiu vtraczaie,
Strelba (sic), sztuki i rynsztunki Zaporozcom nazyczaie.
Tureckiie koni, dorohiie ubiory otdaie po newoli,
A sam ide y inych wede do tararskoie newoli.

Proporcyia they piesni.

Ot tak pycha narobiła licha koronnemu Potockomu,
Ot tak buta i tobi skruta, polnomu Kalinowskomu.
Ot tam, zołnire, idite smiłe wsi na zimowisko
W biłe horode, w zahorode myite stanowisko.
Nechay chrestyiane, wasze Podolane rozpłozuiut kury,
Szczo wyłowili i wynosili waszy dzury.
A wy w tatarech w tiazkich kaydanech do smerti sedite;
Jak my od was, tak wy od nas nuzy poterpite.

Podziękowanie Bogu za zwycięstwo.

Czest Bohu, chwała, nawiki sława woysku Dneprowomu,
Ze z bozey łaski zahnali Liaszki ku portu Wislianomu.
A rod prokliaty zydowsky stiaty, czista Vkraina,
A wira swetaia wcale została, dobraia nowina.
I ty, Czehirine, misto vkrainne, nemenszuiu sławu
Teper w sobi maiesz, koli ohledaiesz w rukach buławu
Zacnoho Bohdana, mudroho hetmana, dobroho mołodca
(86а) Chmelnickoho Czehirinskoho, dawnoho Zaporozca.
Boh ieho vkazał i woysku podał, aby im sprawował,
Azeby pokornych od ruk onych hordych mocno obwarował.
Vcziniz, Boze, vsim nam hoze, aby buławoiu
Woysko thoie sławno wsemu switu iawno za ieho hołowoiu.

У додатку до українських пісень із автографу літописця Єрлича подаю з нього також пасквілі на канцлера Юрія Оссолінського й князя Домініка Заславського як мале незайве доповнення збірки Івана Франка, надрукованої в 23—24 т. „Записок“ п. з. „Хмельнищина 1648—1649 років у сучасних віршах“. Єрлич ставився так само вороже до канцлера Оссолінського, як і його пасквілянти. Доказом цього є слова Єрлича про смерть Оссолінського (8 серпня 1650 р.), пропущені в друкованому виданні. У варшавському автографі літописця Єрлича читаємо ось-що:

(86а) Thegoz roku i miesiąca niezbozny a niecnotliwy człowiek Jerzy z Tenczina Osolinsky, kanslirz koronny, przez ktorego fabrykę Krolewstwo Polskie iest prez Kozakow spustoszone, czemu on był przyczyną, ktory zdechł przez smierc nagło od kaduka złego ducha zamordowany.

Themuz nagrobek abo paszkwilius w obozie pod Zborowem iest napisany.

Zgadnicie mi zagadkę, czemu Kazimirza
Za krolia obebrali, a czemu kanslirza,
Arcyskurwego syna, zdraycę, niecnotę
Niekarzecie, choc widząc iego bezecno robotę.
Ten złodzey iest, krolia zwodził, by wolnosc psował;
Then armofredit Turkow po stolie woiował.
Dlia złotych korupcy przedawszy sumienie,
Za psa z niego cnota, wadzi dobre mienie.
Z fundamentu iego weyscie, obaczycie sztuki,
Take ma Machamet złosliwe nauki.
Gdy nabył niemieckiey od rzeszy tytulium,
(86б) Starał sie, aby mugł miec od krolia vitalum.
Czego gdy snadnie dopioł, więc wolnoscią o ziemię,
Vmyslił szliachecke wykorzenic plemię[1]).

---

[1]) Після цього перекреслено такий рядок:
Rożnie się o to kusił, wprzod kawaleryia.

Gdy mu rzeczpospolita zgodnie pomieszała
Prędzę iego zdradliwą, chitrosc nieustała.
Naprzod gwardyie przyminic poradził kroliowi,
Aby sie mugł vprzykrzyc wolnemu seymowi.
Prędko potem wymyslił iustum bellum pium,
Powiadaiąc, ze to iest regis officium
Pakta vdac nietelko Poliakom raterna,
Alie poprzysienżone in bella externa.
Jednak i ta stanęła cnotliwie korona,
Bog naprzod przysięga, naywyzsza obrona.
Dissipauit choc nefas, przedcę nieustaie
Zły człowiek, kiedy szatan swoich sztuk dodaie.
Vmyslił tak vczinic, nas przez nas woiowac,
Jachał na Ukraînę Kozakow buntowac.
Wtem krol vmiera, o co sie on w głowę skrobie,
Mowiąc tak sam w sobie taiemną namowę:
Krol vmarł, alie zyie subiectum take,
Ze ia przedcę vkaze sztukę moie iaką.
Kazimirza obiorę, choc niechcą Poliacy,
Boc telko wołaią ludzie liadaiacy.
Pełen iest tey inwidyey, bo psa niemieckiego
Woli widziec anizeli szliachcica polskiego.
Co czinic, napisze ia list do Hmielnickego,
(87a) Aby sie tu przybliził z potengo iego.
Zlienkno sie elekcyey, koniec vcziniwszy,
A ia sie będę cieszył, krolia tam obebrawszy.
Jedzie do Krakowa krolia koronowac,
Bo iuz znak zepsowawszy wolnosci winszowac.
Krol vchodzi do ratusza, gorę kurza noga,
Znac nieszczerze Poliacy przysięga dlia Boga.
Liubowicky duchem kanslirskim zwykł praktykowac,
Liedwo troche przestawszy, w kanceliaryi xięgami handlowac.
Do stolice był posłan przy dawney swey zdradzie,
Przebog, Poliacy, gwałt, Liubowicky siedzi w radzie.
Czarami z tey matki syn wyliecial pod obłoki,
Boiarzyn przed Vniią, animusz wysoky.
Ci zdraycy in uiscera zwiedli Chmielnickego,
Potem krolia stawili perfumowanego.
Mancipium kansliaryske z perwicem w karocy,
Jeden telko z nim siedzi y we dnie i w nocy.
Kalimoryzen do rady falsze informował,
Zeby na nim niecnoty swoie i sztuki rysował.
Zdziwiłem sie, gdy Niemca z muszketem obaczył w kosciele.
Zayzrzałem przy tem akcie, takci kanslirz smielie
Zlie niecnota ten czini i tyranską radzi,
Jako by był bezecnym, v nas nic niewadzi.
Wszak iz dziecmi małemi tak więc postempuią,
Ze niezaraz im ruzkę pokazuią.
Alia apud patres in societate,

Niekarzą więc postempkow aż pro qualitate.
Gdzie wolnosc, gdzie Poliacy cory wygnali,
(87б) Potomkow, ba i synow własnych swych niepoznali.
Co iesli za radą wolnosc nasza ginie,
Absolutum nastaie, a wy telko swinie.
Pływacie, a w soboliach i wy szkody macie,
Przezdrayce z Osolina przedce sie kłaniacie.
A drudzy nawet ci cieszcie sie wygrazaiąc,
Ze zdradzili Oyczizną ieszcze sie gotuiąc.
Mieliscie zdraycow hetmanow, szalbierza kanslirza,
Teraz macie nieszczęsliwego krolia Kazimirza.
Gdyby wzdy pięknie vmrzec, alie gdy Kozacy
Z iedney strony nastempuią, a z drugey pludracy,
C(i)ezko w iarzmie, w niewoli dzieci, zony,
In praedam tym psom poydąc one polske matrony.
Czi nieliepiey zawczasu, wolne ręce maiąc,
Krwią sie zdraycow nacieszyc, iarzma nieczekaiąc.
Coz mi dacie, a ia vtnę kanclierzowi sziię,
Impreza koniec wezmie, a potem sie vsmirzę.
Mikołay z Pomstaszewic Przytulicky.

O sprawce woyskowym X. Dominie Zasławskim pod Piławcami.

Pliugawiec i kiep Domina vczinił obmowę takową
Ze ni ia musiał vciekac, chociam był głową.
Niekpiey, bracie, chocies kiep, ze ieszcze niesłychana,
Zeby mieli Poliacy vciekac od hetmana.
Bys był głową, wszyscy by za tobą chodzili,
Alies był kpem, dliatego cie wszyscy gonili.
Idem qui supra.
(88a) Krul nieumi kroliowac, iedno chce miłowac,
Ociec swięty papiez pozwolił bratową poymowac,
A xiądz Domina w marhiwkowym szłyku dyspenzowac,
Tran Dupa z Ozdina buławą kierowac.
Krol zawiedzie kroliową, bo mu io vbzgali
Jezuici pendentes, gdy go odpuszczali.
Idem qui supra.
Pliugawiec i kiep Domina, tho pewna, azaz z Koniecpolia,
Co sie byli, alie twarz baywolia
Dway, a trzecy wałach stary z swoim kiepskim rogem.
Za iayca go obwiescie, bo był nade kpy patagogem.
Idem qui supra.
Kniaz Domina Zasławsky przenosi sie z miasta do ogroda
Jako hetman waleczny i cnyi woiewoda.
Xiądz Domina zaciąga na woynę w Krakowie,
Kto niewierzy, w ogrodzie, niechze sie o nim dowie.
Jest niemało rotmistrow, Glinka pułkownikem,
Po nim zas pierwszy rotmistrz Panas purucznikem,
Maryanus z Delipacem, oni zacni kawalerzowie,
Ruta idąc za panem, wszystko to błaznowie.

Sama pani Butyniia ma woysko szykowac,
Krawcowa spi, Dunowa ma wprzody nastempowac.
Kamiensky na odwodzie, cny Korycky w czelie,
Juz tho trzey nas vcieknie, błaznem abo kpem nazwac moze
smiele.
Wszystkę tę transaccyie sprawy wielmoznego
(88б) Kasztelianа z Ceklina y Dosz . . .
Then ze biiąc w Piliawie usilnie pracował,
Bo był iuz konia dosiadł, gdy hetman miłował.
Alie teraz odiachał, gdy pan w ogrodzie
Myslił o przeszłey woynie, gdy był na swobodzie.
Jako wdrapnie odsiecz, w liesie zanocowac,
Lasciszewsky na drzewie ma straz odprawowac.
Pan Lasky na podoluchach z panem Bedermanem,
Cyrus Szemberk i Witemberk, Delipacy z Pipanem,
Ci przyniesli kosztowną wodzowi buławę
Z cukru lodowatego na marsową sprawę,
Chorągew z marcypanu lisztwy achftowaną,
Proporce migdałowe, cenamonem tkane.
Sama pani Butynia mowe vcziniła,
Wszystka rzeczpospolita na to pozwoliła,
Ze iako cie w pokoiu widzim radnym panem,
Tak i teraz przyznawam walecznym hetmanem.
Ktora nietelko w potrzebie, liecz i na Ukrainie,
Alie i po Krakowie, kpie, kiepska sława o thobie słynie.
I na wieki, poki swiata staie, słynąc będziesz.

Подав *М. Возняк.*

До справи арештувань у Львові в червні 1877 р.

Нижче у відписі I. подаю донесення львівської поліції до галицького намісництва з 14. VI. 1877 р. в справі арештувань, які вона в тім часі перевела у Львові. З українського громадянства попали в тюрму Ів. Франко, М. Павлик, Остап Терлецький і кількох інших. Се арештування, якого епілогом був знаний в Галичині перший соціялістичний процес, мало далекосягле значіння спеціяльно для Франка, бо відобрало йому можність зробити кяр'єру в шкільництві й кинуло його на важку дорогу життя з письменницької праці. Хоч про ці події маємо вже досить докладні відомости, передовсім в спомині I. Франка про Остапа Терлецького (Записки Н. Т. Ш. з 1902, 50 том) і в праці В. Левицького п. з. „Нарис розвитку укр. робітн. руху в Галичині", то все таки незнане дотепер донесення поліції до намісництва дає можність усталити з цілою певністю деякі факти й відчути, в якім напрямку йшли тоді змагання офіціяльних чинників в Галичині.

Крім цього звідомлення подаю ще під II. відпис перекладу зробленого з листу Драгоманова, який то переклад був долучений до поліційного донесення. Сей лист Драгоманова був ніби безпосередньою причиною арештування українців.

В замітках під відписами подаю ближчі відомости про менше знані особи чи про деякі справи, які там згадуються, оскільки це було можливим такі відомости зібрати.

I.

L. 745/pr. 192/g 877.

Wysokie Prezydjum c. k. Namiestnictwa!

Powiodło mi się wykryć i przyaresztować dnia 9 b. m. Michała Koturnickiego[1]), emisarjusza „Międzynarodowego Stowarzy-

[1]) Про Михайла Котурніцького подає докладніші відомости Іван Франко в спомині про Др. Остапа Терлецького (Записки Н. Т. Ш., 50 том, стор. 47—45). Котурніцький — це поляк, родом з Варшави, соціяліст; знався з ріжними визначними людьми а зпоміж них і з Драгомановим, від котрого мав поручаючий лист до українців у Львові, коли приїхав сюди в маю 1877 р. По заарештуванню у Львові в червні цьогож року, був суджений в половині січня 1878 р. разом з Франком, Павликом і Остапом Терлецьким; їм всім закидувано пропаґанду соціялізму й приналежність до тайних організацій. Котурніцький дістав найбільшу з них усіх кару (три місяці арешту) а по її відсидженню видалено його поза кордони Австрії, з забороною вертати. Та проте вже в 1879 р. був у Львові, де навіть бачив його комісар поліції, що його арештував в 1877 р.; та цим разом його не арештували. Пізніше він приїздив ще кілька разів до Львова, де в 1884 р. видав навіть під псевдонімом „Michałko“ окремою брошурою кілька віршів укр. мовою й латинкою, навіяних горячими й дружніми розмовами з одеськими українофілами. Нащо потрібна була йому ця брошура й куди поділось її видання, яке мабуть зовсім не було пущене в продажу, Франко не знає. В 1885 чи 1886 р. Котурніцький уже під назвою Borkowski виступає в варшавськім „Głosie“ з просторою статтею про польсько-українську колонію Адамполь, біля Скутарі в Туреччині. Тоді саме прислав він Франкові з Кракова свою статтю „Mickiewicz i Puszkin pod pomnikiem Piotra Wielkiego“, що була друкована в „Nowej Reformie“ і відбита окремою брошурою, де протестовано проти угодових поглядів Спасовича. Пізніше Франко довідався, що Котурніцький-Борковський, за порученням котрогось російського міністра, дістав при якійсь залізниці посаду, яку ми назвали би синекурею — прочитувати ґазети й закреслювати в них усе, що пишуть про цю залізницю та її управу.

Згадуючи про арешти в 1877 р. пише Франко про ролю Котурніцького дослівно так: „Цікаво, що польська часопись не знаходила досить „słów potępienia niesumienności genewskiego sportsmena socjalizmu“ (себто Драгоманова), а не пробувала застановитися над ролею, яку в цілім тім процесі відіграв польський конспі-

szenia robotników“, tudzież Bolesława Limanowskiego[1]), ajenta tegoż samego stowarzyszenia i wychodźca polskiego, od kilku lat we Lwowie zamieszkałego. Koturnicki, według poczynionych przez c. k. organa policji spostrzeżeń, znosił się często z Limanowskim i Augustem Skerlem, zarządcą drukarń „Gazety Narodowej“, dyrektorem „Gwiazdy“ i członkiem stowarzyszenia tutejszych zecerów „Ognisko“[2]), posiadającym wpływ i znaczenie między tutejszymi robotnikami. Koturnicki był tudzież obecnym na poufnem zebraniu dnia 7 b. m. wieczór w kole towarzystwa „Ognisko“. Z pism zabranych u tego emisarjusza okazało się między innemi, że Koturnicki był w poufnych stosunkach lub miał takowe zawiązać z Janem Welichowskim, urzędnikiem Zakładu Kredytowego Ziemskiego i Ja-

ратор М. Котурніцький. Ся роля вже була декому неясна“. — А які були відносини між Котурніцьким та Драгомановим, Франко не знає, бо Драгоманів ніколи пізніше в своїх листах до Франка не згадував про Котурніцького.

В брошурі Prawdzic-а п. з. „Krótki rys ruchu socjalistycznego we Lwowie“ (видана 1895 р.) згадано на стор. 5—6, що Мих. Котурніцький був одним з 36 обвинувачених в так званім великім краківскім процесі, що розпочався 16. III. 1880 р. До сих обвинувачених належали ще вичислені в поліційнім звідомленню: Едмунд Бжезінський, Станислав Барабаш і Йосиф Завіша.

[1]) Лімановський Болеслав, соціолог і польський політик, ур. 1837 р. коло Динабурґа, ще живучий. За участь в протидержавній маніфестації в 1861 р. у Вильні заслано його до північної Росії, звідки звільнено його в 1867 р. На засланню пізнав основи соціялізму й витворив собі народньо-соціялістичний погляд. По повороті зі заслання перебував початково в Варшаві а опісля в Галичині, де кидав перші зерна соціялізму між львівських робітників. За його почином склався гурт робітників з Августом Скерле, Антоном Маньковським і Осипом Данилюком на чолі, який мав вести аґітацію у Львові. Він навязав зносини й зі студентами. По відомих арештуваннях в 1877 р., наказала йому поліція виїхати з Австрії. Опісля перебував в Ціріху й Парижі, де брав участь у соціялістичнім русі. По світовій війні вернув до Польщі й став сенатором з рамени „PPS“. Писав дуже богато; важніші твори такі: „Socjologja A. Comte-a“, „Dwaj komuniści Morus i Campanella“, „Studjum o socjaliźmie“, „Historja ruchu społecznego w XVIII w.“, „Historja powstania 1863/64 r.“, „Historja demokracji polskiej w epoce porozbiorowej“, „Wstęp do socjologji“. („Ilustr. Encyklopedja Trzaski, Ewerta i Michalskiego“, том III.; Левинський В.: „Нарис розвитку укр. робітн. руху в Галичині“, Київ 1914, стор. 15; „Socjalizm, demokracja, patrjotyzm...“ видана в Кракові 1902 р., з нагоди ювилею 40-літньої письменницької діяльности Лімановського; подана в ній біографія праць його до цьогож часу).

[2]) Почин до організації львівських робітників дали друкарські складачі (зецери); вони заснували в 1870 р. своє товариство „Postęp“, а коли намісництво розвязало його в 1873 р., заложили друге під назвою „Ognisko“. (Левинський В.: op. cit. стор. 15).

nem Mandyszewskim[1]), akademikiem ruskim, Hugonem Wróblewskim w Krakowie, Edmundem Brzezińskim, słuchaczem medycyny i Józefem Zawiszą, słuchaczem techniki, obaj we Wiedniu.

Przy odbytych rewizjach policyjnych u Welichowskiego znalcziono jedynie list Stalmacha, redaktora „Gwiazdy Cieszyńskiej", upominający tutejszych patrjotów do dalszych składek na rzecz towarzystwa Naukowej pomocy w Śląsku. Rewizja u Skerla i w „Ognisku" były bez skutku. Na podstawie zabranych u Mandyszewskiego listów, odbyły się rewizje u Jana Franka, akademika ruskiego i Aleksandra Zajączkowskiego[2]), alumna w seminarjum gr. kat. i słuchacza 4-go roku teologji. Materjał zabrany przy tych rewizjach wskazuje widocznie na rozgałęziony związek między akademikami ruskimi w celach tajnych. Wszystkich trzech dopiero co wymienionych, poszlakowanych o udział w zbrodniczej propagandzie socjalistycznej, uwięziono, Michała Pawlika zaś, znanego z ostatniego procesu socjalistycznego, akademika ruskiego, równie tamtym poszlakowanego o tę propagandę, pozostawiono jako chorego w szpitalu. — Wiedeńska policja, na dane stąd wskazówki i adres, uwięziła we Wiedniu Edmunda Brzezińskiego, znalazłszy kompromitujące go pisma, tudzież Stanisława Barabasza[3]), Józefa Zawiszę, technika i Feliksa Sielskiego[4]), słuchacza medycyny, zostających w korespondencji z Dragomanowym w Genewie.

U Hugona Wróblewskiego, którego dokładny adres podano i którego przyjęte tu listy wyraźnie kompromitują, w Krakowie nic nie znaleziono.

Z skonfiskowanych wogóle listów, notatek, broszur i książek okazuje się: Koturnicki, rodem Polak, który wiózł ze sobą kilka cetnarów książek i broszur treści socjalistycznej i rewolucyjnej w przeważnej części w językach rosyjskim i ruskim, jest emisarjusem „Międzynarodowego Stowarzyszenia robotników", oddziału rosyjskiego i należy do stronnictwa socjalistyczno-rewolucyjnego.

---

[1]) Тяжко подати дані до біографії Івана Мандичевського. Франко в спомині про Остапа Терлецького згадує тільки се, що Мандичевський був сином богатих родичів, студіював права та мав намір стати адвокатом, а тому й засуд з 1878 р. не зломив йому кар'єри (стор. 42). А біографічні матеріяли з тек Івана Ем. Левицького (в бібліотеці Н. Т. Ш. у Львові) подають тільки один вирізок з „Діла" з 1901 р. про нього, — він був адвокатом в Станиславові.

[2]) Заячківський Олександер, ур. 1851, ординований 1880 р., був пізніше парохом Збаража. Як богослов, почувався радикалом. (Шематизм Львівської Аепархії; М. Павлик, Переписка з Драгомановим II, 151, замітка 1).

[3]) Станислав Барабаш дав Котурніцькому свій пашпорт для їзди в Росію; Котурніцький під його назвищем приїхав в маю 1877 р. до Львова. (Ів. Франко: op. cit. стор. 37 і 39).

[4]) Др. Щасний Сельський був пізніше знаним гінекологом і оператором. В 1884 р. переселився з Відня до Львова. (Теки Ів. Е. Левицького в бібліотеці Н. Т. Ш. у Львові).

Bolesław Limanowski jest ajentem tegoż samego stowarzyszenia, należy, jak sam przyznał do socjalistów, wyznających zasady gminowładztwa (komuny). Zostaje on w tajnych stosunkach z niejakim W. Rapackim (pseudonim) w Warszawie, który się znosi z Wróblewskim, znanym z powstania komuny paryskiej. Rapacki gorąco poleca Limanowskiemu Koturnickiego, jako osobę na nieograniczone zaufanie zasługującą. Tenże Rapacki wyraża się między innemi, że sprawa socjalistyczna czyni postępy i w Królestwie Polskiem i że narodowcy-Polacy przychylniejszym już patrzą się okiem na ten ruch u pobratymców (Rosjan). Wróblewski, Rapacki i Limanowski ułożyli też projekt wydawania w Londynie czasopisma „Biblioteka zagadnień społecznych" o tendencjach szczerze socjalistycznych, na co Rapacki zebrane ma posiadać fundusze. Limanowski wyjeżdżał w marcu b. r. ze Lwowa do Warszawy w sprawie propagandy socjalistycznej.

Są wzmianki o trzecim ajencie socjalistycznym, Sarmackim. Limanowski i Koturnicki zostają także w stosunkach z Antonim Trusowem, redaktorem wychodzącego w Genewie organu radykałów socjalistycznych p. t. „Narodnoje Diło" — „La cause du peuple" — „Die Sache des Volkes". — Koturnicki jest także w posiadaniu listów Roberta Dale (Ławrowa)[1]), redaktora „Wpierod" w Londynie, organu umiarkowanych socjalistów, skąd także odbiera dzieła do rozpowszechniania.

Specjalne zlecenie do tutejszych akademików ruskich miał Koturnicki od Michała Petrowicza Dragomanowa, głównie dyrygującego ruchem socjalistycznym między Rusinami na Ukrainie i w Galicji. Związek między Kijowem a Lwowem spoczywa w jego rękach w Genewie. Tu muszę nadmienić, że Dragomanow po utracie profesury w uniwersytecie kijowskim i zanim stale zamieszkał w Szwajcarji, postarał się o dokładne i wszechstronne obznajomienie się z tutejszym krajem i ludem ruskim. Znosił się ze wszyskiemi znakomitościami ruskiemi, był w roku 1875 na zjeździe stowarzyszenia M. Kaczkowskiego w Haliczu, w towarzystwach „Akademiczeskyj Kružok" i „Proświta", na prelekcji Ogonowskiego na uniwersytecie tutejszym, — zwiedził północne Węgry i wogóle zabrał znajomości z bardzo wielu osobami w tutejszym kraju, mianowicie z akademikami ruskimi.

W jednym liście, po rosyjsku pisanym, przesyła Dragomanow Koturnickiemu paszport rosyjski, wydany na imię Sawy Lepeckina, dymisjonowanego sołdata i przyrzeka mu przesłać jakieś druki, skoro gotowe wyjdą z drukarni „Cooperative". Dalej pisze:

„Nie moglibyście Wy dać po trzy egzemplarze Czerniszewskiego we Lwowie osobie nomine Jan Mandyczewski, do którego napiszecie list na uniwersytet studentowi — a w tym liście naznaczycie mu wydanie. P—k (zapewne Pawlik) w szpitalu. M—i Wam pokaże, kogo z Rusinów potrzeba będzie. Tam teraz w Akad.

---

[1]) Роберт Даль — це псевдонім Петра Лаврова. (Павлик: Переписка Драгоманова з Павликом II, 151, зам. 1).

Krużku górę wzięła ponownie partja diaczkowska — pewnie na niedługo. Lekcja to za nieczynność tamtejszych radykałów, którzy się mocno zasmucili.“

Dalej pisze, że z dzienników dowiedział się o aresztowaniu jakichś nihilistów Wilskiego i Macielińskiego, prosi zatem, aby się Koturnicki prywatnie dowiedział o bliższych szczegółach w tej sprawie, mianowicie czy Wilski i Macieliński są Rusinami.

Odnośnie do czynności agitacyjnych Koturnickiego, oświadcza mu wkońcu Dragomanow, że obopólny interes wymaga, „ażeby polski socjalizm tam zaczął od jawnego oświadczenia, że celem jego nie będzie w żaden sposób odbudowanie starej Polski z r. 1772 nawet socjalistycznej — lecz organizacja chłopa polskiego na polskiej ziemi w związku z ruskimi socjalistami, którzy organizują swego chłopa na swojej ziemi. Jeśli Wy to powiecie odrazu — posypie się na Was wtedy cała inteligencja tameczna, gdyż tylko wtedy Wam się uda zapuścić twardy korzeń w całkiem świeże umysły. Na każdy wypadek aż do tego oświadczenia Rusini będą z ukosa patrzeć się na Was i nawet obawiać się będą wspierać drobnemi przysługami“.[1])

Drugi list Dragomanowa zapieczętowany i bez adresu miał Koturnicki oddać niewiadomej jeszcze osobie. List ten ukraińską pisownią po małorusku pisany, załączam w przekładzie polskim[2]); rzuca on bowiem nader jasne światło na sposób i rodzaj agitacji socjalistycznej, jaką zamierzano wprowadzić między lud ruski w Galicji, Węgrzech i na Bukowinie.

Z pism przyjętych w tutejszych akademików okazuje się, że Szczęsny Sielski we Wiedniu stał na czele ruchu między tamtejszymi akademikami, którego uwięziła c. k. Dyrekcja Policji we Wiedniu. Oprócz tego okazało się, że ruch socjalistyczny, zbliżony całkiem do nihilizmu, rozwinął się między ludem wiejskim w Kosowie i okolicy, w którem to mieście siostra Michała Pawlika, tutejszego akademika, gorliwie jest czynną, gdzie zabronione książki i śpiewanki (pieśni) treści nihilistycznej między ludem rozpowszechnia, tudzież emisarjusze w ubraniu księdza snują się między ludem wiejskim, propagując zasady nihilizmu[3]). Jan Franko musiał

[1]) Майже ідентично висловлюється Драгоманів в листі до Павлика, див. нижче.

[2]) Відпис цього передладу подаю під II.

[3]) В 1878 і 1879 р. переведено арешти селян з Москалівки, Монастирського та загалом в Косівщині й Коломийщині за соціялістичну агітацію, зглядно приналежність до тайного товариства. Між цими селянами вів пропаґанду Павлик а відтак його сестра. В акті обжалування проти Анни Павлик кажеться, що вона ширила між народом „Громадський Друг“, „Молот“ та віденські й женевські брошури. („Гром. Друг“ почав видавати у Львові в 1878 р. Франко з Павликом за матеріяльною допомогою Драгоманова, а коли прокураторія оба його випуски сконфіскувала, видає далі його збірками під назвами „Дзвін“ і „Молот“, які теж підпали конфіскаті). Анну Павлик на суді увільнено. (Левинський, op. cit. стор. 18, зам. 1).

także w Lolinie, gdzie często u księdza Roszkiewicza[1]) przebywał, zaszczepić podobną agitację nihilistyczną. Z różnych notatek zaś widać, że nieokreślony jeszcze tajny ruch wywołano między młodzieżą ruską szkół gimnazjalnych w Galicji i w początku b. r. rozesłane zostało tajne pismo z statutami do gimnazji; a Zajączkowski, słuchacz teologji, względem tego pisma badany, twierdzi, że to była ustawa gminna, co wierutnem wydaje się kłamstwem. W seminarjum ruskiem odbywały się przez całą zimę nocne poufne zebrania pewnego grona alumnów w sali Nr. 29; w lecie r. z. miał Pawlik w muzeum tamtejszem u nich odczyt o socjaliźmie[2]). Po pierwszej rewizji policyjnej u Zajączkowskiego dnia 14 b. m., odbyła się zaraz następującej nocy w ogrodzie poufna narada, poczem sprzątnięto wszelkie kompromitujące korespondencje lub książki. Spis imion tych alumnów, którzy brali udział w tych poufnych zebraniach, udzielam równocześnie c. k. Sądowi krajowemu karnemu[3]).

---

[1]) О. Михайло Рошкевич був парохом Лолина, в долинянськім повіті. Ів. Франко й Павлик мешкали у Львові в 1876 р. на одній станції з Ярославом Рошкевичом, певно сином о. Михайла. Отже певно Франко бував в домі о. Рошкевича по знакомству з його сином. (Переписка Драгоманова з Павликом, II, 47, зам. 2; Шематизм Львівської Аепархії).

[2]) Про цей відчит знаходимо згадку в листі Павлика до Драгоманова з 27. VI. 1876 р., пояснену ще заміткою Павлика. (Переписка, II, 42—46 і 5 зам. на стор. 43). Отже Павлик мав дня 24 червня 1876 р. відчит в „Бесіді“ у Львові з нагоди вечірки в честь М. Шашкевича, а на слідуючий день пішов з тим самим відчитом до семинаристів. Пізніше він сей відчит значно доповнив і надрукував в „Друзѣ“, 1876 р, чч. 13—16 п. з.: „Потреба этноґрафично-статистичнои роботы въ Галичинѣ“. „Ôдчитъ на вечерку въ память Маркіяна Шашкевича у Львовѣ дня 24 червня 1876“. — Властива ціль сего відчиту — пише Павлик — прихилити інтелігенцію до селян і то далеко поза саму етнографію. Драгоманів відписав йому, що цим відчит цінний.

[3]) Справа ревізій і арештувань в духовній семінарії сталася досить голосною. О. Данило Танячкевич, знана тоді в культурно-політичнім життю Галичини людина (про нього нижче), видав був під псевдонімом брошуру п. з.: „Соціялісты межи семинаристами ?! Студія на нашôмъ церковно-народнôмъ поли призбирана О. Обачнымъ“. Львів 1877, 8°, сторін 38. В ній подав причини цього ніби соціялістичного й радикального руху серед питомців духовної семінарії та способи, як цьому зарадити. На його думку причини цього руху були такі: зле виховування семінаристів, злі педагоги й настоятелі, принимання на теологію навіть таких, що не мали іспиту зрілости, зважаючи тільки на це, щоби дана одиниця була покірна й слухняна; заборона читати щонебудь поза теологічними річами й низький рівень науки самої теології. Ця система — пише Танячкевич — так далеко пішла, що настоятелі семінарії постаралися, щоби всі виклади для теологів відбувалися тільки в ранніх годинах, щоби питомці не могли ходити по кілька разів на університет і не стрічалися зі знакомими студентами з інших виділів.

Wkońcu pozwalam sobie zwrócić szczególną uwagę na ks. Daniela Taniaczkiewicza, zapewne proboszcza w Zakamarzu[1]), w starostwie złoczowskiem, albowiem, jak z pewnego źródła się dowiaduję, list popa Daniela Taniaczkiewicza do Dragomanowa, znaleziony u Czerepakina[2]), który odczytano przy ostatecznej rozprawie sądowej w marcu b. r.[3]), jest pisany przez tegoż Taniaczkiewicza, lecz nie przez ks. Taniaczkiewicza na Wołyniu. — Dalej dowiaduję się z wiarygodnego źródła, że między górników w Bochni i Wieliczce rozrzucone zostały broszury treści socjalistycznej.

Wszyscy w tej sprawie uwięzieni są oddani do tutejszego c. k. Sądu krajowego, a dalsze dochodzenia w tej sprawie są w toku. Dziś odbyły się dwie rewizje w seminarjum ruskiem u słuchaczów teologji Emila Hlebowickiego[4]) i Hałuszczyńskiego[5]), zostały jednak bez skutku, gdyż jak się jeden z nich przyznał, dniem naprzód pisma i listy treści niewiadomej zostały spalone.

Lwów, dnia 14 czerwca 1877.

C. k. Radca Rządu i Dyrektor Policji — Tustanowski.

Отже й не диво, що деякі ідейніші й спосібніші одиниці могли зацікавитися якимись іншими думками й ідеями (не конечно соціялістичними), які перед ними семинарія закривала.

[1]) О. Данило Танячкевич, ур. 6. XI. 1842 р. в Дідилові, камінецького повіту, помер 21. IV. 1906 р. в Закомарю, золочівського повіту, де був парохом. Вчився в гімназії у Львові, священиком став в 1867 р. Належав до перших народовців 60-тих років, організував в тих роках гімназійних учеників в „Громади“, зносився з визначними українцями як з Федьковичем і Драгомановим (гл. „Листи Д. Танячкевича до М. Драгоманова“, видані Павликом у Львові, 1906 р.), працював над економічним піднесенням народа, був почесним членом „Просвіти“ а в 1897 р. став послом до австрійського парляменту. Писав до часописів і видав кілька брошур в українській і німецькій мовах. Дещо з цих річей появлялося під псевдонімами „Будеволя“, „О. Обачний“ або „Федір Чорногора“. (Некролог в „Ділі“ з 1906 р., ч. 69; „Переднє слово“ М. Павлика в виданій ним переписці Танячкевича з Драгомановим).

[2]) Олександер Черепахан, українець. (Переписка Драгоманова з Павликом II, 107, зам. 8).

[3]) Ця судова розправа, се правдоподібно епілог арештів з початку 1877 р. Тоді то арештували припадково перший раз Павлика, з нагоди арештування одного російського еміґранта (Ястржембського), який жив у Павликовій кватирі й судили за зносини з еміґрантами. (І. Франко: „Мих. Павлик...“ стаття в Л. Н. В. з 1905, XXIX, кн. III, стор. 164).

[4]) О. Омелян (Еміль) Глібовицький, ур. 1856 р., ординований 1881 р., був від 1893 р. парохом в Циганах, борщівського повіту. (Шематизм Станислав. Епархії).

[5]) О. Микола Галущинський, ур. 1853 р., ординований 1877 р., парох Звиняча в чортківськім повіті. Кандидував в 1891 р. на посла до австрійського парляменту в окрузі Бучач—Чортків. (Шематизм Львів. Аепархії за рік 1883; Текп Ів. Левицького в бібл. Н. Т. Ш.).

II

Відпис перекладу, зробленого поліцією з листу Драгоманова до Павлика й долученого нею до звіту для намісництва[1]).

Drogi przyjacielu!

List ten oddaje Wam osoba[2]), którą tutejsi moi przyjaciele uważają za pewnego człowieka. Należy on do koła rosyjskich socjalistów, a z rodu polak. Wychował się na rosyjskiej[3]) literaturze i rosyjskim socjaliźmie. Teraz on z drugimi zabiera się, ażeby zaprowadzić podobne dzieło między Polakami. Przyjdzie się mu zaczepić Galicję i tam począć dzieło, to też oni obchodzą i nas bliżej. Ja tak jemu powiedziałem i innym tutaj, że pierwsza rzecz, jak postawią przed Polakami socjalistyczne zadania, trzeba będzie postawić i takie: polski socjalizm w Polsce, ruski w Rusi — ażeby nie było u nikogo ani myśli, że chcą także odnowić Polskę z roku 1772, tylko[4]) socjalistyczną. Tak ja sądzę i Wy będziecie trzymać z nimi, jak się oni pokażą w Galicji z tą sprawą. — Zresztą[5]) z tym panem, który odda Wam list, można śmiało mówić o principiach i o tem, jak książki dobywać i przywozić. A ja korzystam z tej

[1]) Не знати, чи де задержався оригінал сего листу. Його найдено при ревізії у Котурніцького дня 9 червня 1877 р., але без адреси особи, для якої був призначений. Павлик пише, що лист був призначений для нього, але влада про це не довідалася; Драгоманів написав його перед 25 травня 1877 й дав особисто Котурніцькому. На судовій розправі подано резюме сего листу з такою заміткою: „№ 3. List Dragomanowa na 2 arkuszach bez daty, w kopercie bez adresu“. Це резюме й подає Павлик у виданій ним переписці з Драгомановим в II. томі на стор. 199—202. — Ріжниця поміж відписом Павлика а сим є така: Оба переклади від початку аж до слів: „...jest nie tylko lwowskim grzechem ale i kijowskim“ є майже однозгідні. Дальше бракує у Павлика одно речення, по якім оба переклади дещо більше ріжняться. Поданий у Павлика переклад листу має більше неясних місць; це може для того, що робив його правдоподібно заприсяжений товмач поляк Васілевський, якому — як каже Франко — саме читання українського письма робило немалі трудности. А й письмо листу було дуже невиразне, що й зазначив сей перекладчик. — Хто робив переклад листу для поліції, не знати. (Гл. Павлик: „Переписка М. Драгоманова з Павликом“ II, 199—202 й замітки; Франко: „Остап Терлецький...“ Записки Н. Т. Ш., 50 том, стор. 39).

[2]) Себто Котурніцький (пор. Павлик: op. cit. 200, зам. 1).

[3]) У Павлика є „ruskiej, ruskim“, що пояснює він словом „російський“ (тамже, зам. 2).

[4]) Павлик твердить, що в оригіналі було правдоподібно „навіть“ (тамже, зам. 3).

[5]) У Павлика є „zanim coś“, що пояснює в 4 замітці словом „поки-що“.

okazji ażeby do Was napisać o tem, o czem trudno było pisać na imię druha[1]) lub Z.. go[2]).

1) Pierwsza rzecz. Opiszcie mnie dokładnie Wasz materjalny stan. Ja mam do Was taki plan. Kijowscy dawno chcieli mieć swego ajenta dla spra · drukowanych we Lwowie. Mają oni zamiar drukować to w Galicji, co może być legalne w Austrji. Ja nad tem długo myślę, przywiązując do tego i zamiar założenia składu księgarskiego. Głupio zrobili kijowscy, że odłożyli początek tej sprawy do czasu, aż ktoś z nich wyjedzie na mieszkanie do Galicji. Ja byłem przeciwnego zdania, 1) bo utrata czasu 2) i drożej kosztować będzie[3]). Ale czcza gadanina jest nie tylko lwowskim grzechem ale i kijowskim. A do tego zatrzymanie Cz—na (p. t. zapewne Czerepakina)[4]). moja słabość i t. d. wstrzymały układy[5]). Teraz ja przekazuję ażeby pojedynczo nie „mędrkując łukawo“ wyznaczyli Wam do 300 rubli na rok na życie a — Wam i dawali do rąk wszelkie sprawy. Ja tak sądzę co do tych spraw, że trzeba założyć rzecz legalną w Austrji a oprócz tego prowadzić i „konspiracyjną“. Prowadzić obie sprawy tak, ażeby jedna nie czepiała się drugiej.

Dla pierwszej sprawy dosyć Was jednego, albo kogo Wy wskażecie; a dla drugiej to trzeba kilku. Pierwsza nielegalna rzecz: sprowadzić i szerzyć książki genewskie. Do Was pewnie już doszła druga i trzecia rozmowa „Pro bidniść“. Im dano inne tytuły z powodu, że „Bohatstwo ta bidniść“[6]) zostały zabronione. Ja jestem pewny, że w Austrji książki stąd dobrze rozchodzić się będą. Tylko trzeba, ażeby w Austrji je brali, ręka w rękę podawali i przechowywali. (Tu wspomnę, że te książki, co były u Cz—na (Czerepakina?) były bardzo łatwe do schowania, gdyby był chciał Fr.) Otóż zabierzcie kółko z 4—5 ludzi pewnych, żeby raz wzięli się do tego, a jak nie — to nie. Umówcie się z Wiedeńczykami[7]) — ze mną — a ja mogę zrobić, że Wy będziecie pobierali książki z Wiednia bądź z Niemiec, bądź też z Rumunji. Zebierzcie tylko adresy, jak przesyłać Wam, ta dajcie mi adresy — jak pisać. A do mnie piszcie: „Venezia Marie“ (we wszystkich niekompromitujących sprawach adres mój jest zwykły w Genewie). Ja bym robił to tak jeszcze, jak tylko miałbym wiadomość, że u was już potrzeba książek, to przysłałbym kilka z nich jakiemu księgarzowi.

---

[1]) Себто Франка (Павлик op. cit. II, 201, зам. 1).

[2]) Може Заклинського? (Павлик, зам. 2).

[3]) Слів: „i drożej kosztować będzie“ нема у Павлика, бо — на його думку — перекладач певно не міг їх прочитати (тамже, зам. 3 і 4).

[4]) Слова в скобках — це примітки перекладача.

[5]) Цього речення: „A do tego zatrzymanie Cz—na, moja słabość i t. d. wstrzymały układy“ нема у Павлика. — „Cz—na“ розвязав в суді Будзиновський на „Czerepakina“, себ-то Черепахина (Павлик, зам. 5).

[6]) Її автор С. Подолинський (Левинський, op. cit. 14).

[7]) Студенти українці, що творили товариство „Січ“.

A Wasi by poszli i kupili po kilka egzemplarzy na mój rachunek, a potem, gdyby przejęto książki, to możnaby powiedzieć, że z takiego to magazynu kupiono. Ta dopokąd tych książek zabronionoby, to możnaby wiele takowych rozpowszechnić.

Wasze kółko musiałoby się zająć i Bukowiną i Węgrami. Do teraz[1]) na Bukowinie niema jeszcze choć takich ludzi jak ci, co przynajmniej podtrzymują „Druha". Trzeba, żeby kto specjalnie pojechał do Czerniowiec, a także i do Węgier. Dla tych ostatnich mam taki plan: Jakby kto z was taki, jak Wy albo Franko pojechał n. p. do Szigetu, tam zabrał znajomości z gimnazjalistami, zebrał spis Rusinów, dalej przeszedł pieszo a nie żelazną koleją na Munkacz, a gdyby można to i dalej[2]), zapisywałby pieśni, kazki i t. d. fonetyczną naszą (gminną) pisownią, tylko zmieniając gdzie Węgry *ы* albo *u* (francus. *u*) wymawiają odmiennie od ukraińskiego *u* i *ï*. Przejść musi ta osoba z czystemi rękami, nie mając przy sobie nic kompromitującego ani mówiąc coś podobnego, tylko badać ludzi, zaznajomić się a robić etnograficzne i ekonomiczne zapiski. Takowe przy sposobności przesyłać pocztą do Galicji. Dlatego trzeba znać się z ludźmi, nic nie mówić, a zapiski i etnograficzny materjał po części trzeba dla osobnej książki, jaką ja chcę ułożyć specjalnie dla Węgier na wzór Dniestrzanki, Rusałki, tylko po swojemu i z artykułem o Węgierskiej Rusi na wzór „Peredowoho Słowa do Fedkowycza". Trzeba to tak ułożyć, żeby mogło wydanem być na Węgrzech i wszystkich zainteresować. Na tę ekspedycję dam ja pieniędzy. Ją najlepiejby zrobić przed „kosowyceju[3]") (prztł. czas koszenia siana), a gdyby już nie można, to choć na Wasze wakacje.

Przedewszystkiem postarać się o „Karpat" (prztł. czasopismo ruskie na Węgrzech), przeglądnijcie w nim adresy nowych popów, seminarzystów i poszlijcie „Druha", może kto się odezwie. Mówię — teraz czas kuć żelazo na Węgrzech. Moskiewscy sławianofile już o nich zapomnieli. Stara węgiersko-rusko-moskiewska partja zasnęła, druga połowa z „Karpatem" zaprzedała się Madjarom. Nam trzeba ująć sobie młodzież, rozrzucić książek tyle, żeby było więcej naszych niż jakich innych. Wtedy odrazu całe młode pokolenie będzie naszem i nie będzie takiego perjodu walki, jaką przeżyła Galicja. Zresztą myślę, że Wam wiele o tem mówić nie potrzebuję, tylko weźcie ten projekt o Węgrach sobie nie tylko do głowy ale i w całe ciało.

Wasz M. Dragomanow.

---

[1]) В резюме у Павлика рівнож „do teraz"; Павлик пояснює, що се має бути певно „де". Думаю, що в оригіналі було „дотепер" а тільки передкладчик зле переклав. По польськи було би „dotychczas". (гл. у Павлика II. 201, зам. 7).

[2]) У Павлика (стор. 201) є ще: „do Ungwar".

[3]) У Павлика (стор. 202) є тільки: „przed zbiorami", чого він не вмів пояснити.

P. S. W każdym razie przyślę Wam pieniędzy, jak tylko dowiem się pewnego adresu. Dajcie taki adres, żeby można rekomendowany list przesłać, bo niewygodnie teraz Wam posyłać frankami ale rublami, bo pocztowy kurs całkiem nie teraźniejszy i my musimy dawać zysk austrjackiej poczcie, która weźmie złoto, a Wam da papier. Lepiej już papier na papier.

Poproście Franka, aby napisał mi dokładnie, jakie książki wziął on od Czerepakina i które posłał do Czerniowiec. Kiedy nie posłał, to niechaj zaczeka, ja napiszę, co ma posłać. A czemu mi nie przysyłają „Nauki“, „Ruskie Rady“ i gazety szkolne[1]), na które ja posłał Frankowi 100 franków. Wiele on Wam dał z nich? —

Подав *Іван Карпинець*.

Studium Ruthenum.

У відповідь п. А. Андроховичови.

В докінченню праці п. А. Андроховича п. з. Львівське „Studium Ruthenum“, що появилося в філологічній частині т. 150 „Записок НТШ“, на ст. 8 в 1-ій стрічці згори, надруковано таке: „Як неслушно накинувся д. Кревецький на Ів. Гарасевича, звалюючи всю вину за знесення studii rutheni на австрійський уряд і стаючи в обороні Шимоновича, котрого Гарасевич підозрівав, що від него вийшло предложеннє на скасування того інститута, доказують нам слова самого Шимоновича“. (Підкреслення мої, І. К.). При моїм назвиску автор дає нотку: [2]) І. Кревецький: Op. cit. ст. 117. Нотка та відноситься до моєї статейки п. з. Неоправдані докори. До історії т. зв. „Руського Інституту“ (Studium ruthenum) на львівськім університеті кін. XVIII — поч. XIX вв., надрукованої в т. 102 „Записок НТШ“.

А в тій статейці, на ст. 117, я пишу про Ів. Гарасевича й Шимоновича дослівно таке: „Иншу причину знесення сих студій подає знов др. І. Гарасевич. У своїй історичній замітці про сей інститут, уміщеній у „Зорі Галицькій“ з 1851 р., всю вину його упадку складає він на львівського вірменського архиепископа Шимоновича, чи навіть на всіх Вірмен взагалі“. (Далі: цитат з згаданої замітки Ів. Гарасевича).

Поза наведеними двома реченнями я про Ів. Гарасевича й Шимоновича ні на ст. 117, ні ніде инде в цілій моїй статейці не згадую більше ні одним словом. Чи в наведених реченнях я „накинувся“ (!) і то „неслушно“ (!) на Ів. Гарасевича та „став в обороні“ (!) Шимоновича, се полишаю осудови самих читачів.

У Львові, 5. III. 1930. *Ів. Кревецький.*

---

[1]) У Павлика (стор. 202) є: „Gazety choz.“, чого він рівнож не вмів пояснити.

Пятьдесятьліття наукової праці Євфима Сіцінського.

Дня 19 вересня 1931 р. Історично-філософічна Секція Наукового Товариства ім. Шевченка присвятила окреме засідання в пошану пятьдесятьліття наукової праці В. Ш. Євфима Йосиповича Сіцінського, одного з найстарших своїх дійсних членів і найдавніших співробітників Записок, — найвизначнішого дослідника історії Поділля.

Наукове досліджування Поділля почалося вже на початку XIX ст., коли І. Потоцький і В. Марчинський подали перші описи Подільської ґубернії[1]), але безпереривний розвиток дослідчої праці іде щойно від 1860-их років. В 1862 р. засновано „Подольскія епархіяльныя Вѣдомости", які у своїй неофіціяльній части почали містити праці місцевих діячів, як Павла Глищинського „Историко-статистическое описаніе подольской епархіи"[2]); редакція старалася також з'організувати етнографічні досліди і збирання історичних матеріялів[3]). В 1866 р. повстає в Камянці перша публична бібліотека[4]). Тогож року починає діяльність Комітет для церковно-історичного і статистичного опису подільської епархії, заснований при камянецькій духовній семінарії[5]). В 1869 р. виходять „Труды подольскаго губернскаго статистическаго Комитета" і праця Н. Данильченка „Этнографическія свѣдѣнія о подольской губерніи", в 1873 р. „Матеріалы для ислѣдованія по-

---

[1]) J. Potocki, — Histoire ancienne du gouvernement de Podolie, Пб. 1805; W. Marczyński, — Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej, Вильно, 1820—1822; його ж, — Свѣдѣнія о подольской губерніи. Журн. М. Вн. дѣлъ 1836. З інших старших праць зазначимо: С. К. Б. Д., — О древностяхъ Подоліи, Под. губ. вѣдомости 1838 ч. 4; A. Przezdziecki, — Podole, Wołyń, Ukraina, Вильно 1840—41; Тверитиновъ, — Подольская губернія, Пб. 1849; J. K. Radziejewski, — Podole, stan obecny i konieczne reformy, Київ 1859.

[2]) Под. еп. Вѣд. 1862, ч. 5, 7, 8, 11, 13, 14, 20, 22.

[3]) Тут же 1863, ч. 3, 1865, ч. 1.

[4]) Двадцатипятилѣтіе Каменецъ-Подольской русской публичной библіотеки (1866—1890), Истор. Вѣстникъ 1891, VI.

[5]) Под. еп. Вѣд. 1866, ч. 2, 1868, ч. 20.

дольской губерніи въ статистическомъ и хозяйственномъ отношеніяхъ". При кінці 1860-их років Йосиф Ролле починає видавати свої славні нариси про подільські замки. В 1870-их роках місцева наукова праця велася у ще більше з'організованих формах. Виходять тоді „Труды Комитета для историческо-статистическаго описанія подольской епархіи" т. І, 1876—7 р. і II, 1878—9 р.; тут Т. Біленький дає перший опис подільських стародруків, А. Павлович програму для доповнення опису церков, М. Симашкевич програму для збирання історично археологічних матеріялів про Поділля; Симашкевич в тому ж часі опубликував „Историко-географическій и этнографическій очеркъ Подоліи" (1876 р.). В 1880 их рр. виходять два дальші томи „Трудів" (т. III, 1887, IV, 1889 р.), „Сборникъ свѣденій о подольской губерніи", 1882 р., „Матеріалы для исторіи подольской губерніи", 1885—6, В. Гульдмана „Справочная книжка подольской губерніи" 1888 р. і „Подольская губернія, опытъ географическо-статистическаго описанія", 1889. Подільським дослідникам приходять в допомогу київські учені: Вол. Антонович переводить на місці археологічні розсліди і пише „О скальныхъ пещерахъ на берегу Днѣстра въ подольской губерніи" 1886 р., Ю. Молчановський дає „Очеркъ извѣстій о подольской землѣ до 1434 года", 1886 р.

Як на малий провінціяльний центр наукова праця в Камянці стояла доволі гарно. Але справді широкий розмах і високий рівень добули подільські видавництва щойно завдяки працям Є. О. Сіцінського.

Євфим Йосипович Сіцінський родився 1 грудня 1859 року в селі Мазниках Лятичівського повіту на Поділлі, де батько його, дід і прадід були священиками. Прадід писав своє прізвище „Сичинскій", дід спочатку таксамо підписувався, а потім перемінив прізвище на „Сицинскій", а врешті „Сѣцинскій" і в такій формі прізвище перейшло до батька Йосипа. Вчився Євфим Сіцінський в Камянецькім духовнім училищі, потім в Духовній семінарії в Камянці і накінець в київській Духовній Академії і скінчив її в 1885 році зі ступнем „кандидата богословія". Після закінчення навчання був учителем в м. Бахмуті на Катеринославщині, а в 1889 р. переїхав до Камянця на службу, і з того часу Камянця вже не залишав. Займав різні посади і був учителем в камянецьких школах: технічній середній школі, в женській гімназії і ін. В 1918 році коли в Камянці засновано український університет, Євфим Йосипович був обраний приват-доцентом богословського факультету і читав

лекції з церковної археології, а після закриття цього факультету читав лекції з доісторичної археології та історії мистецтва на історично-філологічному факультеті, аж до 1922 р.

Історією, етнографією й археологією займався Євфим Йосипович з молодих літ. Перша його друкована праця появилася, коли він був в 6 ій клясі семінарії: це стаття „Народное преданіе о Полозѣ (этнографическій эскиз)" в камянецькій газеті „Подольскій Листокъ" 1881 р. ч. 58, (з 19. V. с. с.). Потім друкував свої праці в місцевих виданнях, в „Кіевской Старинѣ" та інших, і взагалі займався письменством. Від 1892 до 1918 р. був редактором подільських періодичних видань („Подольскія епархіальныя Вѣдомости", „Православная Подолія", „Подолія"). В 1890—1903 р. був членом секретарем „Подольскаго Епархіальнаго Историко-статистическаго Комитета", а після перетворення цього Комітету в „Подольское Церковное Историко-археологическое Общество" 1903 р. був головою цього товариства аж до його закриття в 1921 р.

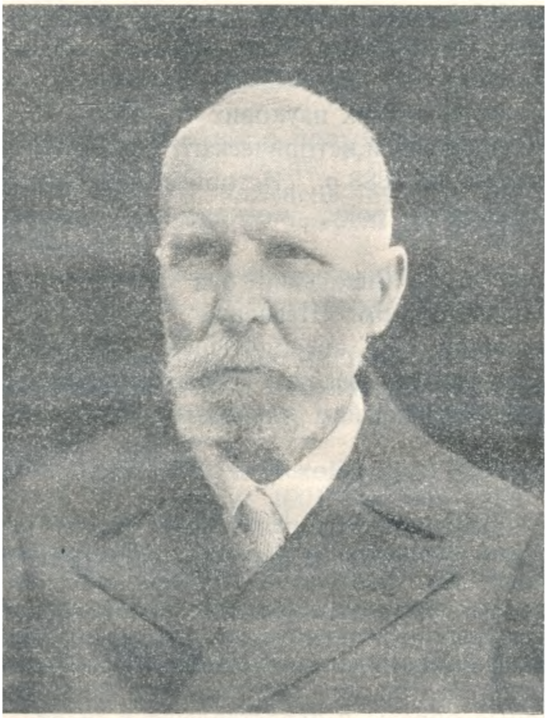

ЄВФИМ ЙОСИПОВИЧ СІЦІНСЬКИЙ

Під редакцією Євфима Йосиповича вийшли „Труды Подольскаго Церковного Историческо-археол. Общества“ випуски VI, VIII—XII, 1893—1917 рр.

Є. Й. Сіцінський заснував також в Камянці історично-археологічний музей і був завідуючим цього музея від 1890 р. до листопада 1922 р., а опісля науковим співробітником музея. Великі колекції музею з українського мистецтва, археології, етнографії, специяльний відділ історії м. Камянця, збірка рукописів і стародруків, бібліотека — все те повстало завдяки енергії і відданости Євфима Йосиповича. Тепер працює у Лаврському музеї в Київі.

Був він членом ріжних наукових товариств і установ: „Церковно-археологическаго и историческаго Общества“ при київській Духовній Академії від 1888 р., „Историческаго Общества Нестора лѣтописця“ від 1896 року, московського „Археологическаго Общества“.

Від 1886 р. Є. Й. Сіцінський був співробітником „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“, в яких містив постійно огляди історичних і археологічних періодичних видавництв. За його наукові заслуги Історично-філософічна Секція 1899 р. обрала його дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка.

Важніші наукові праці Є. Й. Сіцінського такі:

1. Народное преданіе о Полозѣ, „Подольскій Листокъ“, Камянець 1881, ч. 58.
2. Черты изъ народныхъ представленій о загробовомъ мірѣ, Подольскія Епархіальныя Вѣдомости 1885 р., ч. 18.
3. Сближеніе смерти съ рожденіемъ и бракомъ въ народной поезіи и обрядѣ Подольской губерніи, тут же 1885 р., ч. 24.
4. Народные образы и представленія о смерти, тут же 1886, ч. 10.
5. Древнее рукописное евангеліе, найденное въ м. Сатановѣ Проскуровскаго уѣзда, тут же 1887, ч. 44.
6. Д-р Антоній І. (Йос. Роллє), На Шпиковомъ шляху, переклад, Кіевская Старина, 1887, IV.
7. Він же, Савва Чаленко, переклад, тут же 1887, XII.
8. Къ историі уніи въ Подоліи, Под. Еп. Вѣдом. 1889 ч. 20—22 і окреме видання.
9. Бакота, древная столица Подоліи, тут же 1889, ч. 46—49 і окреме видання.

10—13. Древнѣйшія православныя церкви въ Подоліи. І. Церковь-замокъ въ с. Сутковцахъ Летичевскаго уѣзда, тут же 1889, ч. 2—3 і окр. вид.; II. Церковь въ Зиньковѣ Летич. уѣзда, тут же

1890, ч. 16—17; III. Каменецкая Іоанно-Предтеченская церковь (Старый Соборъ), тут же 1890, ч. 37—42; IV. Замковая церковь въ Каменцѣ, тут же 1892, ч. 27—28 і окремо.

14. Матеріялы для исторіи монастырей Подольской епархіи, Труды Под. Епарх. Ист.-статист. Комитета, вип. V, Камянець 1891 і окремо, ст. 234.

15. Семейная жизнь въ Подоліи въ первой половинѣ XVIII вѣка, Кіев. Старина 1891 і окр. вид.

16. Раскопки Бакотскаго монастирища, Под. Епарх. Вѣд. 1891, ч. 46 і 1892, ч. 39.

17. Переходъ Каменца подъ Россійскую державу въ 1793 г., тут же 1893, ч. 16.

18. Городъ Каменецъ Подольскій. Историческое описаніе, Київ 1895, ст. VIII+247.

19. Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. I. Каменецкій уѣздъ, Труды Под. Епарх. Ист.-статист. Комитета, вип. VII, Камянець 1895, ст. XXII+611.

20. Календаръ Подольской епархіи на 1896 і 1897 рр. — редакція.

21. Церковно-ерархическія отношенія Подоліи къ Кіевской и Галицкой митрополіямъ. (Историческій очеркъ), Под. Епарх. Вѣд. 1899, ч. 45 і 46 і окр. вид.

22. Пасхальныя писанки, тут же 1899, ч. 15

23. Археологическая карта Подольской губерніи. Труды XI археологическаго съѣзда въ Кіевѣ, т. I., ст. 197—354 і окр. вид., Москва 1901.

24. Приходи и церкви Подольской епархії. Труды Под. Истор.-статист. Комитета IX, Камянець 1901, ст. 1064+175.

25. Храмы города Бара Могилевскаго уѣзда (историческіе очерки), Под. Епарх. Вѣд. 1902, ч. 47—51 і окр. вид. 1903, ст. 52.

26. Отчетъ объ осмотрѣ древностей въ Подольской губ. лѣтомъ 1901 г. Чтенія Ист. О-ва Нестора Лѣтописца, кн. XVII, в. 1, Київ 1903.

27. Подольскія типографіи и ихъ изданія (историческій очеркъ), тут же 1903, ч. 46, ст. 10.

28. Исчезающій типъ деревянныхъ церквей Подоліи, Труды Под. Церк. Ист.-арх. Общества, вип. X і окр. вид., Камянець 1904, ст. 24 і 12 таб.

29. Матеріалы для исторіи цеховъ въ Подоліи, Труды, вип. X і окр. вид, Камянець 1904, ст. 78.

30. Опись старопечатныхъ книгъ музея Подольскаго Церковнаго Историко-археологическаго Общества, Камянець 1904, ст. 108.

31. Хронологическій список трудовъ д-ра I. Ролле. Труды Под. Ист.-Арх. О-ва, в. X, Камянець 1904, ст. 517—527.

32. Иконы художника В. А. Тропинина въ церкви с. Кукавки, Могилев. уѣзда. Тут же, Камянець 1907 і окремо, Камянець 1907, ст. 12.

33. У великодню ніч (оповідання). „Подолія“, Камянець 1907, № 92 і окремо, Камянець 1907.

34. Южно русское церковное зодчество. Труды Под. И.-А. О-ва, Камянець 1907 і окремо, Камянець 1907, ст. 24 з 16 ілюстр.

35. Роспись церкви въ южно-русскомъ стилѣ, „Подолія“, Камянець 1907 і окремо.

36. Характерныя черты древнихъ церквей Подоліи, Камянець 1907, ст. 10.

37. Опись предметовъ старины музея Под. Истор.-Археол. Общества. Труды Под. Ист. Арх. О-ва XI, Камянець 1909, ст. 1—105 і окремо, Камянець, ст. 106.

38. Къ изображенію Іосафа Горленка. Тут же в. XI.

39. Историческія свѣденія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. II. Ушицкій уѣздъ. Тут же в. XI—XII, Камянець 1911 і 1916, ст. 208.

40. Професор Владимиръ Бонифатьевичъ Антоновичъ (некрологъ). Тут же в. XI, ст. 401—404.

41. Историческія мѣстности Подоліи и ихъ достопримѣчательности, Камянець 1914, ст. 20.

42. Начерки з історії Поділля. I. Найдавніші сліди існування людини на Поділлю. Записки Камянець-Подільського державного Українського Університету, Камянець 1920.

43. Стародруки Кам'янецького Історико-Археологичного музею, „Бібліологічні Вісті“, Київ 1924, ч. 1—3, ст. 170.

44. Вплив візантійсько-атонської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділлю. Записки Н. Т. Ш., т. 139—140, Львів 1925, ст. 22+10 ст. ілюстр.

45. Нариси з історії Поділля. Частина I. Вінниця 1927, ст. 74 з 48 ілюстр. і мапою.

46. Оборонні замки Західнього Поділля XIV—XVII ст. (Історично-археологічні нариси). Записки Іст.-Філ. відділу Укр. Акад. Наук, т. XVII, Київ.

47. Кам'янецька фортеця, Кам'янець 1929, ст. 10.

Реєстр праць Є. О. Сіцінського вказує, яка широка і різнородна є наукова діяльність ювілята і яку масу цінного матеріялу зібрав він для історії Поділля. Він не обмежувався самим тільки обробленням деяких вибраних питань, як це часто роблять інші дослідники, але виконав незвичайної ваги роботу, — перевів інвентаризацію джерел і памяток минулого. Його опис приходів і церков подільської епархії, справді муравлинна праця, дає пребогатий матеріял до льокальної історії значної части Поділля; археологічна карта Поділля з коментарем це перший дотепер і одинокий інвентар доісторичних памяток цеї землі; спис стародруків камянецького музея та історія подільських друкарень і видань — дуже важні вклади до загально-української бібліографії; опис найстарших камяних церков і заникаючих деревляних будов, описи замків — першорядні матеріяли до історії

архітектури; замітки про давне різбарство; описи музея; матеріяли до історії цехів і т. д. — на такому широкому полі обертається інвентаризаційна праця Січинського. Але Є. О. Січинський не обмежується самим збиранням матеріялів, рівночасно він змагає до синтези, до широкого оброблення кождого питання. Його монографія Камянця — одна з найкращих праць, які маємо в ділянці льокальної історії; праця про подільські замки принесла нове освітлення фортифікаційного мистецтва XV—XVI ст.; його досліди над мурованими церквами вказують на недосліджені дотепер джерела мистецьких впливів. Повний огляд минулого подільської землі дає ювілят в недавно розпочатій серії „Нариси з історії Поділля".

З пятьдесятиліттям наукової праці Є. О. Січинського редакція Записок НТШ посилає свойому давньому співробітникові побажання викінчити і видати вповні всі ті праці, в яких він положив такі монументальні основи під історію Поділля.

І. К—ч.

Некрологи.

Степан Томашівський.

21 грудня 1930 р. помер в Кракові др. Степан Томашівський, професор історії в Ягайлонському університеті, дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка, довголітній співробітник „Записок" і їх редактор, також урядуючий голова нашого товариства з 1913—15 рр. — найвизначніший з галицьких істориків останнього часу.

Степан Томашівський уродився 9 січня 1875 р. в Купновичах, рудецького пов., гімназію скінчив в Самборі, університет у Львові зі ступнем доктора філософії, учителював в гімназіях в Бережанах і у Львові, в 1910 р. став доцентом австрійської історії у львівськім університеті; перші роки світової війни перебув у Відні, в осені 1918 р. виїхав на мирову конференцію до Парижа як радник галицької делегації, в 1920 р. був висланий як голова дипломатичної місії до Лондону; від 1921 до 1925 р. проживав у Берліні; в 1926 р. вернувся на учительську посаду у Львові; в 1928 р. на основі нової габілітаційної праці добув доцентуру історії України у краківському університеті і на ній перебув до останніх днів життя.

Пок. Томашівський розпочав наукову працю дослідами над Хмельниччиною. Вже одною з перших праць „Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р." добув собі імя серед молодого покоління істориків; ся студія і актовий матеріял до неї, опублікований в двох томах Жерел до іст. Укр.-Руси, дали нове, майже сензаційне освітлення цій бурхливій епосі, відкриваючи, як далеко і глибоко ішли відгомони козацького повстання. Ся епоха залишилася і пізніше одною з улюблених тем Томашівського. В 1914 р. видав він третій том матеріялів до Хмельниччини, найкраще наше видання з боку едиції; вступна розвідка „Між Пилявцями і Замостєм" також зразкова в нашій історичній літературі як своїм синтетичним закроєм, так і мистецьким з'обра-

женням. В 1916 р. вийшла знову перша частина ватиканських матеріялів до Хмельниччини, на жаль війна не дозволила видавцеві її докінчити. Томашівський цікавився також Мазепинщиною і дав до неї низку нарисів.

Спеціяльністю довоєнних занять Томашівського були також досліди над Закарпаттям. Він відбув подорожі по закарпатських землях, вивчився мадярської мови, був постійно референтом угорських видань в Записках; головним вислідом його студій залишилася Етнографічна карта Угорської Руси (1910 р.), видана російською Академією Наук, монументальне видання, яким вперше авторитетно освітлено замотані етнографічні відносини Закарпаття.

Як доцент австрійської історії у львівському університеті Томашівський займався в першу міру історією Галичини. Синтезу своїх дослідів він подав у праці німецькою мовою „Світовополітичне значіння Галичини" (1915 р.), а рівночасно підготовляв велику кількатомову історію Галичини, — цій темі присвятив він також кілька університетських курсів у Кракові, але праці до друку не встиг приготовити.

В останніх роках життя пок. Томашівський віддався також спеціяльним студіям церковної історії; складений ним підручник історії української церкви в княжі часи має вийти в Записках Чина св. Василія В.

Синтезу цілої історії України Томашівський дає у своїм підручнику „Українська історія" (старинні і середні віки, 1916 р.); оцінку цеї книжки дав перед кількома роками Ів. Кревецький в наших Записках[1]), се звільняє нас подавати тут докладніше тези сеї праці. В історичнім розвитку України автор бачить три основні ідеї, що випливають з її географічного положення: перша се боротьба зі степом, що випливає з контрасту між культурно-лісовою і степово-луговою полосою; друга — суперництво з Польщею, що є висловом політично-культурної суперечности Заходу і Сходу; третя — боротьба з суприматією Московщини, в якої основі лежить політично-господарський контраст Півночі і Полудня. „Все те, що ішло по лінії сих ідей — було позитивне, творче, корисне; все супротивне — негативне, деструктивне і шкідне. Здобуваннє землі, відокремленнє від „руськости", витвореннє окремої національно-культурної індивідуальности і здобуттє політичної самостійности — отсе орієнтаційні пункти

[1]) Українська історіографія на переломі, Зап. НТШ, ч. 134—5, 1924 р.

для історика у розміщенню світла і тіни на його малюнку“. Томашівський виступає як представник державницького напрямку в українській історіографії, а особливо високо цінує княжий період в історії України і з'окрема підносить значіння Галичини.

Друковані праці се тільки частина величезної ерудиції і знання, якими визначався пок. Томашівський. Межі наукового зацікавлення його були незвичайно широкі: від перших зачатків

СТЕПАН ТОМАШІВСЬКИЙ

київської держави до останнього десятиліття повоєнної історії ціле українське життя було йому інтересне і він досліджував його з обєктивізмом ученого і живою пристрастю громадянина. Обдарований незвичайно логічним умом умів і минуле власного народа і світові події вкладати в прозорі формули і виводити з них консеквентні висновки для сучасної хвилі. Історію він уважав одним з засобів для зрозуміння і оцінки життя, — сам мав усе політичні аспірації і нераз вагався, що важніше — писати історію чи її творити. Але знову в досліджуванню механіки сучасного

15*

життя шукав він ключа до розвязки тайн минувшини, — на обсервації теперішніх подій виострював свій історичний погляд. Невіджалована шкода, що своїх оригінальних поглядів про наше минуле, до яких дійшов довголітними студіями. він не мав змоги зібрати в одну цілість. Окрухи тільки тих глубоких думок знаходимо в його наукових працях і політичних писаннях, — більше певно знайдеться в його непублікованих університетських курсах та науковій кореспонденції, — колись при кращих видавничих умовах треба буде подумати про видання цеї цінної спадщини покійника.

Реєстр головних друкованих праць пок. С. Томашівського такий:

1. Матеріяли до історії Хмельниччини, — Зап. НТШ т. 14 (1896).
2. Самуїл Казимир Кушевич, львівський райця і його записна книга, — тут же т. 15 (1896).
3. Історія віри в чорта, — Житє і Знанє 1896.
4. Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі, — Зап. НТШ т. 19. (1897).
5. Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р. — тут же т. 23—24. (1898).
6. Перший зазивний лист Хмельницького, — тут же.
7. Матеріяли до історії Галичини, т. I. Акти з р. 1648—1649, зі вступною розвідкою: З житя галицько-руських соймиків 1648—1649 р., — Жерела до історії України-Руси т. IV., Львів 1898.
8. Облога Львова, — „Діло“ 1898.
9. Незвісний лист Мазепи до міста Львова, — Зап. НТШ т. 37. (1900).
10. Маруся Богуславка в українській літературі, Львів 1901.
11. Київська козаччина 1855 р., Львів 1902.
12. Матеріяли до історії Галичини, т. II. Акти з р. 1649—1651, зі вступною розвідкою: Погляд на стан людности львівської землі в половині XVII ст., — Жерела до історії України-Руси т. V., Львів 1902.
13. Угорські русини в світлі урядової угорської статистики, — тут же т. 56. (1903).
14. Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Руси тепер і давніше, — тут же т. 67. (1905).
15. Шкільництво на Угорщині і русини, — тут же.
16. Pogląd na rozwój gimnazjum brzeżańskiego, Sprawozdanie gimnazjum w Brzeżanach, 1905—1906.
17. Stulecie gimnazjum brzeżańskiego, 1906.
18. Володимир Антонович, його діяльність на полі історичної науки, — Літ.-Наук. Вістник 1906 і окремо.
19. Словацький висланник на Україні 1708—1709, — Наук. Збірник присвяч. М. Грушевському, 1906.

20. Замітка до пісні про Штефана воєводу, — Зап. НТШ т. 81. (1908).
21. Студії А. Петрова до історії Угорської Руси, — тут же.
22. Стан парохіяльних шкіл в кізлівськім деканаті львівської епархії в рр. 1819—1827, — Укр.-русь. Архів т. IV. (1909).
23. Стан парохіяльних шкіл в бережанськім деканаті львівської епархії в рр. 1843—1848, тут же.
24. Угорщина і Польща на початку XVIII в., — тут же т. 83—86. (1908).
25. До історії панславізму, — тут же т. 85. (1909).
26. Із записок Каролинців про 1708/9 р., — тут же т. 92. (1909).
27. Листи Петра Великого до А. М. Сінявського, тут же.
28. З донесень австрійського посла Плейера в Москві 1708 і 1709 р., тут же.
29. Мазепа і австрійська політика, тут же.
30. Причинки до історії Мазепинщини, Львів 1910.
31. Етнографічна карта Угорської Руси, СПб 1910.
32. Іван Созанський, посмертна згадка, Зап. НТШ т. 102. (1912).
33. Наша політика і професор М. Грушевський, Львів 1911.
34. Adatok II Rákóczi F. és kora történetéhez, Századok 1912.
35. Südrussland (Ukraine), 1901—1910, Jahresberichte der Geschichtswissenschaft т. XXXV. 1912.
36. Один момент під Зборовом 1649 р., Зап. НТШ т. 107—108. (1913)
37. Матеріяли до історії Галичини, т. III, зі вступною розвідкою: Межи Пилявцями і Замостєм, — Жерела до іст. Укр.-Руси т. VI, Львів 1913; розвідка також окремо п. з. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину, 1914.
38. Die weltpolitische Bedeutung Galiziens, Мюнхен 1915, (неавторизований укр. переклад: Галичина, Відень 1915, два видання).
39. Угорская Русь, Украинскій народъ въ его прошлемъ и настоящемъ, т. II, Пб. 1916.
40. Церковний бік української справи, Відень 1916.
41. Die wissenschaftlichen Voraussetzungen der mitteleuropäischen Idee, Відень 1916.
42. Polen von der Ostsee bis zum Schwarzen Meer (під псевдонімом Polschtschak), Берлін 1916.
43. Ватиканські матеріяли до історії України т. I. Донесення римських нунціїв про Україну 1648—1657, — Жерела до іст. Укр.-Руси т. XVI. (1919).
44. Українська історія. Нарис. I. Старинні і середні віки, Львів 1919.
45. Під колесами історії. Нариси і статті. Берлін 1922.
46. Бісмарк і Україна. Літопис політики, письменства і мистецтва 1924, ч. 5, 6, 8, 12.
47. Національний герой та його культ, тут же ч. 10.

48. Трагедія Драгоманова, Політика 1925, ч. 1—2.
49. Драгоманів і молодь, тут же ч. 3
50. Драгоманів і Галичина, тут же ч. 5—6.
51. Схід і Захід. Історично-політичний нарис, тут же 1926, ч. 1.
52. Поміж двома світами. Як працювала середньовічна дипломатія, тут же ч. 5—6.
53. Предтеча Ізидора. Петро Акерович, незнаний митрополит руський (1241—1245), Записки Чина СВВ т. II, вип. 3—4, 1927 і окремо.
54. До історії питання: Хто був архиєп. Петро 1245 р., тут же.
55. Ruski epizod Soboru lugduńskiego 1245. Львів 1927.
56. До історії перелому Хмельниччини. Ювілейний Збірник на пошану Д. Багалія, Київ 1927 і окремо.
57. Петро, перший уніятський митрополит України-Руси, Львів 1928.
58. Боярин чи ігумен? Записки ЧСВВ т. III, вип. 1—2. (1928).
59. До історії Перемишля і його епископської катедри, тут же.
60. Звідки Україна приймила християнство, „Нова Зоря“ 1928.
61. Іпполит Тен, тут же 1928.
62. Про ідеї, героїв і політику. Відкритий лист до В. Липинського, Львів 1929.
63. Наша чільна партія у власному зеркалі, Львів 1929.
64. Десять літ українського питання в Польщі, Львів 1929.
65. Nowa teorja o początkach Rusi, Kwartalnik histor. річн. 43. т. I і окремо, Львів 1930.

Пок. Томашівський був редактором Записок Наук. Тов. ім. Шевченка т. 116—124 і співробітником Літературно-Наукового Вістника, сам редагував „Літопис політики, письменства і мистецтва“ в Берліні 1924, „Політику“ у Львові 1925—1926, та співробітничав в „Новій Зорі“ 1929—1931, — в цих виданнях багато його менших статтей і заміток на історичні і публіцистичні теми.

Подав *І. К—ч.*

Вячеслав Липинський.

Другий з визначних українських істориків сучасности, Вячеслав Липинський, також дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка і колишній співробітник Записок, упокоївся на чужині у Бадеґґ в Стирії (Австрія) 14 червня 1931 р. Похоронений в Затурцях на Волині. В архіві нашого товариства переховалася щасливо автобіографія покійного, яку він вислав 14 липня 1923 р. до ювілейного видання Наук. Товариства, що тоді пляновано. Містимо цю автобіографію В. Липинського як документ без усяких змін — замість некролога померлого історика, найвизначнішого

побіч С. Томашівського представника консервативно-державницького напрямку в українській історіографії.

Вячеслав (Вацлав-Вінкентій) Липинський, син Казимира і Кляри з Рокицьких, уродився 5/17 квітня 1882 р. на Волині в семії дідичів с. Затурець Володимирського повіту. По свому походженню сімя ця належала до роду земельної шляхти мазовецької, якого одна лінія (що в XVI і XVII ст. писалася по імени

ВЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ

своєї гніздової посілости в землі Нурській „de Antiqua Lipiny“) вийшла в поч. XVIII ст. на Україну, осіла настало на Поділлі, придбала там значні земельні маєтки і займала там в XVIII і XIX ст. ріжні земські і військові уряди. Батько Вячеслава Казимир оселився на Волині в с. Затурцях, які він одідичив по своїй матері з волинського шляхетського роду Бєчковських.

Вячеслав Липинський учився в гімназіях в Житомирі, Луцьку і Київі. Скінчивши І-у київську гімназію, служив у війську в драгунськім рижськім полку, стаціонованім в Кремянці. Вийшовши з війська вступив до краківського університету, де студіював спо-

чатку агрономію, а потім історію на філософічнім факультеті. Історичні і соціяльні студії продовжував далі в університеті в Женеві. По скінченню університетської науки став господарити в одідиченім маєтку Русалівських Чагарах на Уманщині. В день вибуху світової війни, як резервовий офіцер, був покликаний до 4-ого драгунського новотроїцько-катеринославського полку, в рядах якого відбув східньо-пруську кампанію в складі II російської армії ген. Самсонова. Пізніще в 1915 р. через недугу був перенесений в кінні резерви, стаціоновані зразу в Дубні, потім в Острозі, врешті в Полтаві, де прослужив до часу російської революції. З вибухом революції став брати участь в формуванню українських військових кінних частин і одночасно спільно з С. М. Шеметом і другими місцевими дідичами політично організував хліборобські консервативні елементи на Полтавщині. Після проголошення на всеукраїнськім зїзді хліборобів гетьманом України Павла Скоропадського був призначений в квітні 1918 р. посланником і уповноваженим міністром Української Держави при уряді Австро-Угорської Монархії у Відні. Там, між іншим, іменем українського гетьманського уряду обміняв з представниками Германії, Болгарії і Туреччини ратифікаційні грамоти Берестейського миру, підписані з одного боку гетьманом України, а з другого імператором Германії, царем Болгарії і султаном турецьким. Обмін ратифікаційних грамот з Австро-Угорщиною не зміг бути одночасно довершений з причини тодішньої полонофільської політики Австро-Угорщини і недодержання нею тайного пункту Берестейського миру, що до Східної Галичини, виконання якого домагався Вячеслав Липинський іменем гетьманського уряду. Коли ж нарешті австро-угорський уряд рішив ратифікувати мир, прийшов упадок українського гетьманства та Австро-Угорської Монархії і заготовлені вже австроугорські ратифікаційні грамоти лишились необміняні. Не погоджуючись з політикою українського республіканського уряду, (при якому він остався на своїм становищі, зазначивши, що він робить це, не міняючи своїх гетьмансько-монархічних поглядів, — бажаючи допомогти зберігти рештки української державности і тому, що гетьман звільнив державних урядовців і офіцерів від складеної йому присяги), Вячеслав Липинський подався до димісії в червні 1919 р. і від того часу перебуває на еміграції в Австрії.

В громадськім українськім життю В. Липинський став брати участь ще як учень І-ої київської гімназії. Першим його виступом була організація українського гуртка в польській київській гімна-

зіяльній корпорації. Позаяк цей гурток, що складався з самих римо-католиків, вступив ізза своїх українських тенденцій в гострий конфлікт з рештою корпорації, то його члени стали шукати опертя серед созвучних їм українських елементів між православною російською молоддю київських гімназій. Ці шукання привели до контакту з гуртком, що знаходився під проводом тодішнього студента київського університету К. В. Квітки. Коли зїзд представників польських гімназіяльних корпорацій на Україні, що відбувся в Києві в 1901 р., не приняв постулятів виставлених В. Липинським про обєднання в одну територіяльну організацію цих корпорацій з православною українською молоддю, то В. Липинський разом з представником православної української молоді В. Матюшенком, покинули зїзд, причім В. Липинський і ще кількох його однодумців вийшли з польської корпорації, оставшись остаточно в тодішній київській гімназіяльній українській громаді. Будучи в краківськім університеті, належав В. Липинський до краківської української академічної громади, стараючись притягнути до неї своїх товаришів з Великої України, переважно студентів агрономії, що по походженню свому належали до правобічної польсько-української шляхетської верстви.

Письменницьку діяльність розпочав В. Липинський статтею в київській „Раді“ в 1908 р. і історичною розвідкою про Данила Братковського, видрукованою в львівськім Літ. Наук. Вістнику в 1909 р. Вірші Братковського для цієї розвідки переклав на українську мову В. М. Доманицький, з яким в зимі 1907/8 року В. Липинський лікувався разом в Закопанім і який спонукав тоді В. Липинського розпочати оголошувати друком зібрані ще в часі університетських студій замітки і історичні матеріяли. В цім же 1900 р. появилася друком в Кракові історично-публіцистична праця В. Липинського п. з. „Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów“, що повстала з відчиту, прочитаного перед тим, в осені 1908 р. на зібранню місцевих дідичів в Умані. Ідея, яку в цій праці проводить і обосновує автор, це необхідність для шляхетської земельної верстви на Україні взяти активну участь в політичнім і національнім відродженню України, бо в противному разі Україні погрожує новий вибух соціяльних зненавистей і нова руїна, що доведе і цю земельну верству до загибелі. Ширенню цих самих ідей був присвячений тижневик „Przegląd krajowy“, видаваний в Києві однодумцями В. Липинського і редагований ним спільно з Богданом Ярошевським.

Не маючи змоги, переважно через цензурні перешкоди, про-

довжувати свою громадську і публіцистичну діяльність, В. Липинський віддався науковій праці і архівальним студіям, результатом яких був виданий під його редакцією в 1912 р. у Кракові збірник „Z dziejów Ukrainy“, присвячений памяти Володимира Антоновича, Павліна Свєнціцького і Тадея Рильського. В цій книзі крім переднього слова поміщені слідуючі праці В. Липинського: „Nazwy Ruś i Ukraina i ich znaczenie historyczne“ (с. 47—54), „Echa przeszłości“ (с. 68—139), „Stanisław Michał Krzyczewski. „Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego“ (с. 145—513), „Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy“ (с. 514—617), „Dokumenty ruiny“ (с. 618—633), „Portret hetmana Mazepy, wręczony mu przez Akademię Mohilańską w Kijowie w r. 1708“ (с. 635—638), „Mowa S. Zorki na pogrzebie B. Chmielnickiego“ (с. 653—667).

Крім цих історичних праць помістив В. Липинський в Записках Наукового Товариства ім. Шевченка дві розвідки: „Генерал артилерії В. Кн. Руського. З архіва Немиричів“ (1909 р.) і „Аріянський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. Причинки до історії аріянства на Україні“ (1910 р.) — а також кілька рецензій в цих же Записках і в львівськім Літ.-Наук. Вістнику. В марті 1914 р. він був обраний дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Поруч праць наукових писав в цих роках В. Липинський також публіцистичні статті під псевдонімом В. Правобережець в київській „Раді“ і в львівськім „Літературно-науковім Вістнику“, а також приймав участь в життю тодішніх емігрантів з Великої України в Галичині, з'окрема в нарадах, які відбувались у Львові і яких пізніщим наслідком був оснований підчас світової війни „Союз визволення України“. Пропагуючи завжди, від гімназіяльних часів, ідею незалежної української державности, В. Липинський від інших нечисленних тоді самостійників відріжнявся тим, що єдиною силою здатною здійснити цю ідею вважав місцеві державницькі елементи України, які він бачив першзавсе в її землевласницькій, хліборобській верстві. Цим пояснюється, що частину своїх творів В. Липинський писав по польськи, бажаючи в той спосіб як найшвидче поширити українську політичну і національну свідомість серед спольщеної частини українських хліборобів-землевласників. Нез'організованість цієї верстви і її непідготованість до української політичної ролі в хвилині вибуху світової війни примусила В. Липинського взяти, як і вона, участь у світовій війні в рядах російської армії. Придержуючись своїх поглядів,

він, по вибуху рос. революції, скептично ставився до політики Центральної Ради і активної участи в цій політиці не брав, натомість горячо і активно піддержував гетьманство, яке було ділом власне цієї землевласницької хліборобської верстви і в якому, при всіх його хибах, В. Липинський бачив здорові зародки реальної Української Держави.

Перебуваючи на еміграції В. Липинський продовжує свою наукову і політичну працю. В 1921 р. вийшла в Відні його історична монографія п. з. „Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст.“. Там же під його редакцією вийшло досі, в 1920—1923 р., чотири книжки „Хліборобської України“, неперіодичного органу „Українського Союза Хліборобів Державників“. В цих збірниках В. Липинський друкує свої „Листи до Братів-Хліборобів“, в яких пропагує ідею возстановлення українського гетьманства і бажає дати історично і соціяльно угрунтовану ідеологію української державности і українського монархізму в формах „української клясократичної трудової монархії“.

Раймунд Фрідріх Кайндль.

З поміж чужосторонних дійсних членів Історично-філософічної Секції, що померли в останньому часі, належиться згадка в першу міру памяти німецького історика Раймунда Фрідріха Кайндля, професора черновецького університету, найвизначнішого дослідника Буковини, який присвячував особливу увагу також історії і етнографії буковинських українців. Р. Ф. Кайндль помер в Ґрацу 15 березня 1930 р. В архіві Наук. Товариства ім. Шевченка переховується автобіографія покійного, прислана нам з нагоди ювілею товариства у вересні 1923 р. Головні частини цього життєпису подаємо тут в перекладі[1]).

Раймунд Фрідріх Кайндль родився 31 серпня 1866 р. як син

[1]) Основою біографії Р. Ф. Кайндля є друк п. з. „Raimund Friedrich Kaindl, 1888 bis 1918. Dreissig Jahre karpathendeutscher Arbeit. Von Professor Heinrich Kipper“, Львів 1918, 13 стор., з портретом. Кайндль додав до цеї біографії численні доповнення, багато місць викреслив, вставив нові уступи, особливо про свої досліди над українським населенням Буковини, — так що сю записку можна трактувати як його автобіографію. На першій стороні його власноручна дописка: „Biographie. Ich bitte daraus zu entnehmen, was ihnen passend erscheint. Diesen Entwurf würde ich — wenn möglich — später zurückerbitten. Kaindl. Wahendorf bei Graz, Blumeng. 20“.

Антона Кайндля і Ернестини Вінклер. Прадід Р. Ф. Кайндля, пекар Йосиф Кайндль, перед більше як сто роками примандрував з Долішньої Австрії на Буковину. Його батько Антін рахувався до найбільш заслужених піонірів нової батьківщини. Він працював успішно як учитель, був малярем і музиком, але також запопадливим батьком родини, побудував млин і заснував першу фабрику кахлевих печей в Чернівцях. Рід матері, Вінклери, походили з Франкфурта над Майном. Кайндлі пустили в новій батьківщині сильне і глубоке коріння і скоро зрослися з нею. У вигіднім міщанськім домі на Новім Світі в Чернівцях, де стара обстанова була з часів діда і де в сусідстві відгривалося інтересне місцеве життя сходу, — розбудився інтерес молодого Кайндля до країни і людей. Оповідання батьків і старшої рідні, стрічі з представниками різнородних народніх типів Буковини підсичували його зацікавлення. Вже як учень гімназії почав він свою працю, а як війшов в університет у Чернівцях, почав незвичайно велику чергу своїх публікацій.

Перші праці були присвячені рідному місту і країні. Вже 1888 р. він написав студію „Zur Geschichte von Czernowitz“, а 30 років пізніше, на 500-літній ювілей Черновець він видав першу повну „Geschichte der Stadt Czernowitz“ (1908). З інших його праць, присвячених Буковині, треба назвати: першу „Geschichte der Bukowina“ (1888—1903), першу ілюстровану „Landeskunde“ (1895), призначену для шкіл „Heimatskunde“ (1914), простору працю „Das Ansiedlungswesen in der Bukowina“ (1902) і сюди приналежні спостереження про географічне розложення осель на Буковині в Mitteilungen der k. k. geographischen Gesellschaft (Відень 1892); дальше його розвідки про заслуги цісаря Йосифа для Буковини, про цісарські подорожі по Буковині, події на Буковині в 1809 і 1848 рр., прилучення Буковини до Австрії, підданство (селянські відносини) на Буковині і ін. Число цих праць таке велике, що не можна їх тут поодиноко наводити. Цими працями спопуляризував він гарну Буковину в широких колах, а в багатьох напрямках вказав нові шляхи історичним дослідам краю. Також доісторичні досліди Буковини завдячують богато Кайндлеві. Він перевів ряд розкопок на Буковині і в Галичині і опублікував про це звідомлення, а його знахідки збогатили краєвий музей. Він був консерватором ц. к. центральної комісії для мистецтва і історичних памяток у Відні і архівної ради. На кінець треба згадати його літературні звідомлення про праці присвячені Буковині (1892 і дальші); треба додати, що окрім труду й часу Кайндль докладав до цих праць також значні грошеві кошти.

Історичні досліди над Буковиною вели Кайндля до історії сусідніх земель. На полі історії Угоршини Кайндль заслужився своїми „Beiträge zur älteren ungarischen Geschichte“ (1892) а передусім своїми широкими студіями про угорські історичні жерела середніх віків. Так само основно займався польською історією; доказом цього є його публікація „Polen und die polnisch-ruthenische Frage“, що скоро дійшла до другого видання (1916) і приналежний сюди випуск джерел (1918). Але Кайндль видав також

ПРОФ. РАЙМУНД Ф. КАЙНДЛЬ

студії до чеської історії, документи до історії Долішньої Австрії і трицятьлітньої війни, та різні критичні праці для кращого зрозуміння нової австрійської історії. Він висказався гостро проти однобічного трактовання німецької і австрійської історії в пруських (малонімецьких) дослідах. Назвемо тут: „Böhmen und die böhmische Frage“ (1918), „1848—1866—1918. Des deutschen Volkes Weg zur Katastrophe und seine Rettung“ (1920), дальше його широкі літературні звідомлення про історичні й етнографічні новини про Австрію в Jahresberichte der Geschichtswissenschaft, (Berlin 1893—1914).

Побіч історичних дослідів Кайндль від самого початку займався дослідами етнографічними. Давав праці про всі народи своєї батьківщини. Маємо його студії про румунів, поляків, липованів, жидів, циганів, а передовсім у численних дослідах поширював він знання про українців[1]) і німців.

Кайндль висловився раз, що його зацікавлення до українців розбудила стара жінка, гуцулка, яка в його батьківському домі була служанкою. Так почав він вже як хлопець присвячувати увагу українським казкам і звичаям. Опісля як студент написав він спільно з Алекс. Манастирським „Die Ruthenen in der Bukowina", (два випуски, 1889). Дальше пішла його книжка „Die Huzulen" (1893). Число приналежних сюди дослідів і розвідок є дуже велике. Наперед треба назвати його широкі студії про гуцульський дім, що появилися з кількасот ілюстраціями в „Mitteilungen der Wiener Antropologischen Gesellschaft" т. 26 і дальші. Дальше треба згадати „Der Festkalender der Ruthenen und Huzulen" (Mitt. der geogr. Gesellschaft, Відень 1894—96); „Die Huzulen" (Österr.-ungar. Revue т. 22); „Blutzauber und Blutglaube" (Völkerschau 1903, Мюнхен); розвідки про ловецтво, рибальство і скотарство гуцулів (Österr. Forst- und Jagdzeitung, Відень 1897—8); „Die Huzulen" в Österr.-Ungar. Monarchie — Bd. Bukowina; численні причинки у віденській і берлінській Zeitschrift für Volkskunde, дальше в Globus, Ausland та в інших часописах і журналах. Деякі з його розвідок (нпр. про жида Зельмана) перекладено на українську мову. Дещо появилося також у Записках Наук. Тов. ім. Шевченка[2]). Кайндль зібрав свої матеріяли на безчисленних мандрівках по українській території Буковини, Галичини й Угорщини. Всюди робив він дуже богато фотографічних знимок, рисував доми і предмети, — тут стали йому у пригоді основи рисунку, які дав йому батько. В різних порах року розсліджував він нашу народню територію, брав участь у весіллях, хрестинах і похоронах та пізнав гостинність українців у селянських домах і приходствах. Був такою відомою постаттю у наших селах, що називано його „гуцульським німцем". Кайндль дав безперечно основні роботи до пізнання українців і причинився до цього, що далеко в Европі присвячено їм увагу. Треба піднести, що Кайндль займався також історією українців, так в книжках „Die Ruthenen in der Bukowina" і „Polen und die polnisch-ruthenische Frage". Він також м. ін.

---

[1]) Автор уживає на переміну термінів ruthenisch і ukrainisch, в перекладі приймаємо другу назву. *Ред.*

[2]) Jus Valachicum, Записки НТШ т. 138—140, стор. 1—5.

опублікував листи поета Федьковича (Jahrbuch des Bukow. Landesmuseums т. 5). Звідси відзначення його Наук. Товариством ім. Шевченка.

Зрозуміла річ, що Кайндль присвячував особливий інтерес своїм землякам. До пізнання німців на сході дав він основні праці. Головна його праця це „Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern", 3 томи (1906—1911), в якій він вперше змалював історію німців в Галичині, Угорщині, Семигороді, на Буковині і Румунії в одній цілости. До цеї великої роботи, що обіймає велику територію і більше як одно століття, використав він окрім непроглядної друкованої літератури масу актів і враження добуті на численних подорожах. Праця Кайндля добула признання не тільки богато разів в науці, але також в народніх німецьких колах як визначно патріотичний і національний осяг, називано її „ратунковим твором", „золотою книгою"... Окрім цеї головної праці появилося велике число цінних писань, що були або приготовними роботами або популярними виданнями. Окрім згаданих вже праць про Буковину, в яких присвячено увагу і німцям, треба назвати: „Beiträge zur Geschichte des deutschen Rechtes in Galizien" і „Studien zur Geschichte des deutschen Rechtes in Ungarn", дві роботи основного значіння для пізнання німецького права в карпатських землях; дальше „Geschichte der deutschen Literatur in Galizien und der Bukowina" (у виданні: Nagl-Zeidler, Österreichische Litteraturgeschichte), „Deutsche Volkslieder aus der Bukowina" (1909), „Geschichte der Deutschen in Ungarn" (1912), „Deutsche Siedlung im Osten" (1915), „Die Deutschen in Galizien und der Bukowina" (1916), „Die Deutschen in Osteuropa" (1916), „Die Ansiedlung der Deutschen in den Karpathenländern, ein Quellenbuch" (1917).

На незвичайно велике число часописних статтей про німців на сході можна тут тільки коротко вказати. Між ними знаходяться інтересні звідомлення про німецькі звичаї й обичаї. Треба ще згадати, що Кайндль приготовляє також велику збірку німецьких пісень карпатських країн і що в численних викладах всюди поширював відомости про карпатських німців.

Кайндлеві студії про східніх німців сягають зрештою далеко поза карпатські землі до Польщі, Росії і на Балкан. Досить вказати на його писання „Die Deutschen in Polen" і „Deutsche Ansiedlung und deutsche Kulturarbeit an der unteren Donau" (Прага 1917), дальше згадані вже „Die Deutschen in Osteuropa" і „Polen".

Яке визначне імя має Кайндль як дослідник німецького народа, видно з цього, що в новозаснованому Hochstift für deutsche Volksforschung в Ґота обрано його головою третього відділу (колонізація і мандрівка). Окрім сього він є дипломованим членом Comeniusgesellschaft в Берліні, членом-кореспондентом товариств Deutsche kulturpolitische Gesellschaft в Ляйпціґу, Verband für Volkskunde у Відні і Institut für das Deutschtum im Ausland при університеті в Марбурзі.

Великі заслуги добув собі Кайндль також в загальній етнології. Він вперше підкреслив, що до зрозуміння історичних подій веде ясне пізнання носія історії, народа. Тому він управляв глибокі студії над народніми елементами на сході монархії, на які вже вказано. З цих дослідів виросла передусім основна книжка Кайндля „Die Volkskunde, ihre Bedeutung, ihre Ziele und ihre Methode“ (1903), твір, що став звісний навіть поза границями Европи. Провідні думки, що вели його протягом десятиліть і кермували його дослідами, він виложив у своїй основній ректорській промові „Geschichte der Volkskunde“ (1912).

Дальшу частину біографії Р. Ф. Кайндля пропускаємо, маючи до сього уповажнення самого автора, що тут на боці зазначив: „aus dem folgenden, was Ihnen wichtig erscheint“. Пок. історик згадує дальше про свої літературні спроби, як святочні вистави в честь ювілею Франца Йосифа 1908 р. і на день відкриття німецького народнього дому в Чернівцях 1910 р., також ненадрукований роман „Die Tochter des Erbvogts“, в якім з'ображено боротьбу між німцями і поляками в Галичині. З його життєпису найважніше це, що зразу він був гімназійним учителем в Чернівцях, від 1901 р. професором австрійської історії в черновецькому університеті, також деканом факультету і ректором; в 1914 р. перед приходом російських військ, виїхав з Буковини, в 1915 р. дістав катедру в університеті у Ґрацу. Брав участь також у політичному життю і був головою „Союза християнських німців“ на Буковині. На кінці зазначує, що хоч заступав передусім інтереси німців, то все стояв на становищі мирної співпраці всіх народів і „мав серце для них, — особливо для українців“...

PUBLIKATIONEN

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Čarnećkyj-Gasse, 26

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, bis jetzt erschienen Bde I—CLI. (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraina). (B. I—XX vergriffen).

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. 16 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filosofičnoi sekcii).
   Bd. I: M. Hruševškyj, Geschichte der Ukraina. Bd. I (bis Anfang des XI Jahrh.).
   Bd. II: M. Hruševškyj, Geschichte der Ukraina. Bd. II (bis Mitte des XIII Jahrh.).
   Bd. III—IV: M. Hruševškyj, Geschichte der Ukraina. Bd. III (bis zum J. 1340).
   Bd. V: Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh.
   Bd. VI—VII: M. Hruševškyj, Geschichte der Ukraina Bd. IV (bis zum J. 1569).
   Bd. VIII—XI: M Hruševškyj, Geschichte der Ukraina. Bd. V (Verfassung und soziale Verhältnisse in XIV -XVII Jahrh.).
   Bd. X—XI: M. Hruševškyj, Geschichte der Ukraina. Bd. VI (Oekonomische, kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.).
   Bd. XII—XIII: M. Hruševškyj, Geschichte der Ukraina. Bd. VII (Ukrainisches Kosakentum bis zum J. 1625).
   Bd. XIV: M. Hruševškyj, Geschichte der Ukraina, Bd. VIII, I Teil.
   Bd. XV. Bohdan Barvinskyj, Dr. Julian Celevyč.
   Bd. XVI: Al. Novyćkyj, Taras Ševčenko als Maler.
2. Ukrainisches Archiv, bis jetz 15 Bde (I—XV).

B Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 22 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcii).

Ukrainische Bibliothek. Bd. I—VIII.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 29 Bände ihrer Sammelschrift (Zbirnyk).

D. Die Archaeographische Kommission publizierte bis jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraina.
   Bd. I: M. Hruševškyj, Lustrationen der königlichen Domänen im Halyčer und Peremyšler Lande vom J. 1565—66.
   Bd. II: M. Hruševškyj, Lustrationen der königl. Domänen im Peremyšler und Sanoker Lande im J. 1565.
   Bd. III: M. Hrusevškyj, Lustrationen der königl. Domänen im Cholmer, Belser und Lemberger Lande im J. 1564—5.
   Bd. IV V: St. Tomašivškyj, Halyčer Akten und Annalen aus den J. 1648—1649.
   Bd. VI: St. Tomašivškyj, Halyčer Chroniken 1648—1657.
   Bd. VII: M. Hruševškyj, Lustrationen vom J. 1570.

Bd. VIII: Iv. Krypjakevyč, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1513—1630.
Bd. XII: Dr. M. Korduba, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1648—1657.
Bd. XVI, 1: St Tomašivškyj, Vatikanische Materialien zur Geschichte der Ukraina 1648—1657.
Bd. XXII: Tagebuch von J. Markovyč. (1735—1740).
2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd I—VIII.
3. Kotljarevškyj, Die travestierte Aeneïs, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798.
4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraina.
5. Ševčenko, Kobzar', Facsimile der ersten Ausgabe vom J. 1840.

E. Statistische Kommission publiziert:
1. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, bis jetzt 4 Bde.

F. Juridische Kommission publizierte bis jetzt:
1. Juridische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
2. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
3. Juridische Bibliothek, bis jetzt 4 Bde.
4. Beiträge der juridischen Kommission (Zbirnyk prawnyczoi komisii) Bd. 3.

G. Ethnographische Kommission publizierte:
1. Ethnographische Sammlung (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 40 Bände. (Band XX erscheint später).
2. Materialien zur Ethnologie und Anthropologie; bis jetzt erschienen 22 Bände.

H. Bibliographische Kommission publiziert:
Beiträge zur ukrainischen Bibliographie, bis jetzt 5 Bde.

I. Kommission für klassische Philologie publiziert:
Arbeiten, bis jetzt 1 H. (in lateinischer Sprache).

J. Physiographische Kommission publiziert:
Sammelschrift der Kommission, bis jetzt 3 H.

K. Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlich-ärztlichen Sektion (in deutscher Sprache), bis jetzt 15 Hefte.

L. Bibliothek und Museum:
Alt-Ukraina (Stara Ukraina) 1924, 1925; 24 Hefte.

M. Kommission der Ševčenkoforschung publizierte bis jetzt 1 H.

Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über Tätigkeit der Gesellschaft, sowie der Sektionen und Kommissionen derselben. Bis jetzt erschienen N. 1—70 ukrainisch und 1—59 deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Ringplatz, Nr. 10 vorrätig.